

ISSN 2618-9623

Төбәк тарихы буенча журнал
Краеведческий журнал

Туган эҗир

Родной край

1*2021

ГОД РОДНЫХ ЯЗЫКОВ
И НАРОДНОГО ЕДИНСТВА
В РЕСПУБЛИКЕ ТАТАРСТАН

2021

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА
ТУГАН ТЕЛЛӘР ҖӘМ
ХАЛЫКЛАР БЕРДӘМЛЕГЕ ЕЛЫ

МИНЕМ ТЕЛЕМ!

*Минем телем – Алтын Урда теле!
Ханнар теле, гавам-галәм теле!
Дошманнарын кырган оран теле,
Дуслар өчен кылган дога теле –
Татар теле!*

*Минем телем – кара урман теле,
Татар аты үткән дала теле!
Бишек җыры, күкрәк сөте аша
Милләтемә сеңгән Ана теле –
Татар теле!*

*Минем телем – данлы дастан теле,
Тарих теле, боек белем теле!
Бар җиһанга мәгърифәт тараткан
Мәктәп теле, изге гыйлем теле –
Татар теле!*

*Минем телем – шанлы Казан теле,
Бәйсез дәүләт теле, ирек теле!
Минем телем – бары Җиңү теле!
Тәкъдирдән бирелгән Язмыш теле,
Дөньялыкта мәңгелекнең үзе –
Татар теле!!!*

Анам теле!

Милләт теле!

Фәүзия Бәйрәмова

Бөтендөнья татар конгрессы
Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр
жәмгыяте

ТУГАН ҖИР

Төбәк тарихы буенча журнал

1*2021

Казан—2021

Всемирный конгресс татар
Общество татарских краеведов Республики Татарстан

РОДНОЙ КРАЙ

Краеведческий журнал

1*2021

Казань – 2021

УДК 908
ББК 26.89 (2Рос.Тат)
Т 70

Баш мөхәррир:

Дамир Мәүләви улы Исхаков,
тарих фәннәре докторы

Web-редактор:

Айсин Руслан Валерий улы

Баш мөхәррир урынбасары:

Борханов Альберт Әхмәтжан улы,
тарих фәннәре кандидаты

Редакцион коллегия:

Аблязов Камил
Акчурин Мәгъсум
Бәйрәмова Фәүзия
Гатауллин Ринат
Гариф Нурулла
Гыйләжев Искәндәр
Габдрафиков Илдар
Закиров Ринат
Измайлов Искәндәр
Ситдилов Айрат
Сафин Фаил
Тычинских Зәйтүнә
Хисамов Олег
Шәйдуллин Рафаил

Редакцион-нәшер итү төркеме

Жаваплы сәркатип:

Сәгыйдуллина Мөнирә Хәлим кызы

Корректор:

Фәйзуллина Дания Илдус кызы

Басманың адресы:

Казан шәһәре, Карл Маркс ур., 38/5
e-mail: Monitoring_vkt@mail.ru
Татар төбәк тарихы буенча кварталлык
журнал
Татар һәм рус телләрендә

Главный редактор:

Дамир Мавляевеич Исхаков,
доктор исторических наук

Web-редактор:

Айсин Руслан Валерьевич

Заместитель главного редактора:

Бурханов Альберт Ахметжанович,
кандидат исторических наук

Редколлегия:

Аблязов Камил
Акчурин Магъсум
Байрамова Фаузия
Гатауллин Ринат
Гариф Нурулла
Гилязов Искандер
Габдрафиков Ильдар
Закиров Ринат
Измайлов Искандер
Ситдилов Айрат
Сафин Фаиль
Тычинских Зайтуна
Хисамов Олег
Шайдуллин Рафаиль

Редакционно-издательская группа

Ответственный секретарь:

Сагидуллина Мунира Халимовна

Корректор:

Файзуллина Дания Ильдусовна

Адрес издания:

г. Казань, ул. Карла Маркса, 38/5
e-mail: monitoring_vkt@mail.ru
Ежеквартальный журнал по татарскому
краеведению
На татарском и русском языках

ISSN 2618-9623

Туган жир: Төбәк тарихы буенча журнал [Родной край: Краеведческий журнал].
№ 1. Казан: Бөтендөнья татар конгрессы. 2021.

Эчтәлек

Бөтенроссия халык санын алу уңаеннан Бөтендөнья татар конгрессының татар халкына мөрәҗҗәгәте.	10
Себердәге татар төбәк тарихы турында.	12
<i>Ф.Ә. Бәйрәмова.</i>	
Себер белән Казан арасы.	18

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

<i>Д.М. Исхаков.</i>	
«Шибер», «сыпыр», «Себер/Сибирь» төшенчәләре арасында элемент бармы?	19

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

<i>Ф.С. Сәйфуллина.</i>	
Себер татарлары әдәбияты: үсеш тарихы.	35
<i>Г.И. Зиннәтуллина.</i>	
Себер татарларының халык медицинасы белеме.	52
<i>З.Ә. Тычинских.</i>	
Себер татарлары һәм бохаралыларның декоратив-гамәли иҗаты.	80
<i>И.Ш. Кадыйров.</i>	
Себер татарларының музыка уен кораллары.	93

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

<i>Р.М. Насыйбуллин.</i>	
Төмән өлкәсе татарларының Беренче корылтаен искә алып.	102
<i>Б.Н. Сабирова.</i>	
Төмән өлкә татарлары мохтарияте корылтае татарларны берләштермәде, таркатты гына.	113
<i>А.Х. Сәйфуллина, Р.М. Насыйбуллин.</i>	
«Сөләйманов укулары» – Төмән өлкәсенен мәдәни һәм иҗтимагый тормышында мөһим вакыйга.	126
<i>Г.И. Вәлиева.</i>	
Төмән өлкәсендәге иҗат кешеләренә юл күрсәткән түгәрәк.	132
<i>И.Г. Закирова.</i>	
«Утыртым кәмәненең ай түренә».	136
<i>З.С. Сәйдуллина.</i>	
Себер татарларының «тел хазинәсе»ннән.	152

<i>Д.Н. Таҗиев.</i>	
Себердә Идел буе татарлары нигезләгән авыллар.	156
<i>К.С. Садыйков.</i>	
Сатылган (Татар Медянкасы) авылы тарихы.	168
<i>Р.К. Бакиева.</i>	
Юкка чыккан Комарау.	174
<i>Л.А. Шәмсетдинова.</i>	
Төмән өлкәсе Вагай районы Күбәк авылы.	179
<i>Р.С. Кутумова.</i>	
Якташыбыз турында.	182
<i>Төбәк тарихына караган тарихи чыганаclar</i>	
Сибирядән Төркиягә һижрәт.	185
<i>Шәхесләребез</i>	
<i>М.Х. Сәгыйдуллина.</i>	
Себернең моңлы сазы.	187
<i>Татар рухы</i>	
<i>Ш.Ф. Маннур.</i>	
Өркемәгән кошлар иле.	192
<i>Б.В. Сөләйманов.</i>	
Абу баба.	204
<i>Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар</i>	
Хроника.	226
<i>Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат. Рецензияләр</i>	
<i>Ф.Ә. Бәйрәмова.</i>	
Күмерле-тимерле Себер төбәге.	232
Себер татарлары тарихына караган әсәрләр.	245
<i>Милли ашлар, сәламәтлекне саклау юллary</i>	
Себер татарларының милли ризыклары (М.Х. Сәгыйдуллина).	248
Паурсак (А.Д. Ниязов).	250
<i>Юбилярлар турында сүз</i>	
Татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр Е.А. Нальгиеваны юбилее белән котлый.	251

Хушлашу

<i>Р.Н. Мусина, С.В. Суслова.</i>	
Р.Г. Мөхәммәтова истәлегенә.	254
<i>С.В. Суслова.</i>	
Дустыбыз истәлегенә.	257
<i>Р.Х. Насыров.</i>	
Вәлимә.	259

Авторлар буенча белешмә

Содержание

Обращение Всемирного конгресса татар к татарскому народу в связи с предстоящей Всероссийской переписью населения..... 10

О татарском краеведении в Сибири. 12

Ф.А. Байрамова.

Между Сибирью и Казанью... 18

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

Д.М. Исхаков.

Имеется ли связь между понятиями «шибер», «сыпыр», «Себер/Сибирь»? 19

Научные публикации по краеведению

Ф.С. Сайфуллина.

Литература сибирских татар: история развития. 35

Г.И. Зиннатуллина.

Народные медицинские знания сибирских татар. 52

З.А. Тычинских.

Декоративно-прикладное творчество сибирских татар и бухарцев. 80

И.Ш. Кадыров.

Музыкальные инструменты сибирских татар. 93

Краеведение в научно-популярных публикациях

Р.М. Насибуллин.

Вспоминая Первый съезд татар Тюменской области. 102

Б.Н. Сабирова.

Съезд автономии татар Тюменской области не объединил татар, а только разъединил. 113

А.Х. Сайфуллина, Р.М. Насибуллин.

«Сулеймановские чтения» – значимое событие в культурной и общественной жизни Тюменской области. 126

Г.И. Валиева.

Путеводный кружок творческих людей Тюменской области. 132

И.Г. Закирова.

«На носовую часть лодки, эй я сел». 136

З.С. Сайдуллина.

Из языковой сокровищницы сибирских татар. 152

<i>Д.Н. Тажиев.</i>	
Селения в Сибири, основанные поволжскими татарами.	156
<i>К.С. Садыков.</i>	
История юрт Сатылган (Медянки Татарские).	168
<i>Р.К. Бакиева.</i>	
Исчезнувшая деревня Комарау.	174
<i>Л.А. Шамсутдинова.</i>	
Деревня Кобякская (Күбәк авылы) Вагайского района Тюменской области.	179
<i>Р.С. Кутумова.</i>	
Память о земляке.	182
<i>Исторические источники по краеведению</i>	
Переселение из Сибири в Турцию.	185
<i>Известные личности</i>	
<i>М.Х. Сагидуллина.</i>	
Мелодичный саз Сибири.	187
<i>Татарский дух</i>	
<i>Ш.Ф. Маннур.</i>	
Страна не улетающих птиц.	192
<i>Б.В. Сулейманов.</i>	
Дед Абу.	204
<i>Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики</i>	
Хроника.	226
<i>Информация о краеведческих трудах. Рецензии</i>	
<i>Ф.А. Байрамова.</i>	
Угольно-металлургический Сибирский регион.	232
Произведения по истории сибирских татар.	245
<i>Национальная кухня, пути сохранения здоровья</i>	
Национальные блюда сибирских татар (М.Х. Сагидуллина).	248
Паурсак (А.Д. Ниязов).	250
<i>Слово о юбилярах</i>	
Татарские краеведы поздравляют с юбилеем Е.А. Нальгиеву.	251

Некрологи

Р.Н. Мусина, С.В. Сулова.

Памяти Р.Г. Мухамедовой.254

С.В. Сулова.

Памяти друга.257

Р.Х. Насыров.

Валима.259

Сведения об авторах

ОБРАЩЕНИЕ ВСЕМИРНОГО КОНГРЕССА ТАТАР К ТАТАРСКОМУ НАРОДУ В СВЯЗИ С ПРЕДСТОЯЩЕЙ ВСЕРОССИЙСКОЙ ПЕРЕПИСЬЮ НАСЕЛЕНИЯ

Татары, являющиеся вторым по численности народом страны, всегда занимали достойное место в социально-экономической, общественно-политической и культурной жизни нашей великой Родины – Российской Федерации. Мы по праву гордимся, что наш народ дал миру великих ученых, писателей, артистов, спортсменов, героев войны и труда.

Татарстан является одним из динамично развивающихся и инвестиционно привлекательных субъектов Российской Федерации, тесно взаимодействующий со всеми регионами страны и зарубежными партнерами. Казань по праву считается центром духовного и культурного притяжения для всех татар. Республика традиционно поддерживает тесные связи с соотечественниками, проживающими за ее пределами – данное положение нашло отражение в ст. 14 Конституции Татарстана.

Нашими общими стараниями татарский фактор в жизни страны влияет на положительное развитие регионов и позитивные изменения в гражданском обществе. Татары вносят свой достойный вклад в сохранение и укрепление мира и согласия между народами страны.

Татарские общественные организации, национально-культурные автономии проводят большую работу по сохранению родного языка, культуры и традиций народа и дальнейшему преумножению его историко-культурного наследия. Эта деятельность проводится в рамках реализации Стратегии действия татар, принятой Национальным Собранием (Милләт Жыены). В 2021 г., объявленном в Татарстане Годом родных языков и народного единства, а Национальным Советом Всемирного конгресса татар – годом единства татарского народа, это обретает особую актуальность.

Мы не должны забывать, что многие обычаи татар основаны на семейных, педагогических, религиозных традициях, имеют глубокие корни. Наша задача – в полной мере использовать этот многовековой опыт. Мы верим в нашу молодежь, она по-современному воспринимает наши национальные традиции – в этом залог нашего будущего.

Перепись населения всегда была важным событием для нашей страны. Порой люди воспринимают это мероприятие как рутинную статистическую процедуру. Вместе с тем, от этого зависит принятие государственных решений по инфраструктурному развитию, обновлению и принятию программных мер в этнокультурной сфере. В это ответственное время мы обращаемся к каждому татарину, активистам, общественным орга-

низациям с призывом принять активное участие в переписи населения 2021 г., помогать друг другу, выступать добровольными волонтерами.

Мы получаем сигналы о том, что имеются призывы переписаться по-иному в угоду территориальным, этно-конфессиональным или иным особенностям. Тем самым создается угроза единству нашего народа, делению его на отдельные группы. Важно отметить, что предстоящая перепись впервые будет проходить в электронном формате. Это дает возможность внести свои данные и сведения о семье в учетные документы без посредников. Поэтому для каждого из нас важно непосредственно участвовать в электронном формате переписи.

Независимо от региона проживания и диалектов языка, мы – единый народ. Мы вместе, в единстве, навсегда!

О ТАТАРСКОМ КРАЕВЕДЕНИИ В СИБИРИ

В связи с необходимостью развития татарского краеведческого движения в огромном Сибирском регионе, редакция журнала «Туган жир. Родной край», решила побеседовать с кандидатом исторических наук, этнологом и известным общественным деятелем, главой формирующегося татарского краеведческого общества Тюменской области Зайтуной Тычинских.

– Зайтуна Антрашитовна, как происходило становление татарского краеведения в Тюменской области?

– Краеведение всегда являлось одним из важных направлений в изучении национальной истории. Благодаря активной подвижнической деятельности краеведов были собраны и сохранены реликты прошлого, описаны многие страницы истории края, татарских сел, созданы музейные экспозиции в сельских школах и домах культуры. Особенность краеведения заключается в том, что его движущей силой являются энтузиасты, неравнодушные к истории родного села, города, края.

Но вначале немного истории.

Можно сказать, что татарское краеведение в Сибири берет свое начало во второй половине XIX в. и тесным образом связано с музейным движением, подъем которого в регионе приходится именно на этот период. При этом тогда татарским краеведением занимались далеко не всегда татары. Интерес к истории народов, населяющих край, к памятникам старины, связанным с историей татар, Сибирского ханства, являлся движущей силой многих подвижников – сотрудников Тобольского губернского музея. Один из создателей музея, секретарь губернского статкомитета Иван Николаевич Юшков, написал один из самых первых очерков о сибирских татарах, опубликованный в «Тобольских губернских ведомостях» в 1861 г., где он подробно описывает традиционную культуру и быт татарского населения в Тобольской губернии. По существу, это была первая краеведческая работа по сибирским татарам. В этот же период, во второй половине XIX в., тобольский краевед, художник М.С. Знаменский проводил любительские археологические раскопки на Искере и на Чувашском мысе. Им были написаны книги «Чувашский мыс» и «Исторические окрестности города Тобольска». В конце XIX – начале XX вв. большой интерес к татарским древностям был проявлен консерватором Тобольского музея Василием Николаевичем Пигнатти, который прово-

дил раскопки на «Кучумовом городище» – Искере, древней столице Сибирского ханства. В течение многих лет В.Н.Пигнатти собирал среди татарского населения губернии предметы старины, хранящиеся сегодня в Тобольском музее-заповеднике.

В последующие годы, в т.ч. и в советский период, Тобольский музей оставался одним из центров краеведческого движения в крае.

Всплеск татарского краеведческого движения приходится на последние десятилетия XX и начало XXI вв. Он во многом был связан с подъемом национальных движений в стране и усилением интереса к истории народов. В это время происходило активное изучение национальной истории как профессиональными историками, так и краеведами. В те годы было написано много книг об истории родных сел. Так, к примеру, работы Р.Магжанова о деревне Кулики, И.Исхакова о д.Тоболтуры, Р.Ишимовой, Г.Губайдуллиной об истории с.Ембаево, З.Низамова о д.Казанка и многие другие. Из недавно вышедших краеведческих работ назовем книги Ф.Маргановой о родной д.Кулары, Ф.Шамурадова о дд.Бегитино и Индери, Р.Бакиевой о д.Комарово.

Большой пласт исследования истории деревень поднимается и на традиционных научно-практических конференциях «Сулеймановские чтения», «Занкиевские чтения», «Историческая судьба Искера» и др.

В 2015 г. в Казани вышло специальное краеведческое пособие «История и культура сибирских татар» (гл. редактор Д.М.Исхаков), которое стало важным вкладом в изучение истории края и сибирских татар.

– Таким образом, история татарских деревень в Тюменской области активно изучается?

– Конечно. Ведь изучение истории татарских сел всегда являлось важнейшим направлением краеведческих исследований. Как видим, в последние годы силами энтузиастов, жителей сел, было подготовлено значительное число краеведческих трудов по истории татарских деревень. В течение многих лет краеведы собирают легенды и предания, иную информацию об истории возникновения села, об известных уроженцах, родословные и т.д.

Многие татарские деревни в Сибири, возникнув задолго до прихода русских в Сибирь, имеют многовековую историю. Не случайно поэтому на территории Сибири сохранилось много тюркских, татарских топонимов. Однако информации о самой ранней их истории очень мало. Так, к примеру, обстоит дело с уже исчезнувшей сегодня д.Саусканы, рядом с которой находится Ханское кладбище. История этого села уходит в глубокую древность, Саусканы не раз упоминаются в Сибирских летописях, и, можно предположить, что поселение играло очень важную роль во взаи-

модействиях Сибирского ханства и Средней Азии. Однако источников по этому периоду недостаточно. Конечно, здесь нужна помощь археологов и историков-профессионалов, занимающихся средневековым периодом.

Или другое поселение, расположенное неподалеку на берегу р. Иртыш – юрты Араповские. По-прежнему остается загадкой происхождение данного топонима. Другое название этого поселения – Хан-аул. В исторической памяти жителей села сохранились сведения о древнем происхождении поселения, возможно, относящегося ко времени правления хана Кучума. Об этом, как считают они, говорит и название – Хан-аул, т.е. Ханское село. И таких вопросов, требующих ответа, остается немало. Поэтому необходимо пристальное изучение и историками, и лингвистами историй сел, происхождения топонимов с обязательным привлечением сведений местных краеведов, в которых сохранился огромный пласт «запрятанной» истории.

Юрты Медяньские Бухарской волости Тобольского уезда. XIX в.

В XX в., да и сегодня, исчезло и продолжает исчезать большое число старинных татарских сел. Причины разные – отсутствие дорог, укрупнение, оптимизация, урбанизация и т.д. В последние годы силами краеведов, уроженцев этих сел, на месте исчезнувших поселений ставятся памятные знаки, чтобы увековечить память о родном селе. Такие памятные знаки возникли на месте сел Кызылбаево, Комарово Тобольского района

и ряда других. В Ялуторовском районе большую работу в этом направлении проводит Г. Газизова. В 2008 г. она восстановила историю д. Корсаки и по ее инициативе на средства, собранные от бывших жителей д. Корсак и жителей с. Сингуль, была установлена стела «Стояла здесь моя деревня, колыбель моя Корсаки – Тэрсэк». В сентябре 2016 г. стараниями Гульсины апы и ее односельчан была установлена стела на месте деревни Муслим, находившейся в 5 км. от д. Сингуль. Как говорит Г.А. Газизова: «Рада, что в жизни установила 3 стелы на радость жителям и себе, что причастна немного к истории этих деревень». И таких подвижников, как Гульсина апа, немало. Это и есть настоящие краеведы.

– ***Как изучается история татарских слобод?***

– К сожалению, история татарских слобод пока освещена слабо. Следует отметить, что несмотря на определенную дискуссионность вопроса о существовании и характере городской культуры у татарского населения Сибири до присоединения к Московскому государству, наличие в средневековые городов в Сибирском ханстве является признанным фактом. Кроме множества «городков» Сибирского ханства, упоминаемых в Сибирских летописях, были и столичные центры – Сибирь (Искер), Чимги-Тура, Тон-Тура. После прихода в Сибирь русских прежнее население татарских городов расселилось по селениям и лишь небольшая часть татар-горожан в дальнейшем вошла в состав населения уже русских сибирских городов, образовав в них татарские слободы. Такие слободы были в Тобольске, Томске, Тюмени, Таре. В них проживали, прежде всего, служилые татары, а также те, кто занимался торговлей.

В то же время, изучение истории городской татарской культуры, известных личностей из среды татар-горожан, архитектурного облика слобод является важной и перспективной темой. Так, занимаясь изучением татарской слободы Тобольска, было выявлено, что она находилась до второй половины XVIII в. в центральной, самой удобной части города, стало быть, татары жили в городе с самого основания Тобольска; было выяснено, при каких обстоятельствах слобода поменяла место расположения... И изучение этих исторических обстоятельств помогает раскрыть многие аспекты межконфессиональной ситуации этого периода, выяснить отношение к татарам местной и верховной власти и т.д.

– ***Какие, на Ваш взгляд, наиболее значимые татарские памятники в Тюменской области?***

– Прежде всего, это, конечно, Искер и Чимги-тура – древние столицы татарских государств Сибири. Но именно с этими наиболее важными памятниками связан вопрос об их сохранности, который очень не прост в сегодняшних условиях.

Тема сохранения Искера (Сибири) является актуальной на протяжении многих лет. Хотелось бы по данному вопросу привести следующий пример. Еще в конце XIX в. тобольский протоирей М. Боголепов говорил о необходимости принять меры к охране исчезающего в водах Иртыша памятника Сибири – места стольного города Искера и укрепить осыпающийся берег. А в начале XX в. В.Н. Пигнатти, напомнив об этом предложении – «Мысль эта была встречена собравшимися, местными властями и членами Тобольского Губернского статистического комитета горячо: предположено было принять некоторые меры к сохранению Искера...» – отметил: «пожелание осталось лишь пожеланием...»

С этого времени прошло еще столетие... Но, несмотря на такие благие пожелания и то, что вопрос о необходимости спасения Искера и берегоукрепления поднимался общественностью много раз, городище по-прежнему стремительно исчезает...

Татарская общественная организация «Наследие» по Тюменской области, стремясь сохранить память о столице Сибирского ханства, реализует проект по созданию историко-мемориального комплекса «Искер», проводит фестиваль историко-культурного наследия «Искер-джиен» и научную конференцию «Историческая судьба Искера». В настоящее время, благодаря усилиям председателя Совета РТОО «Наследие» Л.А. Шамсутдиновой и мецената и инвестора проекта Д. Ибрагимова, возведены стены и минареты Искерской мечети. Но вопрос о берегоукреплении для сохранения остатков исторического Искера по-прежнему стоит остро.

Еще один важный и значимый памятник средневековой татарской истории в Сибири – Чимги-тура – столица Тюменского ханства. Расположенный в самом центре современной Тюмени, памятник в силу различных факторов также практически утрачен. Археологические исследования, проведенные на этом памятнике, позволили обнаружить там мощный культурный слой. По мнению д.и.н. профессора Н.П. Матвеевой, он относится, как минимум, к XIII в. и является одним из древнейших тюркских памятников на территории региона.

Как видим, по-прежнему важной задачей татарского краеведения является системное и комплексное изучение археологического наследия сибирских татар, одного из коренных народов Тюменской обл., создателей Тюменского и Сибирского ханств, сохранение и музеефикация этих объектов. Нужно в целом создать реестр тюркских памятников региона. В Тюменской области, в Тобольском, Вагайском, Ярковском районах находятся десятки культовых и мемориальных памятников исламской культуры: деревянные и каменные мечети, мавзолеи исламских миссионеров – астана.

– Какие еще направления работы краеведческого движения в Тюменской области являются наиболее актуальными, на Ваш взгляд?

– Прежде всего, это музейное направление. Дело в том, что сибирские татары, являющиеся коренным населением юга Тюменской области, плохо представлены в музеях области. Сегодня в регионе существует множество музеев этнографического профиля в городах и поселках ХМАО, ЯНАО, «специализирующихся» на показе определенного народа, или территориальной группы, локализованной в данном районе, в т.ч. созданы такие крупные, значимые государственные музеи, как Музей Природы и Человека в Ханты-Мансийске, посвященный культуре обско-угорских народов ханты и манси, Музейно-выставочный комплекс им. И. Шемановского в Салехарде, освещающий историю и этнографию ненцев. Однако по настоящее время в регионе не создано ни одного музея, освещающего традиционную культуру и богатейшую историю достаточно многочисленных сибирских татар, проживающих на данной территории в течение многих веков, имевших свои государства. На протяжении многих лет татарская общественность обращается с просьбами о необходимости создания полноценных государственных музеев в древних центрах сибирских татар – городах Тобольске и Тюмени, но в ответ пока власти ограничиваются формированием лишь временных выставок.

Поэтому создание музейного пространства на территории региона, освещающего историю и культуру сибирских татар, является актуальной задачей краеведов Тюменской области. На сегодняшний день разработана концепция музейно-просветительских центров историко-культурного наследия «Чимги-тура – врата Сибири» (Тюмень), «Древняя столица Сибири Искер» (Искер) и Музея истории и традиционной культуры сибирских татар (Тобольск), на общественных началах ведется работа по подготовке зданий для этих проектов.

Правда, в с. Ембаево близ Тюмени существует музей, созданный энтузиастами на базе мечетей и медресе XIX в., в котором собраны этнографические коллекции по сибирским татарам и бухарцам. В настоящее время данному музею необходимо придание статуса государственного историко-архитектурного музея-заповедника сибирских татар.

Без создания музеев невозможно развитие туристической индустрии, важной составляющей современной жизни. Историко-культурное наследие сибирских татар может значительно дополнить и обогатить программы развития туризма в регионе.

Фәүзия Бәйрәмова

СЕБЕР БЕЛӘН КАЗАН АРАСЫ...

Себер белән Казан арасы,
Ике арада – Татар даласы,
Карурманнар, Урал таулары,
Тарих сагындагы ханнары,
Дөньяны тетрәткән даннары –
Себер белән Казан арасы...

Себер белән Казан арасы,
Ике арада – Татар баласы,
Дастаннарга лаек язмышы,
Иделкәе, Тубыл-Иртышы,
Ямьле жәе, салкын ак кышы –
Себер белән Казан арасы...

Себер белән Казан арасы,
Астаналы асыл каласы,
Меңбеллык Казаны, Искере,
Дәүләт тоткан бөек үткәне,
Бу көндә дә гомер иткәне!
Мәңгелеккә шулай каласы,
Киләчәккә бергә барасы –
Себер белән Казан арасы...

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

Д.М. Исхаков

ИМЕЕТСЯ ЛИ СВЯЗЬ МЕЖДУ ПОНЯТИЯМИ «ШИБЕР», «СЫПЫР», «СЕБЕР/СИБИРЬ»?

В отдельных публикациях последнего времени (см., например: [Ююкин: 2015]) появилось отрицание существования декларировавшей ранее связи между термином «Сибирь» (по-татарски, «Себер») и понятиями «шибер/шибир» (обозначение одной из групп «Лесных народов» в XIII в. в ранних монгольских источниках и у Рашид ад-Дина) и «сыпыр/сепер» (обозначение легендарного малорослого «народца» у обских угоров и тобольских татар) [Исхаков: 2011; 2017; Ююкин: 2015; Тычинских: 2016]. Так как в двух последних случаях у отдельных авторов подразумевается восхождение названных этнонимов к наименованию хорошо известной по ранним источникам группы «савир/сабыр/сувар», как полагают, представлявшей из себя тюркизированных угров, выдвинувшихся в составе болгаро-угорских образований из Западной Сибири в составе гуннов, возникает необходимость в новом обосновании этимологии топонима «Сибирь» (детальнее об этом см.: [Ююкин: 2015]).

На деле у данного вопроса есть ещё один аспект, на который до сих пор не уделено должного внимания. Речь идет о присутствующем в источниках XIV–XV вв. восточного происхождения, а также синхронных европейских источниках (включая и картографические материалы), двойном (композитном) наименовании «Ибир-Сибирь»/«Сибир-Ибир», также нуждающемся, как думается, в своем разъяснении в общем контексте поиска этимологии топонима «Сибирь/Себер» (о более ранних подходах к его объяснению, см.: [Исхаков: 2011; 2017; Ююкин: 2015; Напольских: 2015]).

Прежде чем перейти к нашей основной задаче – установлению связи или отсутствия таковой между терминами «шибер»/«сыпыр»/«Сибирь», надо рассмотреть весь круг источников, в которых интересующий

нас ряд понятий, включая и термин «Ибир-Сибир/Сибир-Ибир», встречается. Так как частично такая работа уже была проделана ранее (см.: [Ююкин: 2015; Напольских: 2015; Исхаков: 2017-а; 2017-б]), это облегчает нашу задачу.

Термин «шибер/шибир» начала XIII в.: этноним или этникон?

Указанное понятие присутствует в «Тайной (Сокровенной) истории монголов» – раннем (1240 г.) источнике монгольского происхождения, описывающем кроме прочего поход монгольских войск «Правой руки» во главе с Джучи в 1207 г. на «Лесные народы». Этот же сюжет содержится также в более позднем монгольском источнике «Алтан Тобчи» Лубсана Данзана (1620 г.), фактически во многом основанном на «Тайной истории монголов» (см.: [Монголой: 1990. С. 119; Лубсан Данзан: 1973. С. 184]).

Названный сюжет, в ходе похода 1207 г. упоминающий группу «шибер/шибир», ранее был детально рассмотрен Б.Р. Зориктуевым [Зориктуев: 2011], затем нами [История и культура: 2015. С. 124–126], что избавляет от необходимости освещения всего его контекста. Но тут следует отметить, что относительно термина «шибер»/«шибир», наши мнения разошлись. Б.Р. Зориктуев высказался в том духе, что под этим понятием подразумевается географический ареал, в «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина названный как «Ибир-Сибир» [Зориктуев: 2011. С. 166]. При этом однако он не прояснил два момента. Во-первых, осталось необъясненным, каким образом из одинарного термина возникло двойное наименование. Во-вторых, если у Рашид ад-Дина под понятием «Ибир-Сибир» явно имеется в виду определенный географический ареал (см. далее), то же самое утверждать относительно термина «шибер/шибир» не представляется возможным. Дело в том, что в обоих названных выше монгольских источниках «шибер/шибир» предстает как часть «Лесных народов», упоминаясь в числе большого числа клановых формирований (детальнее об этом см.: [История и культура: 2015. С. 126–127]). Поэтому «шибер/шибир» для 1240-х гг. – это скорее этноним, использованный в «Тайной истории монголов» и в связанном с ним «Алтан Тобчи» для обозначения конкретного «народа», то есть, клана, правда, локализованного в первой половине XIII в. весьма далеко от основных районов проживания монголов, где-то к северо-западу от Алтая, скорее всего, в бассейне р. Иртыш.

От термина «шибер/шибир» к понятиям «Себер/Sibir» и «Ибир-Сибир»

Для понимания того, как был осуществлен – если он был осуществлен – и на какой языковой базе, переход от этнонима «шибер/шибир» к

географическим понятиям «Сибирь/Себер» и «Ибир-Сибир», нам также придется обратиться к анализу источников.

Термин «Сибирь/Себер». Первое упоминание данного понятия в форме «Sibir» обнаруживается в сообщении миссионера из ордена миноритов брата Иоганки венгра, в 1320 г. оказавшегося в «Баскардии» (в других европейских источниках параллельным названием этой территории было «Magna Hungaria»), чье население было подчинено «татарам», а «государь» этого этнополитического образования и «большая часть его семьи», были уже «совершенно заражены сарацинским заблуждением», хотя жившие там другие «татары, судьи баскардов», оказались «исполнены несторианской ереси». Так вот, пока Иоганка венгр там находился (а он пробыл в Баскардии 6 лет), туда «из Сибири (Sibir)» прибыл некий «посол», принесший от «татарского судьи ... к христианскому (т.е. несторианскому – Д.И.) судье баскардов» послание [Документы: 2012. С. 197]. Из этого документа видно, что «Sibir» – это «страна», причем северная (там суровая зима, много снега, запрягают в сани собак и она окружена «Северным морем»).

Затем мы в XIV в. название этой «страны» в форме «Sebir» встречаем на двух европейских картах – карте Пицигани (1367 г.) и Каталонском атласе (1375 г.) [Ююкин: 2015. С. 78]. Очевидно, на данных картах понятие «Sebur» появилось на основании сообщения Иоганки венгра. Впоследствии такая одинарная форма названия данной «страны» закрепились в европейской картографии XV–XVI вв., передаваясь с некоторыми вариациями: «Sibur» – портулан Фра Мауро (1459 г.), «Siber» – карта А. Дженкинсона (1562 г.), «Sybur» – немецкие карты XVI в. [Ююкин: 2015. С. 78–79]. Фактически, как видим, эти названия повторяют форму, использованную Иоганкой венгром.

Близкая к западноевропейской традиции номинирования конкретной территории «Сибирью», наблюдается и в русских источниках. Так, в Софийской второй летописи, восходящей к середине XV в., есть известие, относящееся к 1405 г./1406 г., в котором сообщается об убийстве ханом Шадибеком хана Тохтамыша в «Сибирской земле» [ПСРЛ: 1982. Т. 6. Вып. 2. С. 22]. В более поздней Устюжской летописи это же сообщение приводится с уточнением: «... в Сибирской земле близ Тюмени» [ПСРЛ: 1982. Т. 37. С. 12]. Применительно к началу 1480-х гг. северо-великорусские летописи упорно отмечают определенное территориальное образование – «Сибирь», «Сибирские земли» во главе «Сибирским князем». Причем туда можно было попасть плывя «по Тавде мимо Тюмени», а если двигаться от этой самой «Сибири», то путь лежал «по Иртышу реке вниз» (разбор сообщений этих летописей, см.: [Исхаков: 2011]).

Нетрудно догадаться, что во всех этих случаях западноевропейская и русская традиции присвоения определенной территории (политическому образованию) – «стране» или «земле», наименования «Сибирь», «Sibur/Siber», практически идентичны. Можно было бы даже предположить, что русская традиция номинирования рассматриваемой территории возникла на основе влияния более ранних европейских источников, в том числе картографических. Однако, такое заключение было бы преждевременным, в чем нас убедит рассмотрение данных источников, в которых содержится композитное понятие «Ибир-Сибир».

Термин «Ибир-Сибир» и его варианты. Наиболее раннее упоминание данного термина, как уже было сказано, содержится в труде крупного хулагуидского чиновника и историка Рашид ад-Дина «Джами ат-таварих», написанного между 1300/1301 и 1310/1311 гг. с использованием ряда восточных источников, в том числе и «Алтан дептера» – находившейся в архиве ильханов официальной истории Чингис-хана на монгольском языке [Рашид ад-Дин: 2002. Т. I. Кн. 1. С. 25]. Известно также, что историк занимался опросом и детальной фиксацией рассказов приехавшего из Китая в Хулагуидское государство в 1286 г. знатока монгольской старины, включая и исторические предания, эмира Пулада Чжэн-сяна [Рашид ад-Дин: 2002. Т. I. Кн. 1. С. 26]. Поэтому, у Рашид ад-Дина применительно к изучаемому нами вопросу можно заподозрить влияние монгольской традиции номинирования определенных территорий.

Итак, что же мы видим у Рашид ад-Дина, писавшего практически почти в то же самое время, что и Иоганка венгр, относительно интересующей нас территории?

В «Повествовании о Джучи-хане» Рашид ад-Дина в рассказе о поручении Чингис-ханом Джучи отправиться для завоевания «северных областей», приводится их перечень, которая начинается с [области] «Ибир-Сибир», а затем следуют «Булар, Дашт-и Кипчак, Башгирд, Рус и Черкес до Дербенда Хазарского...» [Рашид ад-Дин: 2002. Т. I. Кн. 1. С. 71–72]. Из перечня видно, что отсчет «областей» идет с востока на запад, причем «Ибир-Сибир» явно был ближе прежде всего к «областям» «Булар», «Дашт-и Кипчак» и «Башгирд». Это, во-первых. А во-вторых, знакомая нам уже «страна/земля» тут почему-то имеет двойное наименование. Оно сохраняется и во втором сообщении Рашид ад-Дина, рассказывающем о племени киргиз и местах его обитания. Описывая место расселения этого клана, он сообщает, что киргизы, составляющие одно объединение – «мамлакаты», населяют две смежные «области» – собственно «киргиз» и «Кэм-Кэмджиут», уточняя, что Кэм-Кэмджиут – это и «большая река» (р. Енисей? – (см.: [Рашид ад-Дин: 2002. Т. I. Кн. 1. С. 123,

прим. 1], но далее приводя следующее замечание: «... одною стороною она (то есть Кэм-Кэмджиут – и «область», и «река» – Д.И.) соприкасается с областью монголов [Могулистан] и одна [её] граница – с рекой Селенгой, где сидят племена тайджиутов; одна сторона соприкасается с [бассейном] большой реки, которую называют Ангара-мурэн, доходя до пределов области Ибир-Сибир» [Рашид ад-Дин: 2002. Т. I. Кн. 1. С. 150]. Понятно, что по представлениям Рашид ад-Дина (и видимо, его монгольских информаторов) «область Ибир-Сибир» была как бы «исходной». А если вчитаться в текст историка, то окажется, что там речь идет в целом о территории, находившейся к северу или даже к северо-западу от «области» Кэм-Кэмджиут. А так как ещё одна из сторон данной «области», на этот раз, юго-западная её часть, соприкасалась с «местностями и с горами, где сидят племена найманов» [Рашид ад-Дин: 2002. Т. I. Кн. 1. С. 150] – а найманы жили на Алтае – то окажется, что речь надо вести об алтайском направлении, севернее, точнее, северо-западнее которого и находилась «область Ибир-Сибир» (подробнее см.: [История и культура: 2015. С. 126–127]).

После Рашид ад-Дина композитное понятие «Ибир-Сибир» встречается ещё у нескольких восточных авторов XIV – начала XV вв., описывавших территорию Золотой Орды. Это Фазлаллах ал-Умари (ум. В 1349 г.), Ибн Арабшах (1388–1450) и Натанзи (его «Аноним Искандера» был завершен в 1413/1414 г.) [История Казахстана: 2005. Т. I. С. 175–177, 181, 333; История Казахстана: 2006. Т. IV. С. 251–252; Исхаков: 2006. С. 52].

Из этих авторов наибольший интерес представляют сообщения ал-Умари, опиравшегося на известия купцов. Согласно ему, «области Сибирь и Ибирь» или «владения Сибири и Ибири», находились где-то рядом с «Булгаром», «Башкирдом и Чулыманом», причем «за Чулыманом границы владений Сибири и Ибири касаются пределов Хатайских». Но более точно, по рассказу одного из информаторов ал-Умари, «страны Сибирские и Чулыманские... прилегают к Башкирдам... [и] в землях Сибирских и Чулыманских сильная страна». Разобравший данное сообщение ал-Омари В.В. Напольских пришел к выводу, что слово «области» (أقاليم) относится к понятию «Сибир-Ибир» [Напольских: 2015. С. 259]. Однако, там, где оно употребляется во множественном числе, вслед за термином «Сибир-Ибир» идут ещё понятия «Башкирд и Чулыман», поэтому выражение «области» может относиться ко всем перечисленным тут территориям, скорее всего, являвшимся административными образованиями (далеко не случайно применительно к [области] «Сибир-Ибир» у ал-Омари использовано и понятие «владения» (см. выше). Но следует отметить, что вместо композитного наименования «Сибир-Ибир» ал-Омари несколько раз использовал и

одинарные понятия – «земля Сибирская» или «страны/земли Сибирские и Чулымские». Поэтому, выражение «земля/страна Сибирская» у него имеет и географический оттенок, что особенно явственно видно из следующего его высказывания: «... Пределы... царства Узбекова (простираются) в длину – от Даргана Хорезмского на Востоке до Башгирда, а в ширину – от Хорезма до крайних пределов земли Сибирской, из которой вывозятся соболь да серая белка...».

У двух других авторов – Ибн Арабшаха и Натанзи, термин «Ибир-Сибир» присутствует в том же смысле, что у ал-Умари. У первого он употреблен для обозначения северных границ «Дештских земель/Дешт-Берке», а у второго кажется ближе к понятию административной единицы, но как некая территориальная структура в правом крыле Золотой Орды, ошибочно обозначенном им однако «Кок Ордой».

Если в целом взглянуть на названных выше авторов золотоордынского времени, то обнаружится, что в тот период уже сложилось представление об определенном географическом ареале, являвшемся скорее всего и какой-то административной единицей, в большинстве случаев называемом композитным наименованием «Ибир-Сибир/Сибир-Ибир». Что касается приведенных последних двух форм, то они различаются, как можно полагать, точкой отсчета – в первом случае – от монгольского (имперского) центра, то есть, с востока на запад, во втором случае – от золотоордынского центра, с запада на восток, которому вслед за золотоордынцами следовали, как можно думать, и восточные авторы. А вот появление сокращенной формы этого композитского термина – «Сибир/Себер/Сибирь», требует отдельного разъяснения. Но до этого мы ещё должны остановиться на некоторых европейских источниках XV–XVI вв., в том числе и картографических.

Скажем, следует обратить внимание на труд баварского «солдата удачи» Иоганна Шильтбергера, после своего пленения мусульманами в 1396 г. и до 1427 г. находившегося в плену и побывавшего за это время во многих странах, в том числе и в распадавшейся тогда Золотой Орде («Татарии», «Великой Татарии», «Золотой Татарии»), где он оказался у готовившегося к походу в «Страну Сибирь» султана Чекре (Чакра), сопровождавшего Едигея в ходе этого движения в «Сибирь». Источник рассказывает, что «после покорения Сибири», Едигей и Чекре (Чакра) «вступили в Булгарию» [Шильтбергер: 1984. С. 34–35]. В другом месте своего сочинения он, рассказывая о «странах, подвластных Татарии», народу с рядом золотоордынских городов (Ургенчом, Джуладом, Астраханью, Сараем, Болгаром и Азаком) называет и «город Сибир» [Шильтбергер: 1984. С. 44]. Таким образом, мы тут обнаруживаем появление наименования «Сибир»

в виде топонима – названия некоего города. Но, у Иоганна Шильтбергера была употреблена и форма «Ibissibur»/«Wissibur» [Ююкин: 2015. С. 78]¹. В.В. Напольских пришел к выводу, что эта последняя форма отражает наименование «Ибир-Сибир», конечная часть которой – Sibir/с–б–р точно совпадает с «Сыбыр»/«Sibur»/«Siber» более ранних европейских и восточных источников, а вот начальная часть – Ibus – не вполне ясна, ибо она не соответствует полностью известному нам наименованию «Ибир» [Напольских: 2015. С. 259–260]. Похоже, что это то же самое, но не четко прочитанное из рукописи, наименование. Но в европейской традиции начиная с XV в. закрепляется одинарная форма этого географического понятия: «Sybarinum» у Юлия Помпония Лэта (ок. 1480 г.), «Sibier» у Сигизмунда фон Герберштейна (1549 г.), а также «Sybur» и «Siber»/«Sibir» (на немецких картах XVI в., на карте А. Дженконсона 1569 г., на карте Ортелиуса 1570 г.) [Ююкин: 2015. С. 78–79].

Похожую трансформацию можно обнаружить и в относительно поздних северо-великорусских летописях (Устюжской, Архангелогородской, Вологодско-Пермской, Холмогорской), например, при описании (с разной степенью полноты) похода московских войск и их союзников в 1483 г. «на вогулич и на угру» (анализ этих сообщений см.: [Исхаков: 2011-б. С. 16]. В частности, в Устюжской и Вологодско-Пермской летописях сообщается о движении воевод великого князя «по Тавде реке мимо Тюмени в Сибирь», когда войска «Сибирскую землю воевали», а затем уже «от Сибири шли по Иртышу реке вниз» [ПСРЛ: 1982. Т. 37. С. 49; ПСРЛ: 2006. Т. 26. С. 275–277]. Что за реальность скрывается в данном случае за терминами «Сибирь», «Сибирская земля»? Если подходить чисто текстологически, то выражения «от Сибири» и отчасти «в Сибирь», особенно при фиксации «Сибирской земли», можно было бы рассматривать как маркировку поселенческого образования. Тем более, что русское летописное выражение «земля» обычно предполагает некоторую политически оформленную территорию. Действительно, как результат похода 1483 г., к русским с «челобитьем» весной следующего пришли князья «вогульские, и югорские, и сибирские» [ПСРЛ: 1982. Т. 37. С. 49]. На самом деле, как видно из Архангелогородской летописи, «Сибирский князь» по имени Лятик, был выведен за рамки князей вогульских и югорских [Исхаков: 2011-б. С. 17]. По этой и ряду других причин (подробнее см.: [Исхаков: 2011-б]), этнополитическое объединение, названное в 1480-х гг. как «Сибирская земля» со своим князем (= «Сибирский князь»), должно рассматриваться как отдельное княжество, по всей видимости, со своим политическим

¹ Однако, в русском переводе этого сочинения она не содержится (см.: [Шильтбергер: 1984]).

центром в виде некоего укрепленного населенного пункта, соответствующего «городу Сибири» Иоганна Шильтбергера.

В последующей русской традиции XV в. как в летописях, так и, что особенно важно, в актовых материалах второй половины XVI в. (1555, 1563–1564, 1571 гг.), используются понятия «Сибирский князь» (применительно к Тайбугидам) и «Сибирский царь» (применительно к ветви Шибанидов), выступавших распорядителями «всей Сибирской земли» [Исхаков: 2006. С. 149–150, 181]. А в «Сибирских летописях», сложившихся в XVII в., закрепилось выведение наименования «страны/земли Сибирской» от одного из названий столицы Сибирского ханства – «града Сибири» [ПСРЛ: 1987. С. 32 и др.].

Таким образом, в целом европейская и русская историческая традиции развивались в одном общем русле – от двойного (композиционного) понятия «Ибир-Сибир/Сибир-Ибир» к одинарному термину «Сибир/Сибирь». Но на деле оба этих понятия имелись и у восточных авторов, например, у ал-Омари.

Возникает вопрос: куда исчезло второе составное композита «Ибир-Сибир»? Чтобы подобраться к его решению, нам надо будет постараться объяснить, а какое вообще содержание находилось за этими двумя понятиями.

«Ибир-Сибир» и «Ыбыр-Чыбыр»

В поисках ответов на поставленный вопрос нам пришлось обратить внимание на один старинный фразеологизм, характерный для татарского языка. Звучит он как «ыбыр-чыбыр» и означает «мелкий, мелкота, незначительный» [Исәнбәт: 1990. Б. 261]. Этот фразеологизм с весьма специфическим смыслом, но вполне идентичный исторической форме «Ибир-Сибир», явно заслуживает внимания, но просто так, напрямую, он не может быть увязан с последним термином, тут нужны определенные объяснительные модели. И они существуют. Для начала нам надо обратиться к этнонимическому материалу.

Как уже отмечалось, для начала XIII в. мы имеем этноним «шибер/шибир». У него имеются «родственники» в лице легендарного «народца» «сыпыр/сепыр», кстати, бывшего малорослым, то есть, «мелким». Иногда высказывается мнение о том, что это последнее наименование «отражает историческую память об эпохе Сибирского ханства» и является производным от названия «Сибирь» [Ююкин: 2015. С. 81]. Позволим себя высказать сомнение относительно предлагаемого решения и вот почему.

Прежде всего, этноним «сыпыр/сепыр» вряд ли можно выводить от названий, связанных лишь с Сибирским ханством, ибо это наименование отражало существование какой-то реальной и весьма древней этнической

общности, что видно хотя бы из существования у сибирских татар, у которых часть волостных названий, это этнонимы, волости *Супра* (= «Супринская волость»). Этот этноним известен и среди обских угров [Томилов: 1993. С. 72–74]. Показательно также, что среди северо-восточных групп башкир, этнически очень тесно связанных с сибирскими татарами, был известен эпоним *Субра* [Исхаков: 1999]. Группы башкир, которые в качестве коллективного предка признавали Субру, входили в прошлом, согласно генеалогическим данным, в более крупную общность, где в качестве коллективного предка фигурирует уже *Иштяк* / *Иштәк* [Исхаков: 1998. С. 129; 2006. С. 24–25]. Последним этнонимом, обозначающем и часть сибирских угров (это остяки = ханты), а также вообще язычников в целом [Головнев: 2020], ряд тюркских народов (казахи, ногайцы, узбеки) в прошлом называли и сибирских татар, а также башкир (последних так именовали ногайцы).

В итоге получается, что наименование конкретных кланов и волостей, образованных на клановой основе, а также клановый в основе эпоним *Супра* / *Субра*, оказываются восходящими к угорской или смешанной, тюрко-угорской, этнической общности, маркированной в генеалогических схемах башкир как «*иштяк*». На самом деле между вошедшими в состав преимущественно, но не только, северо-восточных башкир кланами и легендарным «народом сыпыр/сепыр», устанавливается прямая, в том числе и генеалогическая связь. Дело в том, что у заболотных татар д. Лайтамак (Тобольский район Тюменской области) нами была записана легенда об «Илэк алпе», герой которого – *Илэк алп*, воевал с этим «народом» *сыпыр* (о нём см. также: [Тычинских: 2016]. Между тем, личность по имени *Илэк бий* фигурирует в башкирской родословий рода кара-табын племени табын, выдвинувшегося из Западной Сибири в Приуралье в конце XV в., как сын Майкы бия из клана уйшын [Нэзырғолов: 1985. Б. 77]. Упомянутый тут Майкы бий – личность историческая, он командовал Правым крылом монгольских войск во времена Чингис-хана. В том числе далеко не случайно подчеркивание факта его проживания при правлении Чингис-хана [Башкирские родословные: 2016. С. 367] с указанием на то, что он «кочевал в долине реки Миасс» [Нэзырғолов: 1985. Б. 77]. Далее в генеалогии отмечается последующее проживание данного клана, видимо уже как племени табын, в бассейнах рек Тобола и Иртыша [Там же. С. 84]. Вот что пишет об этом записавший данную генеалогию выходец из состава клана табын Гали Чокрый (1826–1889):

«Асыл бабам – Тобол, Иртыш
Кинаринда буллуб ирмеш,
Асылда эрми йә чирмеш,
Беленмэй диннәре сарпай».

Перевод: «Мои предки находились
В области Тобола и Иртыша,
Происходя в сущности от эрми и чирмишей,
У них совсем не заметно религии» [Там же].

Если учесть, что упоминающийся в этой генеалогической легенде этноним *эрми* отражает наименование клана *юрми* (известен в Восточном Закамье, а также в исторических преданиях клана гайна [Исхаков: 1998. С. 126–127]), а понятие «чирмеш», у татар обозначающее марийцев, в прошлом скорее всего использовалась и для номинирования финно-угров вообще, получается, что в рассматриваемом шеджере фиксируется смешение угров, включавших «сыпыров/сепыров», «юрмийцев», «чирмешей», с выходцами с Алтая (группы уйшын, табын) времен монгольского завоевания [История и культура: 2015]. Этот процесс отчетливо демонстрирует и приводимая ниже башкирская генеалогическая схема [Исхаков: 1998. С. 129; Башкирские родословные: 2016. С. 171]:

Иштэк → Бикатун → Эйле	
(4-й сын)	Юрми
	Байлар
	Байкы (т.е. Майкы)
	Иректе

Присутствующий в генеалогической традиции Байкы (Майкы)¹, фигурирующий в составе башкир клана уйшын, затем табын, а также иректе, обозначающий часть табынцев [Кузеев: 1974. С. 319–320], представляющий предков Илэк алпа, то есть алтайских выходцев, а остальные этнонимы, за исключением, быть может, клана Байлар, по первоначальной этнической принадлежности которого единого мнения нет (см.: [Исхаков: 2017. С. 62, 70], отражают нахождение среди северо-восточных групп башкир родо-племенных подразделений угорского и тюрко-угорского происхождения. Следует заметить, что этот последний ряд кланов и образованных по их наименованиям, топонимов, отмечается и у сибирских татар. Это *Аялинская волость (Аялы)*, топонимы Пигэтин и Юрмы (названия деревень в Вагайском р-не Тюменской области). Применительно к клану Айле, фиксируемому также у северо-восточных башкир, известно высказывание в XVIII в. одного из его представителей о том, что он – «булгарский иштяк» («*болгарлык иштэкмен*») [Башкирские: 1960. С. 27–28, 31–32]. Хотя это

¹ Кстати, в башкирских сказаниях, записанных у представителей рода дуван (этот этноним является вариантом названия *табын*), не только сообщается о приходе предков «с Алтая» и «Иртыша», но и в родословной, имевшейся у представителей клана дуван-айле, в качестве отца знакомого нам Майкы бия и родоначальника клана дуван Юлбуги, указан Субра [Исхаков: 2006. С. 41].

высказывание можно трактовать по-разному, присутствие в этническом самоопределении данного конкретного айлинца «иштякского» компонента его этнического самосознания, отрицать невозможно.

Таким образом, существование этнической общности, обозначенной в более ранних (XIII в.) источниках как «шибер/шебир», и в относительно поздних (XVII–XIX вв.) как «сыпыр/сепыр/сывыр/сыбыр», более чем вероятно. Имея в виду целый ряд свидетельств о её первоначальной угорской этнической принадлежности, следует думать, что она, судя по источникам, вначале была локализована в Западной Сибири, более точно, в Тобольско-Иртышском бассейне, где монгольский источник XIII в., похоже, и фиксирует этот «народ» под наименованием «шибир/шибер».

По поводу происхождения данного этнонима, у которого следует отметить и другие формы «сыпыр/сепыр/савир/сабир/сувар», могут быть высказаны лишь предварительные суждения. Судя по лингвистической работе Максима А. Ююкина, следует обратить внимание на возможность сопоставления вост. хант. *сыв* «ручей, река, протока», др. – тюрк. *су*, *суб* «вода» и тюркского *йир*, *ир*, на татарском – *жир* «земля» с монг. *шибир* со значением «сырая равнина, болото» [Ююкин: 2015. С. 81], хотя этот исследователь не склонен увязывать этноним «шибер/шибир» с этим понятийным рядом. Но до того, как сделать заключение по этому вопросу, нам надо остановиться на таинственно исчезнувшей первой части двойного композита «Ибир-Сибир», понятии «Ибир». При этом, существование татарского фразеологизма «ыбыр-чыбыр» допускает возможность несколько иного звучания данного термина – *Ыбыр/Ибир* и, не исключено, позволяющая несколько другое осмысление понятия «Ибир/Ыбыр – Сибир/Сепыр».

Относительно понятия «Ибир/Ибер» (как было указано, возможен и вариант «Ыбыр») нами ранее была предложена гипотеза, исходящая из того, что оно являлось всего лишь вариантом наименования «шибир/шибер/сыпыр/сепыр» [Исхаков: 2005. С. 27]. При этом надо указать на то, что переход шибир → ибир может быть объяснен лингвистически как результат того, что в некоторых кыпчакских языках, в частности, на башкирском, начальное «с» заменяется придыхательным «һ» (Сусылу → Һусылу), что теоретически вообще может привести к утрате начального ш/с.

Однако, это не единственно возможное объяснение присутствия в двойном композите «Ибир-Сибир» его первой части, тем более, что приходится учитывать и форму поволжско-татарского фразеологизма «ыбыр-чыбыр», на которую невозможно распространить указанные выше особенности башкирского языка. Поэтому, имея в виду определенную этнонимическую (но привязанную к географической среде – «низинные,

болотистые места») базу понятия «шибир/шибер» или «сыпыр/сепыр», в термине «Ибир/Ибер» также можно поискать аналогичное основание его образования. В этой связи хотелось бы обратить внимание на вероятность образования термина «Ибир/Ибер» на основе наименования р. Оби – *Oon/Wwp* – Омар/Умар (с заменой б/м или п/м) на сибирско-татарских диалектах. Далее, возможны два варианта объяснения: к данному корню добавляется окончание *ap/ur* – «мужи, люди» с общим смыслом всего понятия как «обские люди» или, во втором случае, к нему прибавляется кыпчакское – *ep/йер* (в татарском – *жир*) – «земля», когда возникает наименование определенной географической территории – «Обская земля»/Оп ер → Ыбыр → Ибир. В пользу первой гипотезы будет существование хорошо известного ещё в раннем средневековье этнонима «авар», в русской летописной традиции имеющего формы «обр/обры», удивительным образом весьма напоминающую понятие «ыбыр/ибир», не исключено, передающую более старую форму, где проглядывает корень «об». Но в данном случае не столь важно, какая именно форма – географическая или этнонимическая, была первичной. Хотя, если следовать изложенной выше логике, у форм «Ибир» и «Сибир» имелись этнические аналоги (но с этим не все исследователи согласны – см.: [Ююкин: 2015]). Правда, нельзя исключить того, что это последние сами могли быть «привязаны» к определенным территориям. Тем не менее, именно при такой общей постановке вопроса о понятии «Ибир-Сибир» появляется возможность объяснения причин исчезновения из композита «Ибир-Сибир» его первой части.

По нашему мнению, данный композит, скорее всего, возник на тюрко-монгольской языковой почве с географической ориентацией на коренные (центральные) ареалы проживания тюрко-монгольского сообщества к югу от Сибири – на Центральную Азию, причем, как уже указывалось, при формировании термина «Ибир-Сибир» «взгляд» был направлен с востока на запад – вначале шла территория (люди) Обской зоны (*Ибир*), а затем – «Сып/Сыбской земли» (*Сибир*). На обеих территориях могли находиться ранние насельники – «обры/авары» и «шиберы/сыпыры». Именно при таком подходе появляется возможность объяснения причин исчезновения восточной зоны – «Ибири» как части отдельного административно-территориального образования в составе Золотой Орды, маркированной в целом как «Ибир-Сибир», из поля зрения западного «взгляда» – та территория была слишком далека и на каком-то этапе вообще выпала (в том числе и, похоже, по политическим причинам) из состава территорий, контролировавшихся Золотой Ордой. Вследствие этого для смотрящих на бывшую территорию провинции «Ибир-Сибир» с запада

европейцев и русских, а возможно, и татар, оказалось значимой только ближайшая к ним часть указанной территории – «Сибир/Себер/Сибирь», как мы видим, вначале обозначавшая бассейны Тобола и Иртыша, то есть земли, с XIII в. подконтрольные Шибанидам [История и культура: 2015. С. 150–151, 163–168; Тюменское: 2018. С. 55–57]. Но сохранение в памяти поволжских татар фразеологизма «ыбыр-чыбыр» всё же свидетельствует о былой содержательности данного, ставшего с течением времени уже географическим (или административно-территориальным) обозначением, понятия.

Приведенный выше анализ позволяет сделать следующие выводы:

1. Понятие «Ибир-Сибир/Сибир-Ибир», ставшее более ранним вариантом термина «Сибир/Себер/Сибирь», являлось названием золотоордынского времени, имевшем как географическое, так и административное смыслы, обозначая пространство (и владение), обнимающее зоны рек Иртыша и Тобола на западе и Оби в верхнем её течении в районе Алтая. Не исключено, что эта была территория, составлявшая первоначальное владение Джучи с центром в бассейне Иртыша, затем – Шибанидов, в том числе и в период Сибирского ханства.
2. Традиционное к рубежу XIII–XIV вв. наименование «Ибир-Сибир», тюрко-монгольское звучание которого могло быть ближе к «Ыбыр-Чыбыр» или «Ыбыр/Обыр – Чыбыр/Шыбыр» (в последнем случае имея в виду возможность ч/ш), скорее всего восходило к этнонимам «обыр/обр/авар» и «шибер/сыпыр/сепыр/савир», не исключено, постепенно предвратившимся уже к XII в. в этниконы со смыслом: в первом случае – «люди (население) низменных, болотистых мест», во втором случае – «население (люди) Приобья».
3. В целом, таким образом, композит «Ибир-Сибир»/«Ыбыр-Чыбыр» возник на основе характеристики определенной территории взглядом с востока или, точнее, юго-востока, то есть, Центральной Азии. Татарское смысловое наполнение этого понятия как «мелкота, мелкий, незначительный» (более позднее значение – «детвора») может подразумевать как малонаселенность данной зоны, так и низкорослость её населения, что хорошо прослеживается на примере характеристики народа «сыпыр/сепыр».
4. Утеря у композита «Ибир-Сибир» его первой, восточной части, могло быть связано как с возобладанием на данную территорию взгляда с запада – как европейцев, так и русских. Впрочем, одинарное понятие «Сибир/Sibir» было и у восточных авторов. Однако, не исключено, что «отмирание» понятия «Ибир/Ыбыр» произо-

шло и благодаря политическим изменениям в чингисидских поли-
тиях, в том числе и в более позднее время, в частности, из-за вхож-
дения восточной зоны провинции «Ибир-Сибирь» в сферу влияния
Джунгарского ханства в XVII в.

Литература

1. Башкирские родословные / Сост., предис., поясн. к переводу, перев. на рус. яз., послесловие Р.М. Булгакова, М.Х. Надергулова; указ., факс. Р.М. Булгакова. 2-е изд., испр. и доп. Уфа: Китап, 2016. – 480 с.
2. Башкирские шежере. Состав., перев. текста, введ., и коммент. Р.Г. Кузеева. Уфа: Башкирское кн. изд-во, 1960. – 303 с.
3. Головнев А.В. Остяк остяка видит издалека: по мотивам книги «Иштяки: приуральско-сибирское пограничье» // Золотоордынское обозрение. Golden Horde Review. 2020. Т. 8. № 3. С. 563–575.
4. Документы и материалы по истории башкирского народа. (С древнейших времен до середины XVI в.). Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2012. – 340 с.
5. Зориктуев Б.Р. Актуальные проблемы этнической истории монголов и бурят. М.: «Вост. лит-ра» РАН, 2011. – 278 с.
6. История и культура татар Западной Сибири. Монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015. – 728 с.
7. История Казахстана в арабских источниках. Т. I. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузером. Под-ка к новому изд., введ., доп. и комм. В.Е. Кумекова, А.К. Мукминова, Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 711 с.
8. История Казахстана в персидских источниках. Т. IV. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузером и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным / Отв. ред. М.Х. Абусеитова. Перераб. и допол. Под-ка к новому изд., введ., перевод, комм., состав. указателей М.Х. Абусеитовой и Ж.И. Тулибаевой. Алматы: «Дайк-Пресс», 2006. – 620 с.
9. Исхаков Д.М. От средневековых татар к татарам нового времени (этнологический взгляд на историю волго-уральских татар XV–XVII вв.) Научное издание. Казань: Изд-во «Мастер-Лайн», 1978. – 276 с.
10. Исхаков Д.М. О так называемых «остяках» Среднего Приуралья и их этнических связях с населением Западной Сибири // Обские угры. Материалы II-го Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири». (12–16 декабря 1999 г., Тобольск). Тобольск–Омск: ОмГУ, 1999. С. 96–97.

11. Исхаков Д.М. Путешествие в Заболотье // Сибирский сборник. Вып. I. Казань: Изд-во «Яз», 2011-а. С. 136–142.
12. Исхаков Д.М. «Сибирская земля» и «Сибирский князь» в последних десятилетиях XV в. // Этническая история и культура тюркских народов Евразии: сб. научных трудов. Омск: Издатель-полиграфист, 2011-б. С. 16–19.
13. Исхаков Д.М. К вопросу о происхождении понятия золоордынско-го времени Ибер–Себер // «Улы дала» II-ші: халықаралық гуманитарлық ғылымдар форумының материаллары. Астана: «Ғылым», 2017-а. С. 219–227.
14. Исхаков Д.М. К вопросу о происхождении понятий Ибер–Себер, Ибер / Сибирь // XX Всероссийская (с международным участием) научно-практическая конференция «Сулеймановские чтения», посв. 100-летию Я.К. Занкиева «Национальное образование и культура в полиэтническом пространстве: региональный компонент». 28–29 апреля 2017 г., Тобольск: Тобольский пед. ин-т им. Д.И. Менделеева (филиал) Тюменского гос. ун-та, 2017-б. С. 172–176.
15. Исхаков Д.М. История рода Яушевых в средневековой период и кимакская проблема. Воронеж: ООО «Фаворит», 2018. – 116 с.
16. Исхаков Д.М. История племени Кай (Кайы) и вопрос о происхождении династии Османов // Туган жир. Родной край. 2020. № 2. С. 52–68.
17. Исәнбәт Н. Татар теленен фразеологик сүзлеген. Ике томда. Т. 2. Л–Һ. Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 365 б.
18. Лубсан Данзан. Алтан Тобчи (Золотое сказание). Пер. с монг., введ., комм. и прил. Н.П. Шастиной / Памятники Востока. Т. X. М. 1973. – 297 с.
19. Монголой нюуса тобшо. Сокровенное сказание монголов. / Ч. – Р. Намжиловой оршуулга. Перевод С.А. Козина. Улан-Удэ: Бурятское кн. изд-во, 1990. – 318 с.
20. Напольских В.В. Вятка, Джулман, Югра и Сибирь в арабском источнике первой половины XIV в. // Напольских В.В. Очерки по этнической истории. Казань: Изд-во «Казанская недвижимость», 2015. С. 257–269.
21. Нәзерғолов М.Х. Кара-табын ыруы шәжәрәһе // Башкирское шежере (Филологические исследования и публикации): Сб. статей. Уфа: БФАН – СССР, 1985. С. 77– 78.
22. ПСРЛ. Т. 37. Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. Л.: «Наука», 1982. – 227 с.
23. ПСРЛ. Т. 36. Сибирские летописи. Ч. 1. Группа Есиновской летописи. М.: «Наука», 1987. – 381 с.

24. ПСРЛ. Т. 26. Вологодско-Пермская летопись. М.: Рукописное наследие Древней Руси, 2006. – 432 с.
25. ПСРЛ. Т. 6. Вып. 2. Софийская вторая летопись. М.: Языки и культуры, 2001. – 240 с.
26. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. В трех томах. М.: НИЦ «Ладомир», 2002. Т. I. Кн. 1–2. – 315 с.; Т. II–III. – 340 с.
27. Томилов Н.А. Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины конца XVI – начала XX вв. Новосибирск. Изд-во Новосибирского ун-та, 1993. – 271 с.
28. Тычинских З.А. Легенды заболотных татар о первых поселниках края // Тобольск научный – 2016: Материалы XIII Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием) (Тобольск, 10–11 ноября 2016 г.). Тобольск: Типография «Принт-Экспресс», 2016. С. 159–162.
29. Тюменское и Сибирское ханства: коллективная монография. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2018. – 560 с.
30. Шильтбергер Иоганн. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. Пер. со старонемецкого Ф.К. Бруна. Изд., редакция и прим. акад. АН Азерб. ССР З.М. Бунятова. Баку: «Элм», 1984. – 86 с.
31. Ююкин Максим А. К этимологии топонима Сибирь // Rocznik Orientalistyczny. Т. XVIII, z. 1. 2015. S. 78–84.

СЕБЕР ТАТАРЛАРЫ ӘДӘБИЯТЫ: ҮСЕШ ТАРИХЫ

Аннотация. Татар халкы тарихы, географиясе, табигате, көнкүреше, яшәү шартлары белән бер-берсеннән шактый аерылып торган төрле регионнарда гомер итә. «Әдәби перифуриядан» – Россия төбәкләреннән чыгып, милли әдәбият тарихына үз исемен алтын хәрефләр белән язып калдырган әдипләр дә аз түгел. «Себер» дип аталган географик эфирлектә иҗат ителеп, үзенә генә хас уникаль сыйфатларны чагылдырган әсәрләр дә гомуммилли татар әдәбиятының кабатланмас, үзенчәлекле, башкалардан аерылып торган бер өлешен тәшкил итә.

Ачкыч сүзләр: халык иҗаты, татар әдәбияты тарихы, себер татарлары, Якуб Зәнкиев, Булат Сөләйманов, Шәүкәт Гаделша.

Язма әдәбият халык авыз иҗаты әсәрләренә бай халыкларда алданрак формалаша. Себер киңлекләрендә яшәгән татар халкы, беренче чиратта, борынгыдан сакланып калган эпос-дастаннары белән мәшһүр. XIX йөз-нең икенче яртысында ук киләчәктә Русия тюркологиясенә нигез салучы булып танылачак галим В.В.Радловның Алтайда яшәп, дистә елдан артык оештырылган экспедицияләре нәтижәсендә тупланган 10 томлык [Радлов: 1872] академик хезмәтнең IV томында бараба, тара, төмән һәм тобол татарлары авызыннан язып алынган халык иҗаты үрнәкләре бүгенгә көндә дә үзенә байлыгы, жанрлар төрлелеге белән таң калдыра.

Өлеге том борынгыдан шушы төбәкләрдә яшәгән татар халкыннан язып алынган 119 берәмлек халык авыз иҗаты әсәрләрен үз эченә ала: бүгенгә көн жанр классификациясе буенча анда 41 әкият, 29 халык жыры һәм бәетләр, 23 берәмлек риваять һәм токымнар турында язмалар, 16 дастан һәм алардан өзекләр тупланган. Үз вакытында ук В.В.Радлов себер татарлары арасында башка халыкларда еш очрамый торган эпос-дастаннарның һәм бәетләренң булуын күрсәтә, әлеге әсәрләренң «жырларда һәм әкиятләрдә ата-бабаларының батырлыгын ачыктан-ачык мактый алган халык рухының көчле булган вакытыннан калган изге истәлекләр» рәвешендә яшәвен билгеләп үтә.

Галимнәр, аеруча, В.В.Радлов тарафыннан язып алынган «Алтаин Саин Сөмә», «Ак күбек», «Ястәй Мөңкә», «Межек алып», «Йертөшлек», «Кузы Көрпәч белән Баян Сылу», «Купланды», «Камбар», «Таһир-Зөһрә», «Бүз егет», «Бүрихан» дастаннарын борынгы төрки эпосның уникаль үрнәкләре дип атыйлар. «Безнең дастаннарның күп өлеше себер татарларынан язып алынган. «Идегәй», «Атаклы кыз Тукбикә», «Тимер батыр», «Илдан белән Гөлдан» себер ыругларының урта гасырлардагы көнкүрешен чагылдыра», – дип яза М. Әхмәтжанов [Әхмәтжанов: 1985. Б. 44]. Әлеге бай мирас себер татарларының көнкүрешен, телен, мәдәниятен күзаллау өчен дә кыйммәтле чыганаҡ, «...аларда телгә алынган музыка уен кораллары – ятаган, саз, най, сорнай, алтмыш кыллы ай тумбыра һ.б. халыкның мәдәниятен, көнкүрешен, горел-гадәтләрен һәм йолаларын, ышануларын өйрәнү өчен бай нигез булып тора» [Ахметова: 2002].

Танылган тарихчы-галим, дин белгече Р.Фәхреддиннең биобиблиографик «Асар» хезмәтендә Себер якларының өч төрле мәдәният – татар, казакъ һәм үзбәк халыкларының кисешкән урынына әверелүе һәм мондагы мөселманнарның Идел буенда яшәүче мөселманнарға караганда да ата-баба мирасын саклау буенча күпкә артыграк файдалы эшләр башкарулары күрсәтелә [Фәхреддинов: 1900. 30–31 б.]. Әмма себер татарлары тарафыннан язылган әдәбият үрнәкләре күп сакланмаган.

Урта гасырларда татар халкы арасында киң таралган, XII–XVIII йөз суфи шагыйрьләр әсәрләрен берләштергән «Бакырган китабы»нда Икани исемле шагыйрьнең 18 шигыре күрсәтелә. Ләкин әлеге суфиньң исеме суфи-шәехләр исемлегендә дә, танылган борынгы галимнәр исемлеген берләштергән энциклопедик сүзлекләрдә дә телгә алынмый. Тобол шәһәре музеенда сакланган ике кулъязма нигезендә тюрколог Н.Ф. Катанов тарафыннан әзерләнгән «О религиозных войнах учеников шейха Багауддина против иноверцев Западной Сибири» [Катанов: 1903. С. 133–146] мәкаләсендә себер татарлары арасында ислам кануннарын аңлатырга килеп, бу якларда ятып калган, каберлекләре сакланучы шәехләр исемлегендә «хөрмәтле шәех Айкани/Икани каберлеге (мавзолей) Искердә» дигән язманың булуы галимнәрнең игътибарын үзенә жәлеп итә. 2004 елның жәендә тарихчы, төбәкне өйрәнүче галим И.В. Белич тарафыннан Төмән өлкәсе Вагай районы Карагай авылында Н.Ф. Катанов тарафыннан исемнәре теркәлгән шәжәрәнең (сәчәрә) протографы табылу бу фикерне тагын да ныгыта. Әлеге шәжәрәне укыган әдәбият белгече Ф.З. Яхин әлеге «Карагай төргәге»ндәге мәгълүматлар буенча, «Бакырган китабы»нда Икани исемендә бирелгән шагыйрь 1394 елларда Себер якларына ислам дине тарату максаты белән Бохарадан килгән 366 шәехнең берсе булып чыгуы мөмкин, дип фаразлый [Яхин: 2006. С.189]. Шагыйрьнең исеме

дә «Иманлы» дип тәржемә ителә, әсәрләре дә суфичылык карашларын чагылдыра.

Тобол татарлары арасыннан чыгып, бүгенге көнгә исеме мәгълүм булган шагыйрьләрдән берсе һәмдәми исеме буларак тарихка кереп калган. Әлеге шәхес турында беренче мәгълүматларны биреп, шагыйрь исемен, «Нәсыйхәтнамә» әсәрен фәнни әйләнешкә кертүчеләр Н. Юзиев һәм А. Фәтхи була [Юзиев: 1963. 119 б.]. 1990 елда фәнни экспедиция вакытында Әлмәт шәһәре мәчете китапханәсендә әдәбият белгече Ф. Яхин тарафыннан «Нәсыйхәтнамә»нең икенче кулъязмасы табыла [Яхин: 1992. 13 б.]. Әлеге тәхәллүснең «Якын дус, юлдаш» дип тәржемә ителүе суфичыл фикерләргә җиткергән әсәренә мәгънәсенә туры килеп тора.

Әсәр структурасы борынгы төрки-татар традициясендә: башында Аллаһка китап язуда ярдәм бирүен үтенеп мөрәҗғәгать, аннан соң Нух, Лут, Ибраһим, Намруд, Давыт, Мөхәммәд пәйгамбәрне олуглау сүзләре бирелә. Әсәренң төп өлешен 48 бүлектән торган «Нәсыйхәт»ләр тәшкил итә. Болардан тыш, китапта «Бәянә мәгърифәт», «Гафият бәянә» «Шәкый» кебек аерым зур гына бүлектәр бирелгән. Автор Хакыйкәткә ирешү юлында нәфес белән көрәшнәң асылын аңлата; Аллаһ исеме белән яшәү, югары Хакыйкәткә ирешү – «иманлы булуның» мәгънәсен ача.

Бүгенге көн укучысына себер татары буларак мәгълүм XIX гасыр шагыйре Мәүлекәй Юмачиков (1834–1910) – атаклы Ямбай мәдрәсәсе мөгаллиме, ана теленнән тыш, гарәп, фарсы, рус, казакъ телләрен белгән шәхес. Казакъ теленә Хисам Кятибнәң «Жәмжәмә солтан» дастанын тәржемә итүе билгеле. Үзе хакында мәгълүматны әсәрләре аша укучысына җиткерә. Иҗтимагый-сәяси тәнкыйть фикерләре белән үрелгән әсәрләре («Әрбет бәете» (1881), «Хуш киләсен, рамазан ае» һ.б.) укучылар-тыңлаучылар тарафыннан яратып кабул ителә.

М. Юмачиковның үзе бәет дип атаган бер төркем шигырьләре мәхәббәт лирикасының матур үрнәкләре булып тора. Кайбер текстлары мәгърифәтчелек карашларын чагылдыра. 1899 елда Казанда шагыйрьнең дини эчтәлекле зур булмаган «Мәрхәбәи шәһри рамазан һәм тәварих тәсбихләре» җыентыгы дөнья күрә.

XIX йөзнәң соңгы чирегендә себер татарлары арасында Биби-Хәнифә Ниязи (Гыйсмәтуллина) исеме билгеле була. Үз заманында «Тәрҗеман» гәҗитендә әлеге хатын-кыз турында: «Тара шәһәрәндә яшәүче кызлар мөгаллимәсе Биби-Хәнифә Ниязова үзенә төрек һәм гарәп язмасына шактый зур гыйлемле булуы белән аерылып тора» [Валеев: 1993. С.149–150] дип языла. Шагыйрә ижатында укыту һәм тәрбия мәсьәләләре төп урынны били.

1775 елда Тобол губернасы Тара өязендә Мөхәммәдрәхим исемле кеше тарафыннан тупланган «Мәжмугыл хикәят» китабы да Себер якла-

ры белән бәйләнешле. 1871 елда гаепсезгә хөкем ителеп, Себергә, Тобол шәһәрәнә сөрелгән, унбиш еллап төрмәдә утырып, Тара шәһәрәндә үлеп калган шагыйрь Әхмәтжан Тубыли (1826–189?) исеме һәм ижаты да татар әдәбияты тарихында үз урынын алды [Хасавнех: 2002].

Себер татарлары арасыннан чыгып, шигърияттә үзенә исеме танытучылар Биби-Хәнифә Ниязовадан соң ярты гасыр дәвамында күренми. Бары тик 1960-нчы елларда гына татар шигъриятендә бу яклардан килгән яңа исемнәр яңгырый башлый.

* * *

Татар укучысын себер татарлары тормышы белән чын-чынлап таныштыручы беренче язучы дип Якуб Зәнкеевне атарга кирәк. Ул – «Ир-теш таңнары», «Ялкында өтелгән мәхәббәт» романнары, «Кайчыколак» исемле хикәяләр җыентыгы авторы. Исемен таныткан киң эпик планлы «Ир-теш таңнары» романының 1988 елда дөнья күрүе Төмән-Тубыл татарлары өчен олы әдәби вакыйга буларак кабул ителсә, гомумтатар әдәбиятында бу әсәр яңа тема – Татарстаннан читтә яшәүче татар кавеменә үзенчәлекле дөньясын тасвир итүче төбәк әдәбияты үрнәге буларак кызыксыну тудыра.

Я. Зәнкеевнең ике китаптан торган «Ир-теш таңнары» романы Тубыл һәм Ир-теш елгалары буенда гомер иткән татар халкының инкыйлаб вакыйгаларыннан алып Бөек Ватан сугышы елларына кадәр килеп тоташкан фажигалә тормышын сурәтли. Язучы авыл жирлегендә кул көче, маңгай тире белән гомер сөргән халыкның көнкүрешен, үз миссиясен халыкка хезмәт итүдә күргән авыл укытучысы язмышын – ил тормышы, тарихи фажигаләр аша киң эпик планда күрсәтүгә ирешкән. Вакыт ягыннан XX гасырның 30 еллап аралыгын колачласа да, асылда әсәр себер татарларының үзенчәлекле дөньясын, менталитетын, тарихын һәм мәдәниятен борынгы заманнардан алып инди. Моңа язучы мифологик мотивларга һәм халык авыз ижатына бик киң мөрәҗғәгать итү аша ирешә, үзе дә язучы максатының милли рухи кыйммәтләренә, себер татарларына хас булган халык авыз ижатын теркәп калдыруда һәм аларны киләчәк буынга җиткерүдә булуын искәртеп уза [Зәнкеев: 1994]. Нәтижәдә себер татарлары тарихына мөнәсәбәтле легенда-риваятьләр, көндәлек тормышындагы горәф-гадәтләр, бу як халкының үзенчәлекле көнитеш тәҗрибәсен туплаган мәкаль-әйтемләр – барысы да себер образын-сурәтен тудыруга, геройларның үзенчәлекле холык-фигылен ачуга хезмәт итә.

«Ир-теш таңнары» романында тарихи шәхесләр һәм вакыйгалар белән бәйле легенда һәм риваятьләр аеруча әһәмиятле урын алып тора. Хан-бикә Сүзгә образы – Себер фольклорының иң гүзәл, шигъриятле образ-

ларының берсе. Аның туында мәғлүматлар Кунгур елъязмаларында, Г.Ф.Миллерның «Себер тарихы»нда да сакланып калган. Аерым бер чыганақларда Күчем хан Казаннан алып кайткан, дип күрсәтелсә, икенчеләре аның казакъ илбашы кызы булуы хақында сөйли. Сүзге һәм Күчем хан туында баян роман-дилогиянең икенче китабында аерым бер бүлекне тәшкил итә.

Себер татарларының дөньяга карашын чагылдыра торган тотемистик легендалар, аерым алганда, аю баласын күкрәк сөте белән имезеп үстергән хатын туында легенда Себер жирлегендә табигать белән кеше багланышларының бик тирәндә ятуын, аларның бербөтенне тәшкил итүен сөйли. Төп сюжет линияләренә өстәмә тәкъдим ителгән мондый күренешләр әсәр эчтәлеген баета, татар укучысы өчен ятрак, әлегә кадәр таныш булмаган дөнья сурәтенә алып керә.

Бу үзенчәлек язучының «Ялкында өтелгән мәхәббәт» (1999) романында да күзәтелә. «Кызлар тавы» легендасы әсәрнең идея-эстетик катламы белән тыгыз бәйләнгән. Күчем хан сараендагы тоткын кызлар батырлыгы жирле халыкның ирек, азатлыкка омтылыш хисләрен гәүдәләндерүгә хезмәт итә. Төп персонаж Нуриянең токым тарихына нисбәтле сурәтләнгән «яшел күлмәкле кызлар (еш кызлары)» – урман кызлары туында легенда да әсәр сюжеты канвасына уңышлы керешеп китә. Ярыммифологик образлар себер татарлары аңында кешеләр белән янәшәдә – себер урманнарында яши дип кабул ителә: жемелдәп торган яшел күлмәкле бу пәри кызлары, адәми затлар, ир-егетләргә үзләренә гашыйк итеп, урманда калдыралар, алар белән тормыш коралар, имеш.

«Ялкында өтелгән мәхәббәт» романында автор тарафыннан поэтик югарылыкта сурәтләнгән аю эте белән аю аулау, сазлыкта үскән, күзләргә камаштырырлык төрле-төрле жиләкләргә жыю, балык тоту күренешләре, жәйге урманда баласын иярткән пошпи сурәте, кышкы зәһәрир суыкта хайваннарына печән салырга чыгуы карт образы һ.б. жирле халык тормышының этнографик нечкәлекләрен тәшкил итә. Шулар рәвешле, язучы тарафыннан үзәктән читтә, урман-сулар, сазлыктар артында гомер кичерүче себер татарлары тормышының әдәби образы тудырыла.

Халык тормышын тулырак сурәтләү максатыннан, Я.Зәнкиев әсәрләрендә күп санлы календарь һәм гаилә-көнкүреш йолаларыннан мисаллар китерелә, сынамышлар, табигать көчләре, хайваннар дөньясы белән бәйлә ышанулар, ырымнар очрый, әйтик, туй белән бәйлә катлаулы, күп этаплы йолалар тәфсилләп сөйләнә: кыз саучылаудан (сораудан) башлап, туйга чакыру, кияүтабак (кияүне каршы алу), күч күчерү (кызны эти-әнисе өеннән егет өенә озату) һ.б. күренешләр себертатар тормышының колоритын чагылдырырга ярдәм итә.

Поэзиягә себер аһәңнәрен алып килгән беренче шагыйрь, һичшиксез, – Булат Сөләйманов. Шигырьләре 1960 еллар башында «Татарстан яшьләре», «Казан утлары», «Ялкын» журналларында, «Беренче карлыгачлар» (1970) исемле күмәк жыентыкта, «Идел» альманахында (1976) басыла, аерым шигырьләре русча тәржемәдә «Юность», «Сибирские огни» журналларында, «Литературная Россия» атналык газетасында һәм альманахларда да («Тверской бульвар», 1970; «Вдохновение», 1979) дөнья күрә. 1980 елда Татарстан китап нәшрияты шагыйрьнең «Таңнар фонтаны» (1980), «Ак метеор» (1988), «Мин себер татарымын» (Екатеринбург, 1998) исемле мөстәкыйль жыентыкларын чыгара.

Б. Сөләйманов шигырьләре нигездә интим-лирик характерда булып, беренче нәүбәттә алар Себер жиренең, кешеләренең үзенчәлекле сыйфатларын чагылдырырга омтылуы, этнографик детальләргә бай булуы белән хәтердә кала. Әдәби эшчәнлегенең башлангыч чорында ук шагыйрь үз ижатының һәм ижтимагый эшчәнлегенең кредосын төгәл билгели:

«Мин төп себер татарымын чыгышым белән,
Гомер сөргән монда минем бабаларым.
Чал Иртышның үзе кебек, борынгыдан
Яшәп килә монда татар балалары.
Мин килмешәк түгел монда, туган жирем,
Гомерлектә сине ташлап китә алмам.
Жирнең тарту көчен жиңдем, и Себерем,
Ләкин синең тарту көчең жиңә алмам» [Сөләйманов: 1998. 19 б.].

Б. Сөләйманов себер татарларының бу якларда жирле халык, туган жирләре – ата-бабалары туфрагы булуына басым ясый. Ижатының соңгы елларында бу мотив халыкның үзбилгеләнүе, тарихи үткәнен өйрәнүгә, телен һәм мәдәниятен сакларга омтылыш буларак тагын да көчлерәк, куәтлерәк яңгыраш ала. Ижатының асылы исә, – туган жиренең образлы сурәтен тудыруда билгеләнә: «Әйтмәгез, Себерем хакында...», «Тобол», «Түбән Варта», «Обыта боз киткәндә», «Самотлорда жәй уртасы», «Төньяк, тундра», «Салехардка килгәч» һ. б.

Шагыйрьнең пейзаж лирикасында тайга төп образ булып тора. Күп очракта ул туган як, туган жир символы гына түгел, ә шунда яшәгән бөтен тереклекнең жыелма образы буларак гәүдәләнә. Тайга, күчерелмә мәгънә алып, дөнья сурәте тудыруга турыдан-туры катнаша. Пейзаж лирикасында лирик геройның соклану, сагыну кебек хис-кичерешләр белән төгәлләштерелгән туган як табигатенә мәхәббәте чагыла. Күп очракта бу традицион хис туган жиреннән читтә яшәргә мәжбүр булган лирик герой

кичерешен күрсәтә («Кыр казлары үтте каңгылдашып», «Ак канатлы ак-кошларым кайта» һ.б.).

Б. Сөләйманов ижатының икенче этабында (1970–1980 еллар) фәлсәфи һәм гражданлык мотивлары көчле яңгырый. Бу чор әсәрләрендә яшәү мәгънәсе хакындагы гамьнәр «үткән-бүгенге-килчәк» оппозициясендә яктыртыла. Гомеренең соңгы елларында үзен милли көрәшкә багышлаган шагыйрь милләтнең үзбилгеләнүе хакында көчле публицистик мәкаләләр белән чыгыш ясый, регионда милли белем бирү системасын тергезү мәсьаләсен бөтен кискенлеге белән күтәрүчеләрнең берсе дә ул була. Аның Г. Тукай, М. Жәлилгә багышланган шигырьләре шагыйрьнең әлеге көрәш юлындагы уйлануларын һәм теләк-омтылышларын сәнгатьчә гәүдәләндерүгә хезмәт итәләр.

Б. Сөләйманов проза өлкәсендә дә каләм сыный. Аның «Абу баба», «Нәби, яки көтелмәгән очрашу», «Бүләк», «Әни» кебек хикәяләре кеше кыйммәте, тормыш сере хакында уйланып ижат ителгәннәр. Аларда язучының килчәктә зур күләмле әсәр язучыга тәләп тоемлана. 1980 елда язган автобиографиясендә: «Бүгенге көндә нәшриятка «Жирсү» исемле шигырьләр җыентыгы әзерләдем һәм «Иртеш дулкыннары» дигән шартлы исем астында яңа китап өстендә эшләп торам», – дип күрсәтсә дә, аңа бу хыялын тормышка ашырырга насыяп булмый.

1980 еллар ахырында илебездәге мәгълүм үзгәрешләр дулкынында Б. Сөләйманов, себер-татар халкына мөрәҗҗәгать итеп, публицистик мәкаләләр яза. «Тел булмаса – халык булмый», «Себер татарлары – без кем?» язмалары аның Себердәге ижтимагый-сәяси хәл-халәт, халыкның тарихи үткәне, килчәккә хакында уйлануларын чагылдыра.

Шәүкәт Гаделша тәхәллүсе белән танылган Шәүкәт Сибгатуллин – татар әдәбиятында себер ягыннан чыгып, Казанда танылган үзенчәлекле шагыйрь. (Гаделша – шагыйрьнең этисе исеме, безнеңчә, шушы тәхәллүсне сайлавы ук булчак шагыйрьнең ижат кредосын билгели). 1949 елда Төмән өлкәсенең Түбән Тәүдә районы Киндерле авылында туып үсә. Чаллыда эшчеләр мәктәбен тәмамлый, аннары Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты факультетында укый. «Ярык мөгез» (1997), «Ядрә тигән» (1998), «Сөмән кадыйм» (2000), «Аучы жыры» (2004), «Чоңгыл» (2006), «Иман капка ачканда» (2011), «Себерем – үз жирем» (2019) җыентыклары авторы.

1970 елларда әдәбиятка килгән чорында ук, Гаделша борынгыдан килгән мәжүси аһәңнәрне кабат яңгыраткан, үзенчәлекле, кабатланмас талант буларак кабул ителә. «Себер татары» шигырендә кулланылган топос шагыйрьнең туган жирен дә, шунда яшәгән халыкның атамасын да белдерә; әсәрдә берничә штрих-сызык белән бик гади һәм, бер үк вакыт-

та, үзгә холык-фигыльле, дөньяга үз карашы булган себер татары образы тудырыла. Киң күңеллек – бу халыкның төп сыйфаты итеп тәгаенләнә:

«Бирәм соңгы серәнкәне,
Соңгы телемемне.
Күрәм кеше күңелләрен –
Тыңлап күңелемне.

Кызганмыйм да, үкенмим дә –
Рәхәтләнеп калам.
Себер татарларын шулай
Яраткан бит Аллам»

[Гаделша: 2004. 123 б.].

Гаделша әсәрләрендә геройның туган жирен сагыну, жирсү хисләре алар каршында үзен гаепле итеп тою хисе белән үрелгән. Шагыйрьнең лирик герое һәрвакыт эчке каршылыкта яши: туган якларын сагыну, аның рәнжетелгән, рәхимсез файдаланылган табигате хакында өзгәләнү хисе туган ягыннан аерылганлык, язмыш алдында көчсезлек белән үрелеп, сызлану, әрнү хисе тудыра. Ш. Гаделша ижатында дөнъяның үзенчәлекле сурәтенә табигатькә үтә сак мөнәсәбәтне гәүдәләндерү аша да ирешелә. Әсәрләрендәге әрнү шагыйрь ижатында «табигать һәм кеше» мөнәсәбәтләре чагылышының үзенчәлекле ягын барлыкка китерә. Бу – Гаделшаның шушы кавем вәкиле булуы, себер татарларының яшәү рәвеше һәм дөнъяга үзенчәлекле карашы белән аңлатыла. Беренче карашка балаларча самими лирик герой алга таба тормыш тәҗрибәсе туплаган аксакал рәвешендә кабул ителә башлый. Себер табигатенең кире кайтару мөмкинлеге югалган гүзәллекке шигырьләрдәге хисләрнең сәбәбе булып тора: балыксыз күлләр, тапталып, ергаланып беткән тайга, ташландык татар авыллары һ.б. Аның әсәрләре, язмыш кушуы буенча, ата-бабалары жиреннән аерылган замана кешесе кичерешләрен чагылдыра. Гаделша поэзиясендә токымы, туган туфрагы белән багланышлар да көтелмәгәнчә яңгыраш ала. Лирик герой бөкрәйгән каенга («Зираттагы каен») хәл сорашып сүз кушкан, бәгырьләренә кисәрлек җавап ишетә:

«– Атаң бит... Чытырдатып
Тамырдан тарта.

Озак кайталмавыңа
Гарьләнеп ята»

[Гаделша. 2004: 26 б.].

Шагыйрь туган жиренен үткәне, шул рәвешле, үзен гаилә тарихына, нәселенә барып тоташа; болан образы себер жирлегенә символик чагылышы кебек кабул ителә. Гаделша поэзиясендә урман өчен борчылу мотивы, кызыл жеп булып, шигырьләренә үзара бәйли («Сагая карт урман», «Элек тә бит, самолетлар очса...», «Урманнарда камам», «Заман агачлары»). Бер хайванның үлеме эдип тарафыннан тормыш бетүгә тиңләнә. «Поши аткач», «Йөз яшьлек аучы», «Аучы зары», «Аучы жыры» кебек шигырьләрдә аучылык һәм аучы мотивы аша табигать белән бер-

бөтен булып яшәгән, әмма аның жанын кыярга мәжбүр гөнаһлы кеше образы иҗат ителә.

Шагыйрьнең «Менә монда болан ауган», «Башын чуртан судан сонган...», «Болан күзе», «Болан баскан эзләргә», «Кинәт кенә купты давил», «Сорап куйгалый иде...», «Күл йөрәге», «Карчык зары» кебек шигырьләрендә мәжүси фәлсәфи караш, ахыр чиктә, табигатьне сакларга чакыру, һәр жан иясен югалтуның тормышны бушлыкка, тынлыкка китерүе төсен ала:

«Күл буенда уйный	Кан чәчрәтеп ава
Сабый болан.	Сабый болан.
Аның күзләренә	Урман итәгендә
Дөнья тулган.	Ана болан.
Ап-ак болыт,	Аның күзләренә
Кояш, Яшел үлән, Чишмә,	Ниләр тулган?
Чык сафлыгы иңгән.	Күрә алсагыз әгәр:
Кинәт мылтык шартлый,	Кайгы, яшь юк, —
Яңгырый урман!	Дөньябызны йотарлык бушлык!»
	[Гаделша: 2004. 26 б.].

Шуңа да лирик герой табигать белән бергә-бер сөйләшә («И табигать, бүген мин...», «Чак кына аңлый алсам мин...», «Сусарларны куып булмый...», «И, бөжәк», «Аккошларым» һ.б.), туган жирен, аның тарихын-бүгенгесен, табигатен һәм кешеләрен — бербөтен тере жан иясе итеп күзаллый («Хәзинә», «Күңел елый», «Булмас бүтән уңай вакыт», «Ни диим» һ.б.). «Бармы ирләр?» шигырендә тарихи шәхес Күчем хан образы милли идеал дәрәжәсенә күтәрелә. Аерым бер шигырьләрдә Себер топосы — ил топосы югарылыгына куела. Күпчелек очракта мондый янәшәлекләр татар милләте язмышы өчен борчылу булып аңлашыла. Шагыйрь милләттәшләрен, ваемсызлыктан ваз кичеп, Күчем ханнар мисалында, туган жиренең байлыкларын сакларга, табигатен талауга, рәхимсез файдалануга каршы көрәшкә чакыра.

Гаделша ижаты төбәк сүз сәнгатендә себер татарларының психологик портреты, яшәшенең мораль-этик кануннары, әйләнә-тирәгә, аеруча табигатькә үзгә мөнәсәбәтә үзәккә куелу турында сөйли. Халык ижаты жәүһәрләре, төбәкнең бай тарихы һәм шәхесләре, кабатланмас мифологиясә дә, сурәтләү чараларына күчеп, оригиналь колорит тудыруга хезмәт итә. Болар себер төбәгә татар әдәбиятындагы дөнья сурәтенең үзенчәлеген күрсәтә.

* * *

1990 еллардан соңгы милли хәрәкәт, күтәрелеш Себердә үз заманында татар телендә белем алган бер буын милләтпәrvәрләрне иҗатка җилкендерә, заманага мөнәсәбәтләр фикерләрен шигъри өслүбкә салып, укучыга

житкерү теләге уята. Яшьлек еллары, нигездә, 1960 елларга туры килгән Галия Абайдуллина, Заһит Акбүләков, Сәгыйть Сәгыйтов, Ирек Махиянов, Фәхрижамал Үтәшева, Рәкыйп Ибраһимов, Баһаветдин Нәүрүзов, Рәшидә Зәнкиева, Равилә Галиәкбәрова, Гөлфизәр Абдрахманова, Клара Кучковская һ.б. исемнәр төбәк укучыларына шактый таныш. Әлегә шагыйрьләргә туган телнең замана мәктәпләрендә укытылу дәрәжәсе, гореф-гадәтләрнең, себертатар теленең сакланышы мәсьәләсе борчый. Аларның ижатын Я.Зәнкиев, Б.Сөләйманов, Ш.Гаделша әсәрләреннән килә торган урта үзенчәлекләр: лирик герой яки хикәяләнүченең себер татары булуы, шушы төбәк кешеләренең дөньяга үзенчәлекле карашы, Себер табигатенә, кешеләренә, үткәнгә һәм бүгенгесенә чиксез соклану, ярату, аның өчен шатлану, горурлану, Себер һәм аның халкы язмышы өчен борчылу, кайгыру, сагышлану берләштерә.

Галия Абайдуллина (тәхәллүсе Зилә) 1940 елны Төмән өлкәсе Тубыл районының Саускан авылында туа. Тубыл шәһәрində педучилищедә укый, анары югары белем ала. Лаемтамак, Вәчир авылларында 35 ел балалар укыта [Абайдуллина: 2003. 37 б.]. Г. Абайдуллина шигъриятеңдә табигатькә мәдхия һәм аны сакларга чакыру янәшә бара. Рифма-ритм ягыннан төгәлсезлекләр булса да, мондый шигърьләр төбәк укучысы белән Себер жире проблемалары хакында сөйләшү буларак кабул ителә. Ижатында шагыйрә, бер яктан, татар зыялыларының вәкиле буларак чыгыш ясый, себер татар кешесен халыкның гореф-гадәтләрен, гаеп бәйрәмнәрен, уразаларын, сабан туйларын, өмәләрен, исем кушуларны, бәби туйларын, намаз уку, сәдака бирүләргә, корбан чалынып, дус-туганның кунак итүләргә онытмаса өнди («Халкымның күркәм йолалары»). Шигърьләрдә, урта гасырлар татар әдәбиятындагы кебек, турыдан-туры үгет-нәсыйхәт бирү алга чыга («Саргайтмагыз газиз аналарны!», «Гайбәт сөйләү – түбәнчелек», «Тыңлагыз киңәшемне», «Балама», «Булмасын ятимнәр!», «Ит изгелек» һ.б.). Шуңа ук вакытта табигать белән бергә яшәүче авыл кешесе сурәте тудырыла («Күңел коесы», «Олыкүл» һ.б.). Г. Абайдуллина «Миннән бүләк булсын», «Күрше», «Тынычлык теләгез», «Үпкәләмим» кебек шигърьләрендә Себер кешесенең киң күңелле, башка милләтләргә хөрмәтләрне яшәүче, сабыр һәм гади булуын ассызыклай.

Заһит Акбүләков 1939 елны Башкортостанда туа, урта мәктәпне Капайдада тәмамлай [Акбүләков: 2002. 58 б.]. Чирәм жирләрдә эшли. 1986 елдан Төмән шәһәрində яши. 2 җыентыгы дөнья күрә: «Себер моңы» (1995), «Тормыш бизәкләре» (2002). Шагыйрь ижатының шактый өлешен лирик геройның Себергә мөнәсәбәт белдергән («Жаным гашыйк Себергә», «Казанлы авылы», «Себерем» һ.б.), мәхәббәт турындагы («Се-

бер кызына», «Алиһәләр тантанасы», «Гафу ит», «Сөю», «Шыкча сылуына» һ.б.) шигырьләр алып тора. Бу ижәттә да табигатьне жанландыру аша кеше һәм тирәлекне бербөтен итеп тергезү күзәтелә («Атларым», «Карлар ява», «Төшендерә матурлык» һ.б.). Шагыйрь еш кына табигатьнең кешегә мөнәсәбәтен тасвирлау объекты итеп ала: кошлар моңының кешене иркәләвен, назлы жылларның үбүен, печән, башак исенен жанны жылытуын һ.б. мизгелләргә югары күтәрә. 3. Акбүләковның лирик герое ижтимагый проблемаларга да сизгер. Аларны милләт киләчәге, халык язмышы белән бер үрәмтәдә карап, үзе һәм башкалар өчен өстенлекле сыйфат буларак халыкка хезмәт итүне аерып чыгара. Шагыйрьнең тарихи шәхесләргә, вакыйгаларга багышланган шигырьләре төбәктә билгеле. «Сүзгә – себер даны» шигырендә, бәеткә охшатып, Сүзгә образы ил анасы югарылыгына куела. Тарихта сакланган фактларга таянып, Сүзгенен эсирлеккә төшү күренеше тасвирлана. 3. Акбүләков халыкның үз тарихын хәтердә саклаганда, батырларын яд иткәндә генә яшәячәген искәртә. Шагыйрьнең «Шанлы Себер» (2005) шигыре төбәк тарихын «сөрген жире» тарихы буларак тергезә. «Себер» (2003) поэмасы исә төбәк тарихын колачлаган беренче зур лиро-эпик әсәрләрдән булды. 3. Акбүләковның «Ишеклә» (2002) поэмасы фәлсәфи-әхлакый, лирик әсәр булып, аның эчтәлегенә ишек символы тирәсенә жыела. Шагыйрь фикеренчә, хайваннар, бөҗәкләр, башка жан ияләре, кешеләр дә «үз ишеген» ачар өчен яши. Бу очракта ишек – яшәү максаты кебек ачыклана, болай төгәлләштерелә: жиргә басканда «жылы, йомшак, якты йөрү», «Жир-ананы якын» күрү; «яшәүне өйрәнәп» яшәү; нәфескә бирелмәү; акыл көче белән көн итү. 3. Акбүләковның «Ишеклә» поэмасы, ритм бозылулар, үлчәм белән бәйлә кытыршылыктар булса да, татар әдәбиятында фәлсәфи поэма жанры традицияләрен үстерүгә өлеш кертә. Себер шагыйрьләре ижатында бу күренеш, бер яктан, үгет-нәсыйхәтчелек тенденциясенен көчле булуы турында сөйли. Икенче яктан, шагыйрьләрнең үзенчәлекле шигъри формалар булдыру омтылышын да күрсәтә.

Сәгыйт Сәгыйтов 1947 елны Төмән өлкәсе Төмән районы Ямбай авылында туган. Төмән өлкәсенен төньягында байтак еллар геодезист булып эшли. 2 жыентык авторы: «Халкым хәле» (1998), «Сезгә әйтәм» (2000) [Сәгыйтов: 1998: 20 б.]. С.Сәгыйтовның туган жиргә мәдхия жырлаучы («Авылга кайту» (2000)), татар халкы язмышын кайгыртучы («Язмыш», «Әрни йөрәгем», «Кайгы», «Аракы мәсьәләсе», «Татарның кайгысы»), үгет-нәсыйхәт бирүче («Татар кызларына» (2000)), мәхәббәт турындагы («Әйтче, иркәм», «Сөйгәнем» һ.б.) шигырьләре яратып укыла. Халык жырларын хәтерләткән, төзек-музыкаль тезмәләре көйгә салынып тора. С.Сәгыйтовның мәсәл жанрында ижәт ителгән әсәрләре

эчтәлек ягыннан кызыклы. «Гаеп бармы телебездә» мәсәле әкияти, таныла торган мотивка корылган. Геройлары булып үрдәк, чәүкә-чыпчык, каз һәм арыслан тора. Әкияти образлар һәм мотив аша, аллегория ярдәмендә шагыйрь себер татарларының телен яклап чыга, сурәтле итеп телен белмәүче милләтгәшләрен тәнкыйтьләп, аларга үгет биреп уза. Шагыйрьне ана телен укуту, бердәмлек, ата-анага мөнәсәбәт, горейф-гадәтләренә саклау кебек заманның әһәмиятле мәсьәләләре борчий. Милләтнең рухи яктан зәгыйфьләнуе, яшьләренең телгә, горейф-гадәтләренә саклауга битарфлыгы аерым шигырьләренең үзәгенә куела. («Шигырьләрем», «Татар туге», «Татар кызларына»). С. Сәгыйтовның лирик герое кичерешләре туган җире, яшьлек еллары белән бәйләнгән. «Онытмагыз әниләрне», «Әнкәм сүзе», «Бөек җиңү көнендә», «Мин татар» – туганлык-дуслык, кешелекле мөнәсәбәтләр, буыннар бәйләнеше, токым тарихын белү кебек көнкүреш өчен үтә дә әһәмиятле мәсьәләләренә үзәккә куя.

Ирек Махиянов Татарстанның Мөслим районы Яңа Уразмәт авылында туган. Урта мәктәпне тәмамлагач, Казан дәүләт университетының физика факультетында белем ала, соңрак Бөгелмә шәһәрәндә фәнни институтта эшли, аспирантура тәмамлай, техник фәннәр кандидаты дәрәжәсен ала. Язмышы Төмән өлкәсә белән бәйлә: озак еллар Лангепас шәһәрәндә яши, нефть үзләштерү буенча төрле дәрәжәдәге җитәкчә вазифаларын башкара. «Карлыгачлар», «Урман иле», «Әнкәм моңы – чишмә җыры» (2001) җыентыгы авторы [Махиянов: 2001. 22 б.].

И. Махиянов ижатында төбәк әдәбияты өчен хас булмаган тәнкыйди-аллегорик образлылык күзәтелә. Мәсәлән, «Поши» шигырендә урман җәнлекләре образлары турыдан-туры кешеләр җәмгыятенә тәнкыйди бәя бирергә ярдәм итә. Яки «Өч тирәк» шигырендә тирәк-кеше аллегориясә шулай ук иҗтимагый фаҗиганә ача. И. Махиянов ижатында татар шигъриятенәң салмак лирика агымы белән якынлык көчлә булып, мәхәббәт лирикасында («Сөеләп сөенгән чакларым», «Син бит минем бер генәм», «Нигә яраттырган сылу кызлар» һ.б.), күнел лирикасында («Соңгы күрешү», «Әнкәем, кайтырсың шикеллә», «Сөюләрдән калган сагышлар», «Нишлисең, язмышлар шулайдыр», «Сары каен» һ.б.), төбәк үзенчәлекләренә ия булудан бигрәк, гомум әдәбиятка тартылуны билгеләргә кирәк.

Мотивлар, образлар кулланылышы, поэтик үзенчәлекләре ягыннан да шушы уртаклык күзгә ташлана. Бигрәк тә шигырь җыентыгын ачып җибәргән «Әнкәй чишмәсә» дигән озын шигырь – әниләргә мәхәббәт хисен белдерүчә күләмле әсәр – шундыйлардан. Ул, ретроспекция ясап, чишмә буена килгән лирик геройның 5 яшьлек чагын искә төшерүдән башлана. Герой үз тормышын күзәтеп уза, һәрвакыт әни киңәшә-догасы белән яшәвен сөйли. Инде әнисен күмгән, үзе бабай булган лирик герой

туган авылына, әнисенә, чишмәгә мэхәббәт хисләрен жырлый. Соңгы строфада ана һәм чишмә образлары бергә үрелә. Әлеге мотив шагыйрьнең «Әнкәй», «Соңгы күрешү», «Әнкәй каберендә» шигырьләрендә дә давам иттерелә.

И.Махияновның бер шәлкем шигырьләре – багышлаулар рәвешендә ижат ителгән. «Татар уллары», «Сугышлардан кайтмый калганнар-га», «Шагыйрьләр турында», «Тукайны сагынганда», «Тугызда»¹ (Шәйхи Маннур истәлегенә) әсәрләре – шундыйлар.

Фәхрижамал Үтәшева 1948 елны Төмән өлкәсе Тубыл районының Ләчек авылында туган. Төмәндә авыл хужалыгы институтын тәмамлый. Вагай районының Птицы авылында, «Фрунзенский» авыл хужалыгы кооперативында эшли. «Чәчәкләр бураны» (2005), «Очрашу» (2018) жаны-тыклары авторы.

Шагыйрьнең соңгы китабы («Очрашу», 2018) [Үтәшева: 2018] – шактый зур күләмле жанытык. Ул – авторның күпеллек ижат жимешләренен тупланмасы. Әлеге жанытыкның төп өлешен «Шигырьләр» бүлгә тәшкил итә, моннан тыш «Публицистика», «Котлаулар», «Хәтер», «Тәржемә», «Укучылар сүзе» кебек бүлекләр дә урын алган. Язылу вакыты төгәл билгеләп барылган шигырьләреннән – 1991 ел белән башлануы – Төмән өлкәсендә милли хәрәкәт көчәйгән вакытлар белән туры килә.

Шигырь эчке монолог рәвешендә оештырылган, хис-моңга бай, фикере ачык, жыйнак, образлы. Тыгыз юлларга кеше язмышы, мэхәббәт тарихы сыйган. Шигырь юлларында бернинди ясалмалылык юк, образлар гади, ятышлы, монда «көй», «моң» – мэхәббәтнең юлдашлары, гомер бие кешене озатып баручы төшенчәләр буларак кабул ителә. Ф. Үтәшеваның шактый яратып ижат иткән күнел лирикасы үрнәкләре буларак «Яшьлегемне эзләдем», «Синең сөю», «Син барында», «Зәңгәр ерак, күксел томан», «Хыянәт», «Син аңларсың», «Уйлар», «Сүнмәсен мэхәббәт нурлары» шигырьләрен дә күрсәтергә мөмкин.

Туган төбәгенә багышланган шигырьләре дә салмак агышлы, күнелгә иң якын истәлекләр рәвешендә язылган. Гади көнкүреш сурәте, үткәнне-килчәк белән бәйләүче буыннары булган, килчәккә өмет белән караган авыл образы аша – татар кешесенен жанына якын картина тудырыла. «Шул якларда туган ягым», «Көзгә уйлар», «Сердәш каен», «Ел төсләре» кебек шигырьләрендә табигать сурәтләре аша лирик геройның дөньяга карашы, яшәеш фәлсәфәсе, эчке кичерешләре тирән ачыла. Ф. Үтәшева

¹ Тугыз – Төмән өлкәсе Вагай районындагы татар авылы, шагыйрь, язучы Шәйхи Маннур 1924 елда әлеге авылга агарту эшенә – избач итеп жибәрелә, «Агымсуларга карап» әсәренен «Өркетелмәгән кошлар илендә» бүлгә тормышындагы шул чорына багышланган.

шигъриятендә табигать һәм кеше сөйләшүе, диалог әсәрләрнең төп кан-
васын хасил итә. Мондый структура күпмедер дәрәжәдә Х. Туфан ши-
гырьләрен хәтерләтә. Сөйләшү алымы кешенең табигый башлангычка,
кошлар-хайваннар-үсемлекләр дөньясына якынлыгын ассызыклай.

Рәкыйп Ибраһимов 1937 елны Төмән өлкәсе Ялutor районы Сала
(Кәешкүл) авылында туган. Башта авылда эшли, 1964 елдан Төмәндә ми-
лиция хезмәтендә була. «Сак бул, халкым» (2000) исемле шигъри туплан-
масы дөнья күрә [Ибраһимов: 2000. 32 б.]. Р. Ибраһимовның «Бел кадерен
көтә белгәннән», «Татар яшьләренә», «Яшьләргә», «Кызыма», «Хаты-
ныма», «И, татарым», «Сина, кызый» кебек шигырьләрендә нәсыйхәт-
челек үзен нык сиздерә. Әмма текстларында Р. Ибраһимов көтелмәгән
нәтижә-гомумиләштерү ясый белә. Мәсәлән, «Әби кайтты шәһәрдән»
мәсәле татар халык авыз ижатындагы «Үз өең – үз көең» мәкален мотив
итеп ала. Сюжет гади генә. Улына шәһәргә кунакка килгән әбине, хөр-
мәтләп, кунак итәләр: йомшак урын, тәмле ризык, рәхәтләр, татар күр-
шеләре белән аралашу – бар да бар. Ләкин әбинең өенә кайтасы килә. Өч
көн узуга, ул үзенә авылына, кычытканлы өй буена, авыл халкын һәм
күршеләрен сагынып, кайтып та китә. Шулар рәвешле, шагыйрь укучыны
да туган якның кадере хакында уйлануга тарта, туган ил, халык, тел-
нең – гомумкешелек кыйммәте булуын ассызыклай. Г. Тукайның «Әшкә
өндәү» шигыренә аваздаш, бер үк вакытта «Кырыска белән күбәләк»
әкиятә, «Картайган арыслан» мәсәле белән дә мотивлар ягыннан охшаш
Р. Ибраһимовның «Тилгән» мәсәле аллегорик образлылыкка корылган.
Себер поэзиясендә Р. Ибраһимовның «Кышкы күренеш», «Мәчем», «Ак-
чарлак», «Ябалак», «Тукран», «Сабан тургае», «Әби белән саескан»,
«Безгә кыш бабай килде», «Әби, әйдә» кебек әкияти мотивларны, образ-
ларны актив кулланып ижат ителгән шигырьләре аерым бер урын алып
тора.

Баһаветдин Нәүрүзов 1918 елны Төмән өлкәсе Төмән районы Яңа
Атъял авылында туган. Баһаветдин башта туган авылында кичке мәктәптә
укый, соңрак Асланада жидееллык мәктәпне тәмамлай, төрле эшләрдә
эшли. 1939 елда армиягә алынып, Ерак көнбатышта чик сакчысы булып
хезмәт итә. 1945 елның август-сентябрь айларында Япон сугышында
катнаша, 1946 елда туган якларына кайта, авыл советы секретаре, балта
остасы, бригадир булып эшли. «Туган ягым» (1998) һәм «Тирән уйлар»
(2001) жыентыклары авторы. Ул балачактан шигырьләр, вакытлы мат-
бугатка мәкаләләр яза. Тормыш тәҗрибәсе туплаган ир-ат якташларына,
туган халкына, туган ягына багышлап шигъри юллар яза. «Йөрәгемә ниңә
утлар салдың?», «Көттем сине», «Сәмигага» кебек шигырьләре күңел ли-
рикасы үрнәкләре булып тора.

Б. Нәүрүзовның «Тирән күл буенда», «Жәйге кичтә», «Тубыл сулары», «Туган ягым» һ.б. шигырьләрендә күл – себер табигатенең таңы, матурлыгының дәлиле төсөндә, үзәк образга әверелә, лирик герой хис-кичешенә сәбәбе булып тора. «Туган ягым», «Атъялым – туган авылым», «Тубыл сулары», «Мөселман нәселем», «Шыкчага барган идем» кебек күп санлы шигырьләре, авыл-шәһәрләрдәге тормышны тергезеп, милли гореф-гадәтләр, йолалар, яшәү рәвешен саклау проблемасын куеп, төбәк әдәбиятында Себер сурәтен тергезүдә катнаша.

Равил Галиәкбәров 1943 елны Татарстанның Тәтеш районы Бакырчы авылында туган. Тәтеш педагогия училищесын, Казан химия-технология институтын тәмамлый. Башкортостанда заводларда эшли. 1980 елдан Себердә, Түбән Варта шәһәрәндә яши. «Сукмакларым, юлларым» жыентыгы (1997) авторы. Р.Галиәкбәровның «Язгы жырым», «Игенче», «Туган жирем», «Таң жыры», «Әремнәрем», «Ландышлар», «Көзләр житәр», «Ялгыз алмагач» һ.б. әсәрләре Себер иленә тирән мәхәббәт белән сугарылган.

Р.Галиәкбәровның күп кенә шигырьләрендә хезмәт шатлыгы, гомерне ласкылы узу, «жиде гөл» – жиде баласы өчен горулану хисләре сызылып бара. «Шөкер итәм», «Бер күрешү – бер гомер», «Яшьлек» һ.б. шигырьләрендә өлкәнәп баручы «мин»нең сагышлары, шатлык-куанычлары, картлыкны түгәрәк гаилә белән каршылауның олы бәхет булуын раславы үзәктә тора.

Рәшидә Зәнкиева 1929 елны Ялутор районы Пумаер авылында дөньяга килә. Башлангыч белемне туган авылында, урта белемне Аслана авылында ала. Тубыл татар педучилищесын экстерн тәртибендә тәмамлай, 1953–1957 елларда Тубыл педагогия институтының филология факультетында эшләп килүче татар бүлеген тәмамлай. 1948 елны Я. Зәнкиев белән тормыш корып жибәрәләр. 2001 елда «Әбием сабаклары» исемле, үгет-нәсыйхәтне, әхлакый кыйммәтләрне алга чыгарган шигырьләр жыентыгы укучы хөкемәнгә тапшырыла.

Өлеге жыентыкка тупланган шигырьләре халкыбызның күп гасырлык рухи хазинасен саклау кебек олы милли-әхлакый мәсьәләләргә күтәрә. Гомерен балалар тәрбиясенә багышлаган ана, татар теле укытучысы буларак, Р.Зәнкиеваны халкыбызның киләчәгә борчый. «Әбием сабаклары», «Мәңгелек бурыч», «Картлар тәлинкәсе» яшь буынгә әдәп-әхлак дәрәсләре буларак кабул ителә.

Гомумән алганда, төбәк әдәбияты – себер татарларының психологик портретын, яшәеше кануннарын, әйләнә-тирәгә, аеруча табигатькә мөнәсәбәтен күрсәтүгә ягыннан гаять зур әһәмияткә ия. Халык ижаты жәүһәрләре, төбәкнең бай тарихы һәм шәхесләре, кабатланмас мифоло-

гиясе дә әлеге жирлектә ижат ителгән әсәрләрдә урын алган дөнья сурәтен бастып килә, үзенчәлекле итә. Шул ук вакытта аерым географик жирлектә язылып, шушы төбәк әдәбиятына гына хас булган уникаль сыйфатлар белән характерланган әсәрләр бербөтенне тәшкил итүче гомуммилли татар әдәбиятының кабатланмас үзенчәлекле бер өлеше булып тора.

Чыганаclar һәм әдәбият

1. Абайдуллина Г. Гафу итәрсезме, чәчәкләр? Төмән, 2003. 37 б.
2. Акбүләков З. Тормыш бизәкләре. Төмән, 2002. 58 б.
3. Ахметова Ф.В. По следам В.В.Радлова// Сибирские татары. Сб. статей. Казань: Институт истории АН РТ, 2002. – 240 с.
4. Валеев Ф.Т. Сибирские татары: культура и быт. Казань: Тат. кн. изд-во, 1993. С. 140–150.
5. Гаделша Ш. Себер татары// Ш.Гаделша. Аучы жыры. Казан: Татар кит.нәшр., 2004. 123 б.
6. Зәнкиев Я. Иртеш таңнары: роман. Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. – 671 б.
7. Ибраһимов Р. Татар яшьләренә// Р.Ибраһимов. Сак бул, халкым! Төмән, 2000. 32 б.
8. Катанов Н.Ф. О религиозных войнах учеников шейха Багауддина против иноземцев Западной Сибири// Ученые записки Казанского университета. Казань, 1903. Кн. 12. С. 133–146.
9. Махиянов И. Поши// И.Махиянов. Әнкәм моңы – чишмә жыры. Төмән: Өлкә татар кит. нәшр., 2001. 22 б.
10. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи, собранные В.В.Радловым. Ч. IV. Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар. – СПб.: Тип. Императ. Акад. наук, 1872. – 411 с.
11. Сәгыйтов С. Сөйгәнәм// С.Сәгыйтов. Халкым хәле. Төмән: Өлкә тат. кит. нәшр., 1998. 20 б.
12. Сөләйманов Б. Мин себер татарымын// Б.Сөләйманов. Мин себер татарымын: шигырьләр, хикәяләр, мәкаләләр. Екатеринбург: СВ-96 нәшр., 1998. 19 б.
13. Утяшева Ф. Очрашу. Жыентык. Казан: «Отечество», 2018. – 586 б.
14. Фәхреддинов Р. Асар. Беренче жөзъә. Казан: Ун-тет басмасы, 1900. 30–31 бб.
15. Хасавнех А.А. Этико-эстетические воззрения поэта-суфия XIX в. Ахметзяна Тубыли: Автореф. дисс. ... канд. филолог. наук. Казань, 2002. 26 б.

16. Юзиев Н.Г. Уралда сакланган әдәби хәзинәләр//Казан утлары. Казан. 1963. №12. 119 б.
17. Яхин Ф.З. Һәмдәминен «Нәсихәтнамә» әсәре//Әдәбият чыганакалары һәм текстология/Ф.З. Яхин. Казан, 1992. 13 б.
18. Яхин Ф.З. Суфийские идеи в творчестве Шаиха Икани//Образование и культура как фактор развития региона: материалы Всероссийских Менделеевских чтений, посвящ. 90-летию Тобольского учительского института. Тобольск: ТГПИ, 2006. С. 189.
19. Әхмәтжанов М. Илдан белән Гөлдән дастаны хакында//Әдәби мирас (Икенче китап). Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. 44 б.

НАРОДНЫЕ МЕДИЦИНСКИЕ ЗНАНИЯ СИБИРСКИХ ТАТАР

Основы народных медицинских знаний сибирских татар берут начало из проявлений древнейших верований сибирских тюрков. В этом отношении у сибирских татар необходимо отметить бытование общетюркского понятия о душе (*кот*), особое отношение к синему цвету (использование бусинок синего цвета в качестве оберега; применение его в магических обрядах: исцеления от сглаза и т.д.); почитание и придание магических (в том числе и исцеляющих) свойств деревьям и кустарникам; использование органов тотемных животных в качестве оберега; одухотворение природных явлений; почитание идолов-кукол (*курчаклар*); использование ряда магических приемов исцеления, таких как лечение испуга (*кот кою*), обряд, направленный на изгнание болезни из тела человека (*аврыуны кагу*).

Распространение в Западной Сибири ислама привело к изменениям в традиционной культуре сибирских татар, что отразилось на их народных медицинских знаниях: появился комплекс обрядов, связанный с почитанием мусульманских святых (астана); способы лечения дополнились чтением аятов Корана; сформировался обряд суннат и др.

В сохранении доисламских традиций, интегрировавших в себя исламские ценности, огромную роль сыграл мистический пласт ислама – суфизм [Галиахметова: 2007. С. 75]. Обрядовая практика суфизма, включающая культ святых и священных захоронений, чудодейственных реликвий и символов, была близка традициям языческого шаманизма предков сибирских татар.

Так, традиционные представления о душе дополняются общемусульманскими – *жан* (*чан*, *йэн*) и *рух*. У сибирских татар одновременно используются оба понятия, *жан*, как и *кот*, может «вылетать» из тела человека. Понятие *рух* больше связано с душой умершего человека.

Мусульманским фольклором пополняются и представления о разных духах, таких как *чиннэр* (от арабского джины), *тию* (див, нечистый дух), *пэри* (фея, пери). *Чиннэр* являются одними из распространенных духов, которые особенно опасны для детей. Чиннэр в мусульманстве считаются еще и помощниками ясновидящих и гадалок, они способны проходить сквозь время и рассказывать людям о том, что было или будет. Поэтому обращение к предсказателям в традиционном исламе считается грехом. Но в традициях суфизма люди, способные общаться с данными существами и укрощать их, вызывали восторг и восхищение окружающих.

Кроме религиозных представлений о существах, способных навредить здоровью, народные медицинские знания пополняются и новыми способами, и навыками лечения (появляется обрядовое обрезание, получает широкое распространение кровопускание и т.д.). А суры из Корана, наделенные целительными свойствами, органично вливаются в домусульманские способы лечения, дополняя, а в последствии вытесняя и заменяя тексты заговоров. Исламское влияние на народную медицину сибирских татар привело к тому, что поменялась форма (внешние проявления, атрибуты, названия), но структура и содержание народных медицинских знаний сохранилась прежней.

В народной среде всегда выделялись люди, которые занимались лечением на постоянной основе, они обладали обширными познаниями в области медицинских знаний и различавшие большое число заболеваний.

Образ знахаря конца XIX – начала XXI вв. у сибирских татар является результатом трансформирования в течение нескольких веков. До распространения в Западной Сибири ислама это был язычник, поклонявшийся духам и идолам [Селезнев: 1992. С. 58; Кадырова: 1996. С. 38–40]. В пору оформления у тюрков шаманства, у предков татар появляются такие служители культа как *имче*, *томчы* (*им-томчы*), *күрәзәче*, *багучы*. Как указывает Л.Н. Никонова, «в этом отношении многое у татар уже утрачено, но известны имче, күрәзә, багучы, несомненно, олицетворявшие в той или иной форме функции шаманов. В их действиях, по-видимому, было нетрудно заметить многие черты классического шаманства у тюрков. Функции же у них были таковы: *имче* – это знахарь, заклинатель, *күрәзә*, *күрәзәче*, *күремче*... – провидец, предсказатель, ворожея (ведун)» [Никонова: 2000. С. 33]. Таким образом, можно предположить, что лица, занимающиеся лечением, у татар в прошлом возглавляли и совершение шаманских обрядов.

С принятием ислама предками сибирских татар, деятельность врачей-лечителей начинает совмещать разные духовные традиции, так как и мусульманская традиция предполагает занятие священнослужителей лечением. На этом этапе реликты традиционных верований тюрков Сибири совместились с исламом, найдя отражение и в содержании способов лечения.

Названия врачей-лечителей у сибирских татар в зависимости от социальных, культурных изменений, происходивших в течение нескольких веков, имеют разное происхождение. Среди этих терминов можно встретить как древнетюркские, мусульманские, так и возникшие в более позднее время.

Наиболее распространенным среди сибирских татар Тюменской области словом, обозначающим лечащего человека, является номинация *имче* (*йемче* – от слова *им* – заговор), реже – *табин* (от араб. лекарь),

корткаяк (бабка), *кеше карауцы* (дословно: тот, кто смотрит), *пакцы* (*пагу/багу* – смотреть).

Процесс лечения отражен в номинациях: *кеше карау* («смотреть людей»), *имләу* (от древнетюркского им – заговор, но в данном случае означает лечить); *тәвалау* (лечить). Однако некоторые виды лечения имеют отдельные названия, например, *өшкереу* (заговаривать при помощи молитвы), *паш үлчәу* (править голову от удара, ушиба), *әпләу* (лечить с помощью массажа и заговоров испуг) и т. д.

По данным полевых материалов большое число названий среди тоболо-иртышских татар имеет повивальная бабка: *инәлек* (от слова *инә* – мать); *кентек инә/кәртнә* (*кентек* – пуповина и *инә* – мать, *кәртнә* – бабушка); *әби/әбей*, в среде сибирских татар так еще называли бабушек из поволжских татар – данный факт указывает на этническую принадлежность повитухи. В приграничье Ярковского и Ялуторовского районов Тюменской области нами зафиксирован термин *колак инә/колака* (*колак* – ухо). Возможно, данные номинации этимологически связаны с тем, что по мусульманским обычаям первые слова, которые должен услышать ребенок, родившись на свет, это *азан* (слова, призывающие к молитве) и их должна была прошептать ребенку на ушко повивальная бабка. При этом распространенным является мнение, что женщина не имеет право произносить *азан*. Среди курдакско-саргатской и тарской групп сибирских татар повитуху называли *палапакцы* [Кадырова: 2003. С. 62] (*пала* – ребенок, *пакцы* – от древнетюркского *багу*, т. е. смотреть). Также Ф.С. Баязитова отмечает бытование терминов, обозначающих повитуху: *мамай* – в тобольском и тюменском говорах тоболо-иртышского диалекта, *кендекче* (повитуха) – барабинском и томском диалектах [Баязитова: 2005. С. 32].

Помимо функций родовспоможения уровень мастерства *инәлек* зависел и от навыков лечения женских болезней, таких как бесплодие и смещение половых органов, а также детских заболеваний. Опыт *инәлек* зависел от того, сколько она приняла родов; умелая повитуха легко могла определить по последу (*соң*) сколько еще может иметь детей женщина. У некоторых повитух имелась специальная веревка, на которой узелками отмечалось число принятых родов. Если повитуха умирала, эту веревку клали ей в могилу.

Болезни, связанные с влиянием сверхъестественных сил, лечил *өшкерүче* (от слова *өшкерү* – нашептывать, заговаривать); данная номинация чаще применялась как глагол *өшкертү* со словом мулла (*муллага өшкертәсең, өшкерүче мулла*), так как чаще заговаривали именно те, кто обладал религиозными знаниями. С возрастом эта категория целителей именуется терминами *порынкы мулла* (древний мулла) и *пелгән*

кеше (знающий человек), что подразумевает глубину и основательность знаний лечащего, ведь по традиции люди пожилого возраста пользовались в народе особым доверием. К мулле, который занимался лечебной практикой, в основном обращались с нервно-психическими заболеваниями: *йель аврыу/чин-сәкмәт кагылса* и *күс тею* (сглаз), *посым* (порча). Особенно высоко ценились представители так называемого рода шейхов (*шык тогым*), поволжские татары (*касанны*) и их потомки.

Лечебной практикой также занимались и ясновидящие *куремце* (от слова *күрү* – видеть), *пагымцы* (от древнетюркского *багу* – смотреть). Позже в отношении их стали применять еще и термин *кеше карауцы* (дословно: смотрящий людей). В своей практике они применяли свои, неординарные способности, для определения диагноза (*аврыуны күрү*) и лечения.

Эта категория целителей больше других сохранила элементы практики, присущие шаманам. Характеризуя таких людей, окружающие в первую очередь обращают внимание на то, что они являются «странными людьми» (*сәер кеше*). Как известно, шаманами нередко становились люди с нестабильной психикой. Необходимо отметить и то, что нередко в татарской среде *куремце* бывают глубоко верующими людьми и к своим целительским способностям они относятся как к божьему дару. Чаще всего обладателями целительских знаний они становятся после того, как совершили богоугодное дело или перенесли тяжелую болезнь. Особо ценились те, кто пережил измененное состояние сознания, например, побывал в летаргическом сне (*мәрдкә парып кайткан*). В данном случае также прослеживаются параллели с шаманской болезнью (См., например: [Борко: 2004. С.22–25]). Кроме того, подобно существовавшим шаманским династиям, у сибирских татар также был свой особый род *сискер тогым* (от слова *сизү* – предчувствовать, род провидцев), представители которого чаще становились ясновидцами.

Подобно шаманам *куремце* чаще лечили заболевания, связанные с влиянием потусторонних сил, снимали сглаз, отводили порчу. Для лечения они чаще использовали навыки мануальной терапии (*сылау*), поскольку обладали биоэнергетическими способностями (*шифалы куллы*). Помимо лечебной практики, *куремце* и *пагымцы* в своей практике применяли гадание, предсказание.

Специалист по проведению мусульманского обряда обрезания (*сәннәт*) среди всех групп сибирских татар называется *аптал* (с араб. – благочестивый). Он применял хирургические навыки для совершения данного религиозного обряда и также принадлежал к числу религиозных представителей. Навыки такого специалиста передавались из поколения в поколение. Несмотря на запрет проведения сәннәт вплоть до середи-

ны 80-х XX в., *апталы* в советское время продолжали заниматься своим делом, переходя из деревни в деревню. Особенно высоко ценились в Тюменском регионе специалисты по обрезанию из деревни Новоатъялово Ялуторовского района.

Также в народной среде выделялись люди, занимавшиеся лечением определенного вида заболеваний или использующие определенный способ лечения: костоправы – *сөякләрне урынка утысыуы* (ставящий на место кости); люди, умеющие ставить пиявки – *сөлек утысыуы* (ставящий пиявку); те, кто мог удалить соринку из глаз с помощью языка – *күс ялауы* (облизывающий глаз); специалисты по лечению травм головы – *пашны үлчәүче* (обмеряющий голову); умеющие править грыжу – *пөкләсен ошлаган* (*пөкләсен* – грыжа, *ошлаган* – нащупывал) или *пөкләсен имләгән* (*имләү* – заговаривать).

Испуг лечили двумя способами, соответственно выделялись два вида мастеров: *кот коюы* (термин, обозначает возвращение души на место), *әпләүче* (от слова *әп*, которое использовалось в заговоре из обряда *әпләү/әпкорыклау*).

Определенного термина для обозначения специалистов по траволечению среди сибирских татар юга Тюменской области нами не выявлено. Очевидно, это связано с тем, что фитотерапевтические средства составляли основу так называемого «бытового слоя народных медицинских знаний», и в последующие годы специальное название травника было утрачено, поскольку обозначение травников – *утчы* сохранилось только у аялынской и туралинской групп сибирских татар [Кадырова: 2003. С. 61].

Сибирские татары, особенно сельские жители из глубинки, вплоть до 80-х гг. XX в. обращались к деревенским знахарям при травмах, кровотечениях и хронических заболеваниях, а в сельские больницы – лишь с острой болью, в особо тяжелых случаях, а иногда и в принудительном порядке для обязательного медицинского осмотра. Одной из причин такого положения было то, что профессиональные врачи, фельдшеры были, как правило, представителями русской национальности. Вместе с тем, среди татар большим грехом считалось показывать свое тело *каферам*, не мусульманам, особенно для женщин.

Население доверяло знахарям, так как, помимо того, что врачеватели обладали обширными познаниями в области здоровье-сбережения и различали большое число заболеваний, они выделялись среди остального населения своей грамотностью, знанием религиозной литературы и выступали как знатоки фольклора, истории народа.

Знахарь современными сибирскими татарами характеризуется как человек высоких нравственных ценностей, обладатель таких качеств, как жизнерадостность, находчивость, доброта, смелость, решительность, скромность, культура (речи), бескорыстие, приверженность к исламу. Он всегда был готов прийти на помощь («*аврып китсәң, имцене йөгерткән*»).

Врачеватели в среде сибирских татар играли важную роль не только в системе здоровьесбережения, но и пользовались авторитетом в общине и тем самым влияли на социальную жизнь населения.

Там, где были религиозные учебные заведения, они выступали учителями веры. И даже в ситуациях, когда не требовалась медицинская помощь, а нужен был мудрый житейский совет, люди в большинстве случаев обращались к знахарям, которые в силу своих необычных способностей могли устанавливать связь с силами иного мира.

Особым уважением среди татар пользовались повивальные бабки, которые, как правило, являлись долгожительницами. В деревне наряду с аксакалами и религиозными деятелями они считались наиболее почитаемыми личностями. После родов *инәлек* с почестями увозили домой. Она становилась почти родственницей тем семьям, где принимала роды, ее приглашали на семейные праздники, давали *садака* и т.д. Каждая повивальная бабка помнила, скольких детей она приняла, причем, чем больше была цифра, тем почтеннее считалась повитуха.

Как было сказано выше, врачеватели не брали за свой труд плату, и врачебная практика не являлась для них единственной профессией и источником существования. В этой связи информанторы отмечают и тот факт, что целители владели и другими ремеслами, были людьми трудолюбивыми и жили зажиточно. Например, в Ялutorовском районе жила повитуха, которая зарабатывала на жизнь тем, что клала печи.

Диагностическая сфера была тесно связана с представлениями об этиологии заболеваний, которые в большинстве своем укладывались в общемусульманскую традицию, а также отражали специфику Сибирского региона. Нередко поставить больному диагноз (пусть даже мистического характера) мог только целитель. Причем, часть болезней могли лечить простые люди, часть – лишь врачеватели.

Происхождение болезней сибирские татары, как и многие другие народы, связывали с влиянием сверхъестественных сил – духов болезней (*йел*, *албасты*, *татыран* и др.), злых духов, способных повредить здоровью человека (*чин-сәкмәт*, *шайтан*, *мәцкәй* и т.д.), а также сглаза, порчи (*күс тию*, *посым ясау*).

Наиболее распространенным сверхъестественным духом болезней среди татар юга Тюменской области считался *йел* (ветер, вихрь). Он пред-

ставлялся в виде существа, способного проникать в организм человека. У заболотных татар были представления о схожих злых духах: *сөрхөвәт йел*, который они представляли в виде огненного шара, попав в него, человек заболел или умирал и *йелбихэ/йелбихән*, являющийся в образе женщины [Барсукова: 2004. С. 138].

Болезни, связанные с *йел*, назывались *йел авру*, *йелләнеп киту*, *йелләну* (букв. ветренная болезнь). Симптомы этой болезни чаще соответствовали заболеваниям, связанным с расстройством нервной системы: бешенство, лунатизм, депрессия, апатия, а также болезням с неустановленной причиной (*тиктән тик аврыу*).

Персонифицировались и некоторые духи болезней, не причислявшиеся к высшему рангу. Так, трудные роды татары объясняли влиянием *албасты* – злого женского духа болезней, который представлялся в образе старой женщины безобразного вида. Он также мог нанести вред спящим [Валеев: 1993. С. 184]. Известно, что персонаж *албасты* встречается и у других народов: алтайцев (*албыс* – дух тяжелой болезни), тувинцев, узбеков, казахов и киргизов [Татары Среднего Поволжья и Приуралья: 1967. С. 362].

Болезни уха объясняли проникновением духа *татыран* – носителя ушных болезней, для изгнания которого несколько раз повторяли слово «*татыран*» [Валеев: 1993. С. 168].

Среди сибирских татар сохранились представления о некоторых болезнях, как о существах антропоморфных, чаще – в виде старухи. Например, считалось, что виновницей или хозяйкой таких болезней, как корь (*кысылца*), дифтерия (*ныума*) и оспа (*цэцэй*) была старуха – *корткаяк*.

Из зловредных существ, способных причинить вред здоровью человека наиболее популярными являлись джинны (*чин-сәкмәт*, *йеннәр*), которые могли «прилипнуть» (*йабышаты*) к человеку.

На здоровье человека могли повлиять и такие существа, как *мәцкэй* (вампиры), которые как бы отнимали у человека силу; *әрваклар* (духи умерших людей), *еш кыслар* (лесные девушки), которые могли сильно напугать.

Мифический образ *мәцкэй* широко распространен в фольклоре тоболо-иртышских татар. В *мәцкэй* превращаются злые люди и те, кто нечист душой. Этот образ характеризуется как ненасытный, питающийся энергией другого человека, его кровью. Человек, повстречавшийся с *мәцкэй*, заболел – начинал «сохнуть».

Навредить здоровью человека могли не только духи, но и другие люди, и даже животные. Вред мог быть причинен, в частности, в результате внезапного испуга. По мнению татар, душа человека (*кот*, *чан*) от испуга мог-

ла покинуть тело, и тогда только специалист *имце* или мулла при помощи заговора и соответствующего обряда мог вернуть ее на место.

Среди причин заболеваний немаловажную роль играет и человеческий фактор, который определяется как сглаз (*күс тию*) и порча (*посым ясау*). В сглазе обвиняли людей завистливых, но считалось, что сглазить можно и не желая зла другому. Даже мать могла сглазить собственного ребенка, излишне восхищаясь им, поэтому среди сибирских татар не принято было нахваливать своих детей.

Возникновение каких-либо несчастий и болезней объяснялось и наведением порчи (*посым ясау*). Порча насыщается человеком в целях причинения ущерба здоровью. Людей, занимающихся порчей, называли *посымцы*. Вера в порчу восходит к шаманистическим представлениям: шаманы могли насыщать беду, портить человека. Схожий болезнетворный эффект виделся сибирскими татарами в других формах человеческого влияния, выражавшихся через понятия *рэнцү* (обида) и *каргау* (проклятие).

Наряду с перечисленными причинами заболеваний сибирские татары среди приоритетных указывают и естественные факторы, такие, как холод, жара, физический труд, травматизм и др. Эти факторы, начиная с середины прошлого столетия, в связи с ростом уровня образованности, вышли на первое место, в итоге вера в естественность причин заболеваний укрепились.

Как указывает В.Я. Темплинг, «степень дифференциации народным опытом заболеваний определялась совокупностью нескольких факторов: четкостью симптомов, локализацией боли, доступностью логическому осмыслению связи между патологией и причинами ее вызвавшими, возможностью визуального наблюдения» [Темплинг: 1996. С. 14]. Поэтому внешние повреждения имели большое число названий и определений, тогда как внутренние болезни описывались обычно обще и неопределенно.

Внутренние болезни, не имевшие четкой локализации, определялись как «*эц аврыу*», применялись для обозначения заболеваний желудочно-кишечного тракта, внутренних половых органов. Характерный пример из этого же ряда: «*күңел полгану*» от слова *күңел* (душа) и *полгану* (мутиться) – для обозначения тошноты. Некоторые болезни (головные боли, болезни суставов и т. д.) татары объясняли скоплением в организме человека «плохой крови» (*яман кан*).

Болезни, которые имели четкие внешние проявления, определялись по цвету, например, термин «*кысылца*» (от прилагательного *кысыл* – красный) применялся для обозначения высыпаний при кори. Исходя из внешней формы – короста называлась «*цэцэй*» или «*чэчэк*» (от слова *чэчэк* – цветок) – это слово использовалось и шире для обозначения оспы. В названии

ях отражались представления о смещении органов – «*эц төшү*» – опущение органов области живота, «*паиш төшү*» – сотрясение мозга.

Первоначальная диагностика болезней основывалась на симптомах в организме человека и определяла способ и средства лечения. Зачастую сибирские татары применяли комплекс мер, который включал несколько способов и средств.

Фитотерапия является наиболее популярным и доступным методом народной медицины. Анализ имеющихся данных подтверждает, что наиболее распространенными среди лекарственных средств, которые применяли тоболо-иртышские татары, были средства растительного происхождения. По наблюдению биологов региона «современным сельским татарам известно около 50 видов растений, лекарственные свойства которых до сих пор используются. Это обычно те растения, которые произрастают возле жилья или неподалеку от населенного пункта, где живут татары [Кузьмин: 2009. С. 93].

Использование растительного сырья сибирскими татарами носило комплексный характер. В народной медицинской практике сибирских татар использовались кора (*кабык*), корни (*тамыр*), листья (*япрак*), цветы (*цицэк*), плоды (*йемеш*), семена (*йем*), патологические наросты. Применяли также дым некоторых растений для окуливания помещений и лечения.

Некоторым травам и кустарникам сибирские татары приписывали магические свойства и использовали их в качестве оберега можжевельник (*артыш*), рябина (*мыцыр*, *миләш*), багульник (*шөкше*). В отдельных случаях магические свойства приписывались душице (*йылыут*, *мәтрүшкә*), которую тюменско-туринские татары клали в детскую колыбель, завернув в синюю тряпочку, а также полыни (*полинь*, *әрем*), хранение которой в доме у тюменско-туринских татар считалось профилактикой порчи. Способность отгонять злых духов и оберегать дом приписывалась синеголовику (*тегәнәк*), который в виде букета подвешивался над дверью.

На протяжении столетий вырабатывались определенные навыки и правила сбора и сушки растений. Травы собирали практически все лето, начиная с мая до начала августа, в зависимости от времени цветения того или иного растения. Временем суток, которое считалось наиболее предпочтительным для сбора лекарственных трав, была первая половина дня (*төшкәцә*). Данное правило, очевидно, связано с древними представлениями сибирских татар: в это время, как считали татары, растения полны сил и их не держит дух *Йерь-она* (мать Земля), связанный у древних тюрок с культом плодородия. Курдакско-саргатские и тарские татары считали, что собирать травы на заходе солнца – то же самое, что лишать жизни животных. Это считалось унижением, оскорблением (*рәнцетевеу*)

божественного мира: все живое готовилось ко сну, сонных, а также спящих не убивали. С приближением заката солнца татары связывали активацию inferнального мира, который мог проникнуть в вырванные из земли растения и лишить их лечебной силы [Кадырова: 2003. С. 85].

Растения, которые активно использовались в народной медицине сибирских татар, в большинстве случаев входили в состав ежедневного рациона питания. Некоторые травы добавлялись в чай. Для этих целей особо ценились татарами душица (*йылыут*), шиповник (*этпорын, келэн*), листья смородины (*карагат япрак*) и малины (*астыган япрак*). Душицу добавляли в чай в небольшом количестве (*пер цемцем* / одна шепотка) для аромата, ограничений в использовании листьев смородины и малины не было.

Среди заболотных татар сборы трав имели особое значение. В связи с территориально изолированным положением их поселений, затрудненной коммуникацией с «большой землей» у них не всегда оставались запасы чая. Поэтому здесь особенно широко в качестве заменителя чая использовали местные травы (ромашку, иван-чай, зверобой, душицу и т.д.), и даже те растения, что «росли рядом с домом», причем их часто называли общим термином *чай гөл* (чайные цветы).

При лечении простудных заболеваний лечение растительными средствами являлось практически основным способом. Среди всех групп сибирских татар высоко ценятся душица (*йылыут*), зверобой (*мәтрүшкә, сары мәтрүшкә*), листья смородины (*карагат япрак*) и малины (*астыган япрак*). При болезнях дыхательных путей широко применяли мать-и-мачеху (*үги анна япрагы, пака япракгы*). Ромашка в этномедицине является универсальным средством и применяется для лечения многих болезней. Сибирские татары широко применяли ее в сборах при простудных заболеваниях как антисептик для промывания ран, как косметическое средство для избавления от угревой сыпи (*цеб(м)еңке*), для полоскания волос.

Одним из популярных лекарственных средств является подорожник, который имеет несколько вариантов названия: *татлы кава, утарца, утаун, утауцы япрак, кутарца япрак, юл япрак, йара йапрак*. Его применяли при одышке (*тын кысу*) и тяжелом грудном кашле (*йөткерү*), а также при лечении ран (*йара*) и порезов на коже, мозолей. Подорожнику приписывали вытягивающие свойства, поэтому его активно использовали для лечения опухолей, нарывов (*шеш*), фурункулов и чирьев (*цыйган*).

Среди всех групп сибирских татар для лечения болезней желудка (*ашкасан аурыса*), кишечных расстройств (*эң китсә*), а также для стимуляции аппетита активно применялась полынь (*эрем, полинь*). Пили отвар полыни небольшими дозами перед едой. По материалам некоторых исследователей, тюменско-туринские татары лечили отваром полыни золо-

туху, простуду, желтуху. Мылись отваром горькой полыни при чесотке (*кыцыу*) [Валеев: 1993. С. 165].

Из-за своего сильного едкого запаха полынь использовалась для дезинфекции как отпугивающее средство от насекомых (мух, моли). С этой целью ее раскладывали по углам комнат. «Отпугивающие» свойства полыни применялись и в целях защиты от потусторонних сил.

Тысячелистник (*меңъяпрак*) особо ценился сибирскими татарами. Ему приписывали лечение широкого спектра болезней и использовали при гинекологических и простудных заболеваниях, как противовоспалительное и кровоостанавливающее средство при болезнях желудка, печени, дыхательных путей и т. д.

Активно применялась среди сибирских татар крапива (*кыцыткан*). Отвары и настои крапивы использовали как внутрь, так и наружно (*кыцыткан сыу*). Весной из молодой крапивы тюменские татары готовили суп (*кыцыткан шурба*), что являлось отличной профилактикой авитаминоза. Заболотные татары использовали настой крапивы при болезни легких (*үпкә аврыу*). Для лечения сильного кашля тарские татары вдыхали дым жженных стеблей крапивы.

Кроме того, крапиву, особенно молодую (*яшь кыцыткан*), использовали при болезнях опорно-двигательного аппарата: простуженные ноги парили в отваре, прогревали поясницу, при ревматизме натирали конечности настоем, а также к больным местам прикладывали молодые листья, ошпаренные кипятком.

Крапиву применяли и для лечения детских заболеваний. Например, тарские татары купали детей в отваре молодой крапивы [Кадырова: 2003. С. 96]. Среди тюменских татар крапиву использовали для лечения расстройств мочевыделительной системы (*сейен яту*) у детей. Для этого свежие стебли крапивы заваривали кипятком прямо в бане, разбавляли холодной водой и в этот раствор сажали детей прогреваться (*кыцыткан сыуга утысу*).

Сибирские татары так же употребляли лопух (*атракман/этракман, эрекмән*) при лечении различных заболеваний. Растение преимущественно использовали в свежем виде, в основном листья, сок из листьев и корень. Лопух активно применяли при лечении опухолевых заболеваний (*шеш аврыулар*), при злокачественных опухолях, при болях в сердце (*йөрәк аврыса*). Барабинские татары корень лопуха называли *цоцхутамыр* и использовали его как средство от болезни печени [Архив МАЭ ОмГУ. Ф. I. Д. 27. Л. 206].

Одуванчик (*сары чәчәк*) применяли при болезнях желудка, для этого пили сироп из одуванчика. Настой одуванчика на одеколоне использо-

вали для растирания (*сылау*) больных суставов (*пыуннар сыслау*), груди при болезни легких, а также использовали как ранозаживляющее средство при ранах и порезах.

Багульник (*шөкше*) нашел широкое применение в болотистых регионах. Заболотные татары пили настой из него при болях в печени (*паур аврыса*), при кожных высыпаниях. Сухие ветки раскладывали по углам комнат для борьбы с молью. Отваром багульника тюменские татарки полоскали волосы. Барабинские татары багульник использовали как средство от одышки [Архив МАЭ ОмГУ. Ф. I. Д. 31. Л. 53].

Сибирские татары, как и другие тюркские народы (алтайцы, поволжские татары и др.), высоко ценили целебные и магические свойства можжевельника (*артыш*). Его дым применялся не только в магических целях для изгнания болезни, но и как средство, обеззараживающее помещение перед родами. Окуривали им и детскую колыбель, когда ребенок болел.

При болезнях желудочно-кишечного тракта тобольские татары пили настой из хвои и коры можжевельника, для этих целей использовали также отвар коры осины (*аусак/усак*). Заболотные татары отваром можжевельника (*артыш сыу*) омывали тело, протирали при некоторых заболеваниях глаза. При болях в суставах (*сөяк сысласа*) принимали ванны (*артыш сыуга утысканнар*) или делали компрессы из отвара. Как лекарственное средство использовали плоды можжевельника (ягоды, семена). Масло из семян можжевельника втирали в тело при простуде. Также при простуде тобольские татары пили сироп из ягод можжевельника.

Береза (*каен*) имеет огромное значение в бытовой жизни многих народов. Распространенными среди тюркских народов были представления о магических свойствах березы. Тоболо-иртышские татары для магического обряда изгнания болезни вместо распространенного можжевельового дыма использовали и дым березы.

Отвар березовых листьев (*каен япрак*) пили при простуде, листья использовали также в сборах. Тюменские татары применяли листья березы для лечения фурункулов и угревой сыпи, для этого их смазывали сметаной и прикладывали на больное место. Деготь (*тус май*) использовали для лечения кожных заболеваний. Заболотные татары употребляли деготь при болях в животе.

Среди заболотных татар при лечении кожных заболеваний особо ценились семена белены (*күгәнтеш, аскыргак*). Для лечения чесотки (*кыцыу*) брали эмалированный таз, на дно наливали небольшое количество воды, затем на него ставили два раскаленных кирпича. На кирпичи сыпали семена белены, которые начинали дымиться. Больной вставал над тазом, сверху его укрывали одеялом по шею, нужно было постоять в этом

дыму несколько минут. Так из организма выводился чесоточный клещ, причем вышедших насекомых, по рассказам, можно было даже потом разглядеть на дне таза. В зависимости от ситуации процедуру проводили повторно. Данный метод применяли и для лечения других кожных высыпаний (при аллергии, угрях и т.д.), так как считалось, что виной любого зуда на коже являются насекомые (*корт*).

Учитывая мнение современной медицины о том, что белена относится к растениям, ядовитым по своей природе, необходимо акцентировать внимание на том, что применение белены возможно только наружно. Хотя Ф.Т. Валеев отмечает что, семена белены считались болеутоляющими при болезни зубов, т.е. применялись внутрь [Валеев: 1993. С. 165]. Также есть случаи использования заболотными татарами внутрь семян волчьего лыка в качестве средства против простуды.

Шиповник в фармакологии известен как поливитаминное средство. Плоды шиповника (*этпорын, кәләп*) тюменские татары собирали и перекручивали в мясорубке, затем сушили в виде брикетов и хранили в темном месте в тряпичном мешке. В зимнее время заготовки добавляли в чай или пили отдельно. Такой чай пили с молоком. В лечебных целях также использовали корень шиповника, отвар которого пили при воспалении легких [Кадырова: 2003. С. 100].

Часто от простуды применяли сборы из листьев малины, смородины, плодов шиповника. Тобольские татары использовали при простудах такой сбор: цветки липы (*юга*), листья березы (*каен апрак*), листья малины (*астыган япрак*).

В рационе питания сибирских татар особое место занимают лесные ягоды, такие, как клюква, брусника, земляника, малина и смородина; плоды черемухи, рябины, калины. Ягоды заготавливали на зиму в виде варений, компотов, замачиваний, замораживания. Многие из них используются как лекарства. В качестве лекарственного средства часто применяется растение целиком, листья, стебли и ягоды. Ягоды и листья смородины (*карагат япрак*) и малины (*астыган*) активно использовали при лечении и профилактике простудных заболеваний. Брусника (*цея, кыр цея, кысыл цея*) – одна из любимых ягод сибирских татар. Ягоды брусники заготавливают впрок в виде варений, а также замачивают, что позволяет сохранить полезные вещества и витамины. Брусничный сок применяли при лечении головной боли (*наш аурыса*) и при общей утомляемости организма (*кәлсәсләнү*), при простудных заболеваниях, а также при большой потере крови. Целебность брусничного сока, как кровостанавливающего средства, курдакско-саргатские татары объясняли тем, что цветом сок похож на кровь [Там же. С. 97]. Более целебными считались листья и стебли

брусники (*цѣя япрак, цѣя сар*), которые заваривали и пили как мочегонное при болезнях мочевыделительной системы.

Клюква (*тырнагус, мөк цѣя, сас цѣя*) высоко ценится среди всех групп сибирских татар. Ее заготавливали в больших количествах, так как она активно использовалась в питании. При простуде широко применяли горячий морс из клюквы (*мөк цѣя*). Его давали обычно перед сном, чтобы больной мог сразу укрыться одеялом и пропотеть.

Ягоды черемухи (*муел*) использовались для лечения кишечных расстройств. Для лечения диареи (*эц китү*) ели ягоды с косточками или пили отвар из них.

Особо среди сибирских татар ценилась калина (*мыцыр, палан*). Морс из ягод пили при болезнях сердца, также считалось, что калина нормализует давление. Отваром листьев и ягод калины лечили одышку и кашель.

Землянику (*сөр йеләк*) для лечебных целей рвали целиком. При лечении простудных заболеваний заваривали ее стебли и листья, для профилактики добавляли в чай. Барабинские татары при диарее использовали горсточку сушеной земляники – ее съедали, не запивая [Архив МАЭ ОмГУ. Ф. I. Д. 31. Л. 175].

Сибирские татары отмечают пользу плодов рябины (*урыс мыцыр, миләш*) и боярышника (*тулана*). Из этих ягод делали компоты, которые употребляли для профилактики сердечных заболеваний. Отвар рябины применяли при одышке. Настой цветов боярышника пили при повышенном давлении три раза в день по полстакана.

Настойки на спирту и на других содержащих алкоголь жидкостях среди сибирских татар начали делать также с середины прошлого века. В основном рецепты были заимствованы у русского населения, а в последние годы – из популярной литературы и средств массовой информации. Настаивали чеснок, мухомор, и некоротые цветы.

Широко применяли и растительные масла (*соек май*) в качестве средства для растирания и массажа. Для растирания детей подсолнечное масло сначала доводили до кипения, остудив, использовали по назначению. При систематических головных болях делали массаж, смазывая макушку больного конопляным маслом [Валеев: 1993. С. 166].

Большое значение в лечебной практике тоболо-иртышских татар занимали и средства органического происхождения. Применяли молоко, сметану, масло сливочное (чаще топленое), животный жир, нутряное сало, шерсть и желчь как домашних, так и диких животных.

Хорошим противопростудным средством сибирские татары считают чай, заваренный в горячем молоке, куда кладется соль (*тос*), сливочное масло (*сөт май*) и черный перец – *шырцай*. Данный способ широко рас-

пространен среди азиатских народов и, по мнению Ф.Т. Валеева, шырцай был заимствован сибирскими татарами у бухарцев [Там же]. На молоке так же делают отвар из трав (зверобоя, душицы и т. д.), его пьют горячим на ночь при простуде.

На основе молока готовят прогревающие смеси для лечения органов дыхания у детей. Тобольские татары для лечения ангины (*тамак шейсә*) и пневмонии (*ункә аврыу*) на теплом молоке заводят тесто, его раскатывают в небольшую лепешку, прогревают и прикладывают на шею и грудь, затем плотно укутывают ребенка.

При растираниях суставов и общем массаже тела (*сылау, сылануу*) использовали различные масла растительного и животного происхождения.

При опущении органов живота для массажа применяли сливочное (*сөт май*), в том числе топленое масло (*эретелгән май, сары май*).

У сибирских татар новорожденному в первый раз (или сразу после родов) губы смазывали топленным маслом или медом, что являлось профилактикой молочницы и заболеваний желудочно-кишечного тракта.

При женских болезнях использовали гусиный жир (*кас май*), топленое конское сало и нутряное сало некоторых животных. Гусиный жир считался эффективным средством при ожогах и обморожениях.

Нутряным салом (*тоң/туң май, эц май*) животных сибирские татары чаще лечили простудные заболевания. Особенно эффективным при лечении тяжелых болезней дыхательных путей считалось нутряное баранье сало (*куцкарның эц мае*). Его пили в горячем виде при сильном грудном кашле.

Лисье сало (*төлге май*) заболотные татары употребляют при болях в печени (*пәер аврыса*), а медвежий жир (*аю май*) применяют при болезни желудка.

Широкое применение нашло использование барсучьего жира (*пурсык май*). Лечение барсучьим жиром туберкулеза практикуется в народной медицине многих народов. Тоболо-иртышские татары употребляют барсучий жир при болезни желудочно-кишечного тракта, воспалении горла (*тамак шейсә*).

Тобольские татары принимают собачье сало (*эт май*) при простуде, тюменские татары употребляют мясо собаки (*этнең ите*) при туберкулезе.

Хорошим лекарственным средством считался рыбий жир (*палык май*). Его пили при болезнях брюшной полости (*эц аврыулар*) по одной ложке в день.

Также в лечении использовали и шерсть (*йөн*) животных. Шерсть овцы (*куй йөн*) в основном использовали для лечения больных суставов (*сөяк сыласа*), вывихов (*аякны пора пассаң, кулың цыкса*). Практически все группы сибирских татар при помощи шерсти делали компрессы.

Очень эффективным средством при растяжениях и вывихах считали овечью шерсть: предварительно выдержанную в горячей подсоленной воде (*шурпакта*, от слова *шур* – соленый, *пакта* – вата) горячую шерсть клали на больное место, часто добавляли в нее яичный желток [Там же].

Паленой овечьей шерстью посыпали и открытые раны. Для быстрого заживления курдакско-саргатские татары при сильно кровоточащих ранах применяли окуривание шерстью (*йөн төтәтү*) [Архив МАЭ ОмГУ. Ф. I. Д. 31. Л. 174].

Не менее полезной считалась овечья шкура (*куйның тиресе*), тоболо-иртышские татары ею лечили боль в пояснице (*пил аврыса*). Курдакско-саргатские татары после лечения поясницы в бане заворачивали больного в шкуру только что зарезанного барана, и он лежал так не менее часа [Кадырова: 2003. С. 74].

Заболотные татары чирьи и фурункулы смазывали сливочным маслом или сметаной и накладывали сверху заячью шкурку (*куян тире*).

Сибирские татары использовали целебные свойства собачьей шерсти (*этнең йөне*), которая считалась очень теплой. В целях профилактики простудных заболеваний носили одежду из этой шерсти, шалью из нее прогревали поясницу, при головных болях носили шапочки и платки. Кроме того, лечебной считалась и слюна собаки. Раны на теле заживали быстрее, если их облизывала собака.

Лечение кровью животных не нашло широкого применения среди сибирских татар, так как ислам запрещает употребление крови животных. Но у некоторых групп татар сохранился метод лечения кровью птиц. Например, ялуторовские татары для того, чтобы избавиться от эпилепсии (*ошлама*), пили свежую кровь дятла (*тукранның каны*).

Эффективным средством лечения считали желчь диких и домашних животных, птиц, рыбы. Растворенную в воде гусиную желчь (*каснын үте*) применяли для полосканий горла, тряпочку, смоченную в растворе коровьей желчи (*сыернын үте*), прикладывали к абсцессам. Заболотные татары медвежьей желчью, растворенную в воде (*аюнын үте*), принимали небольшими порциями при болезни органов брюшной полости (*эң аврыулартан*). В тех же целях татары Омского Прииртышья применяли рыбью желчь (*палыкнын үте*) [Там же. С. 77].

Среди всех групп сибирских татар была развита гирудотерапия (*сөлөк утысу*). В народной среде выделялись умельцы добывать и применять пиявки. Использование пиявок охватывает широкий спектр заболеваний: растяжения, вывихи, ревматизм, болезни травматического характера, зубная боль, давление. По представлениям народа многие болезни (головные боли, шум в ушах, ухудшение зрения, боли в суставах и в пояс-

нице, различные опухоли) являлись результатом накопления в организме человека «плохой крови», которую способна была высосать пиявка.

Средства минерального происхождения среди сибирских татар применялись в меньшей степени, но следует отметить, что данные средства использовались в качестве дополнительного как при рациональных, так и при магических способах лечения. В основном они использовались как обеззараживающие и кровоостанавливающие средства.

В арсенале народных средств лечения тоболо-иртышских татар важное место отводится соли (*тос*). Соль считалась хорошим обеззараживающим средством. Ребенка в первый раз купали в подсоленной воде (*шурлы сыу, тослы сыу*), а затем в течение сорока дней купали ежедневно, чередуя теплую мыльную воду с подсоленной. Подсоленная вода использовалась с целью профилактики гнойничковых кожных заболеваний. Нагретую соль использовали для согревания, при гайморитах ее клали на лоб и нос в области носовых пазух, на грудь – при ларингитах и бронхитах. В соленой воде омывали больные суставы.

Кроме целебных свойств сибирские татары приписывали соли и магические. Так, соль применяется в обрядах против сглаза, в заговорах соль упоминается как средство, способное уносить недуг: «*тос пулып цацрап китсен / пусть рассыпаются как соль*».

В народной медицине широко применяли медный купорос (*күк таиш*). Его использовали как ранозаживляющее средство и считали очень целебным, приписывая ему и магические свойства. Апталы им посыпали ранку после процедуры обрезания. Ялutorовские татары медным купоросом лечили трахому, коросты, которые появлялись на коже детей. Со слов информаторов известно, что в прошлом при помощи медного купороса лечили оспу. Для этого из него делали «сигаретки», которыми осторожно обдували болячки.

Древесная зола (*көл, пыр*) являлась одним из наиболее часто применяемых лечебных средств. Сибирские татары применяли раствор древесной золы (*селтә*) как противозудное средство. Для этого золу кипятили вместе с водой и давали отстояться. Белой частью золы (*көлнең агы*) лечили герпес (*авыска цебецкә цыкса*) на губах. Зола применяли для лечения ревматизма и радикулита, в качестве прогревающего средства клали в мешочках на поясницу. Как и соли, золе приписывали магические свойства и применяли ее при лечении для изгнания, «вытряхивания» болезни (*көл белән какканнар*).

Серебряную монету (*көмеш акца*) применяли повивальные бабки, при перерезании пуповины ребенка. Бабасанские татары скоблили серебряные изделия и запивали водой при повреждениях позвоночника (*пилне өстөрсән*), а медную монету (*пагыр акца*) применяли также при пере-

ломах (*сөяк сынса*). Медную пятикопеечную монету клали на пупочную грыжу ребенка и перевязывали, в данном случае монета использовалась и как механическая поддержка внутренних органов.

При недостатке кальция в организме дети часто ели глину, которой мазали печь (*палчык кимеру*), у сибирских татар этот недуг устраняли тем, что в чистом месте находили голубую глину (*күк палчык*), сушили ее, затем толкли и просеивали через сито. В эту глиняную муку добавляли молоко и делали небольшие лепешки, которые давали детям, пока те «не наедятся».

К основным способам лечения можно отнести навыки сибирских татар в области фитотерапии, физиолечения, хирургии и мануальной терапии.

Распространенными являются такие приемы как, компрессы, обертывания, сухие прогревания органов дыхания средствами животного и минерального происхождения, а также водные процедуры в бане.

Основным местом проведения физиопроцедур является баня, которая с давних пор была неразрывной частью жилищного комплекса у тюркских народов. Сибирскими татарами баня ценится как средство для поддержания чистоты тела, снятия усталости после физической работы. В то же время баня широко применялась для лечения простудных, кожных, травматических и других заболеваний.

По рассказам наших информаторов в середине XX в. в деревнях имелись крепкие пожилые женщины, которые купали детей в бане. Они мыли детей всей родни (*тогым*), а то и всей деревни. Это, скорее всего, связано с тем, что бани были не у всех, а детей старались чаще мыть в бане.

Для лечения заболеваний опорно-двигательного аппарата, смещения внутренних органов сибирские татары активно применяли мануальную терапию: вправление суставов (*сөякне урнына утысыу*), растирания и массаж (*сылау*) определенных органов или областей тела. Иногда растирания и массажи сочетали с компрессами и водными процедурами.

При лечении смещений и опущений внутренних органов мануальную терапию совмещали с физиотерапией, основным было тепловое воздействие. Так, например, среди всех групп сибирских татар при опущении органов (*эң йылыу*) массаж делали преимущественно в бане.

Распространенным был способ поднятия органов при помощи глиняного горшка (*цүлмәк куптереп*), в более позднее время с этой целью стали использовать эмалированную посуду. Данный способ был эффективным при лечении не только женских болезней, но и мужчин при надсаде.

Для лечения кожных заболеваний, таких как сыпь, аллергия, чесотка, применяли обтирания, обливания отварами трав и растворов минеральных средств (соль, щелок, медный купорос), использовали окуривание семенами белены.

Среди народных медицинских знаний тоболо-иртышских татар в меньшей степени представлены способы лечения заболеваний сердечно-сосудистой системы. При давлении и болезнях сердца применяли отвары растительного происхождения (из калины, рябины, боярышника), лечение пиявками. Эффективным способом лечения при испуге или стрессе считался массаж сердца, который делали легким похлопываниями в области сердца и головы, сопровождая чтением молитвы или заговора (*әпләү, әпкөрыклау*).

Головные боли часто объясняли смещением головного мозга (*наш төшү, мия авып куюты*), даже если человек не получал травму, и лечили так же, как при сотрясении мозга. Для этого обращались к специалистам, умеющим «править голову» (*наш үлцәүцеләр*), которые проводили магический обряд, сочетающий в себе способ мануального воздействия.

Сначала знахарь брал лыко или любую другую нить и обвязывал вокруг головы, затем делал метки древесным углем (*күмер*) или карандашом возле ушей, посередине лба, по линии позвоночного столба с задней части головы. Затем по меткам определял, в какую сторону произошло смещение. В этом направлении слегка тряс голову, прижимая ее к своей груди, или делал вращательные движения, читая заговор. Лыко отдавалось больному, чтобы тот его порвал и поплевал на него три раза, приговаривая «*Бисмилла ир-рахман ир-рахим*». Затем знахарь водил этим лыком вокруг головы по часовой стрелке, приговаривая: «*Ләйллахым Аллам. Имләгәнем им пулсын. Аллам шивасын пирсен*». После чего давал больному опять поплевать. Процесс повторялся три раза, лыко трижды топтали ногами, приговаривая «*Бисмилла...*»

Навыки оперативного вмешательства применялись для лечения недугов, связанных с головной болью, болезнями суставов, которые объясняли скоплением в организме человека «дурной крови» (*яман кан*). Поэтому такие болезни лечились кровопусканием. В более ранний период для пускания крови применялись в качестве медицинского инструмента челюсти щуки. Челюсть щуки, как медицинский инструмент, значилась среди археологических находок В. Пигнатти на месте столицы Сибирского ханства – Искера [Пигнатти: 1915. С. 67]. Возможно, этот способ был заимствован у ханты (остяков) [Источники по этнографии: 1987. С. 208].

Хирургическим способом также лечили глазные болезни. Катаракту осторожно скоблили при помощи стеклышка, которое предварительно дезинфицировали над огнем.

Среди народных медицинских знаний сибирских татар важное место отводится способам сохранения здоровья женщин и детей, так как они, по наблюдениям народа, наиболее часто подвергались болезням.

Бездетную женщину тоболо-иртышские татары называли *корык* (сухая), *орлыксыз* (без семени). Как видно из представленных номинаций, все эти термины означают невозможность продолжения жизни, в них заложено негативное отношение к бездетности. Одним из распространенных способов лечения бесплодия был массаж живота (*эңне сылау*), который делала знахарка или повитуха.

Например, среди тобольских татар бытовал такой метод: три дня подряд топили баню, которую необходимо было посетить страдающей бесплодием женщине после близости с мужем. Повивальная бабка проводила следующую процедуру: в области пупка она ставила блюдо, на котором поджигала вату и тушила ее, чтобы та начала тлеть, затем повитуха накрывала область живота эмалированной миской. Считалось, что она «подтягивала» пациентке живот, способствуя тем самым оплодотворению.

Бесплодные женщины прибегали и к магическим приемам, таким как ношение различных амулетов (например, в виде написанной муллой молитвы на бумаге), посещения святых мест и т.д. Тоболо-иртышские татары в этом отношении особо ценят Байшевскую Астану, где рядом с шейхом Хакима-Ата похоронена его легендарная жена Амбар-Ана, в память о которой бездетные женщины дают *садака*, а также устраивают *аш* – угощение.

Среди тоболо-иртышских татар каких-либо ограничений в пище для беременной женщины (*йөкле, корсаклы*) не выявлено. Напротив, бытует поверье, что беременной нужно обязательно съесть то, что она вдруг захочет, а если она не сделает этого или постесняется попросить желаемое, то это может плохо сказаться на здоровье ее ребенка.

Роды и послеродовой уход – очень важный процесс для матери и ребенка. В среде сибирских татар, как и всех мусульманских, женщина во время беременности наделялась святостью. Помочь беременной или услужить ей считалось *саван*, то есть богоугодным делом. У сибирских татар так же, как у других групп татар, роды проходили только в чистой половине дома, а сам процесс родов называли *асырану* (родить), *күс йару* (*күс* – глаз, *йару* – проколоть, родиться, появиться на свет), *күс йартыру* (*йартыру* – проколоть при помощи кого-либо). Ф.С. Баязитова этимологию этого же термина объясняет несколько по-иному: *кусе йару* (*кусе*, от *кузы* – ягненок) [Баязитова: 2005. С. 31].

Принимала роды повивальная бабка или опытная пожилая женщина. Все делалось для того, чтобы облегчить муки женщины, поэтому были изобретены и механические приспособления для облегчения родов. Повитуха принимала ребенка подолом чистого платья, не прикасаясь руками. Благополучный исход родов при использовании такого способа на-

прямую зависел от искусства повивальной бабки, которая после родов нередко оставалась на некоторое время (неделю или две) или часто посещала молодую мать, чтобы сделать женщине послеродовой массаж и научить первым навыкам ухода за новорожденным.

Важной процедурой в процессе родов было перерезание пуповины (*кентек*), которую мерили по размеру фаланги большого пальца. Обычно это делалось ножницами, но иногда повивальная бабка перегрызала (*цэйнэп*) ее зубами. Данный способ, по мнению информаторов, являлся профилактикой грыжи у детей и способствовал скорейшему восстановлению женщины после родов. Сибирские татары использовали серебряную монету, на которой перерезали пуповину ножом, затем пуповину обрабатывали мазью.

При помощи массажа живота (*юлтап цыгарган*) повитуха помогала выйти последу (*соң*), она осматривала послед на предмет целостности, чтобы оставшийся внутри матки кусочек последа не вызывал серьезных заболеваний. Немаловажным было и то, как поступали с последом. Например, татары считали, что послед мог обрести душу и «ожить» (*иялә-неп китүе пар*). Поэтому обычно его заворачивали в тряпку и закапывали где-нибудь в чистом месте во дворе, в некоторых деревнях его хоронили на кладбище.

Обычай заворачивать пуповину ребенка в тряпку или кожу и хранить в щели между матицей и досками потолка связан еще и с доисламскими верованиями тюрков в божество Умай (Ымай), которое представлялось неким духовным началом, находящимся в человеке и поддерживающим его физические и духовные силы. Умай отождествляли с пуповиной ребенка [Валеев: 1993. С. 178].

В случае выкидыша с особой осторожностью относились к эмбриону, его хоронили на кладбище, прочитав молитву. Если выкидыш происходил на позднем периоде беременности, то полагалось проводить похоронный обряд, предварительно нарекая именем неродившегося ребенка.

В процессе родов большое внимание уделялось и санитарно-гигиенической подготовке помещения перед родами. Комнату, где находилась женщина, окуривали дымом, для этого сибирские татары использовали природный фитонцид – чагу или можжевелевую ветку.

В системе послеродового ухода за новорожденным и роженицей важное место отводится бане, сибирские татары в течение первых сорока дней жизни ребенка ежедневно топили баню.

До 80-х гг. XX в. среди заболотных татар существовал обычай «прикладывания ребенка к груди» другой женщины (*палага авыз ацтыру*). Этот процесс доверялся женщине, у которой уже был грудной ребенок,

она вскармливала ребенка четыре дня. Впоследствии эту женщину называли *цөц инэ* или *имцэк инэ*, она становилась молочной матерью ребенка. Возможно этот обычай восходит к аналогичному обычаю у тюрков и монголов в золотоордынского периода, представленный «институтом имельдяшей (молочных братьев)», как способа установления родства между двумя родами [Исхаков, Измайлов: 2007. С. 163–164].

Первые три месяца ребенка туго пеленали, чтобы предохранить его конечности от искривления. Считалось, что тугое пеленание способствует спокойному сну малыша, а также благотворно влияет на нервную систему.

Колыбели сибирских татар (*салтеп*, *шалтеп*, *пишек*) в основном были изготовлены из березы, на бортики натягивалась ткань (подобно гамаку). Колыбель была достаточно свободной, поэтому тугое пеленание было необходимым. Крепилась колыбель к потолку рядом с постелью родителей. Вместо березы в некоторых регионах проживания сибирских татар старались использовать можжевельник.

В колыбель у изголовья ребенка клали предметы, способные отгонять злых духов: Коран, можжевелевую палочку или нож. У всех групп сибирских татар с этой целью украшали колыбель маленькими подушечками треугольной или четырехугольной формы, которые были сшиты из цветной ткани. Данное украшение служило одновременно оберегом и игрушкой.

С самого рождения ребенка начинали оберегать от сглаза (*күс тею*). Во время прихода гостей лоб ребенка смазывали золой (*пыр*), сейчас вместо золы стали использовать губную помаду. На шапочку нашивают бусинку синего цвета (*күк таиш*, *күк мунцак*), маленькую веточку можжевельника (*артыш*) или рябины (*миләш*, *мыцыр*). Девочкам в косы вплетались ленточки ярких цветов.

От сильного сглаза тобольские татары проводили следующую процедуру: в синюю тряпочку завязывали семь узелков с солью, каждым узелком проводили по телу ребенка с головы до пят, при этом читали молитву, например, «*Бисмилла-ир-рахман ир-рахим*». Далее эту тряпочку кидали в горящую печь со словами «*Минем паламны күсләгән кешенең күсе тос пулып төрле якка цаурап китсен*» («Пусть глаза того, кто сглазил моего ребенка, как соль рассыпятся в разные стороны»), существовал упрощенный вариант: в синюю тряпочку завязывали узелок с солью, и, читая заговор «*Күсләгәннең күсе төшсен, телләгәннең теле төшсен*» («Пусть выпадут глаза и отсохнет язык у того, кто сглазил») им проводили по всему телу ребенка.

Детскую грыжу (*пөкләсен*) сибирские татары лечили способом мануального воздействия, которому придавали магическое значение. Специалисты по лечению грыжи у детей делали надкусывающие движения ртом

(*авыс пелән имләү*), имитируя перерезание пуповины, слегка надавливали вдоль и поперек на живот ножом, который был завернут в тряпку (*пыцак пелән кистерү*), в некоторых районах вместо ножа использовали топор, при этом нужно было читать молитву.

Одним из значимых для мусульман является обряд обрезания, который проводили, когда мальчику исполнялось 3–4 года. Информаторы отмечают, что вплоть до 70-х гг. прошлого столетия после обрезания детям практически никакой медицинской помощи не оказывалось. Единственным кровоостанавливающим средством считался порошок древесной гнили, которым посыпали рану ребенка, для обеззараживания использовали также порошок медного купороса (*күк таши*), а в последние десятилетия функционирования обряда обрезания на дому апталы применяли порошок стрептоцида и мази.

Тяжелые болезни с неизвестной этиологией или осложнения обычных болезней народ часто объяснял воздействием сверхъестественных сил и поэтому основными способами лечения таких болезней были магические, либо основные способы дополнялись магическими действиями.

Симптомы таких болезней, как паралич, сумасшествие, бешенство, лунатизм и т.д. соответствовали представлениям тоболо-иртышских татар о *йел аврыу*, *йелләну* («ветреной болезни»), *чин-сәкмәт куелыу*, *шайтан кагылу* (проникновение злых духов в организм человека). Соответственно лечение таких болезней заключалось в изгнании злых сил, их породивших. Считалось, что болезнь можно заставить покинуть тело больного. С этой целью использовались следующие обрядовые действия: заговаривание (*өшкерү*) вытряхивание (*кагыу*), отстреливание (*аттыру*), поджигание пороха (*порох көйтерү*) и окуривание (*көйтерү*, *төтәтү*) как способ изгнания дымом.

Самым распространенным способом был обряд *өшкерү*, когда молитвами из Корана заговаривалась вода. Данный обряд проводил преимущественно мулла. При болезнях сердца также обращались к мулле, который писал на тарелке синими чернилами молитвы «Аятель-Курси» «Кульху-Алла», ополаскивал ее водой, заговаривал и давал попить больному.

Обряд вытряхивания (*кагыу*) заключался в следующем: больного сажали на стул посередине комнаты, которую окуривали. Для окуривания использовали можжевельовый или березовый веник. Затем таким же веником или мужскими брюками слегка били пострадавшего, имитируя движения, выгоняющие из тела злой дух. При этом весь процесс сопровождался чтением аятов из Корана. Обряд проводился в темное время суток, это объяснялось тем, что изгнанный дух мог удариться об другого человека.

Бытовал и другой способ кагыу: больного укладывали, покрывали простыней, посыпали золой и хлопали по телу ладонью, как бы вырывая болезнь, затем эту простыню вытряхивали на улице со словами «*көл пулып оцып китсен / пусть болезнь улетит как зола*».

Способ вытряхивания с помощью золы в более раннее время применяли при лечении болезни *уйнатма* (от слова *уйнау* – плясать), этой болезнью страдали женщины – они сходили с ума.

В Вагайском районе был записан следующий обряд при лечении этой болезни: мулла при помощи музыкального инструмента (по словам одного информатора, это была скрипка) заставлял плясать больную женщину, пока та не упадет без сил и не отдаст кость, которую прятала. Исцеление наступало только тогда, когда она отдавала эту кость. Скорее всего, причиной данной болезни считался также злой дух, который вселялся в больную.

Л.Р. Сурметова в своей статье, посвященной фольклору сибирских татар, также подробно описывает данный обряд: с целью изгнания болезни на скрипке или других музыкальных инструментах (типе, кубызе или гармонии) исполнялась мелодия «*Шайтан могамы*» в редком фольклорном жанре «могам».

В Тобольском районе также бытовал другой вариант изгнания болезни при помощи музыки: больного тепло одевали и выводили на низинный участок в середине аула и под звучание (также на каком-либо музыкальном инструменте) мелодии «*Шайтан могам*» напевали «полубессмысленные слова, которые знали в ауле многие» [Сурметова: 2004. С. 61].

Кроме обряда кагыу для лечения болезней использовали и запугивание, для чего жгли рядом с больным порох (*порох көйтерү*), а также стреляли из ружья (*аттыру*). У заболотных татар стреляли из ружья сзади над плечом больного, так как считалось, что злой дух *эрвак* цепляется на спину (*йелткәгә ябышат*) человека. Этот обряд так же сопровождался чтением мусульманских молитв.

Традиционным для всех групп тоболо-иртышских татар является лечение испуга (*әпләү, әпкорыклау*), которое сочетает в себе магические приемы с мануальной терапией. Для этого слегка похлопывали рукой в области сердца и головы, читая молитвы или заговор. Нужно было удобно посадить больного, сама знахарка садилась или стояла рядом. Сначала легкие хлопки делались одновременно левой рукой по спине и правой – в области сердца, затем – похлопывали подмышечные впадины, спускаясь чуть ниже, по ребрам, по плечам. Затем слегка били кулачками над головой два-три раза. После чего знахарка трясет левую и правую руки за запястье. После этого больной ложится Г-образно, и она хлопает его по стопам. Все похлопывания делаются со словами «*Әпкорык, әпкорык, әпкорык*», затем

произносится молитва, где знахарка просит у Аллаха здоровья больному: *«Йөрәген урнына килсен. Аллаһы Тағәлә көч куат бирсен, шатланым маса-
еп алтынкы көннәргә йөр»* / *«Пусть сердце вернется на место. Пусть
Аллах даст силы, чтобы в дальнейшем жить радостно»*.

Данным способом чаще лечили детей, но *әләү* применяли и при ле-
чении взрослых, если те, испытывали стресс или сердечную боль.

Слово «*әпкорык*» состоит из слова *әп*, которое является древ-
нетюркским словом, означающим выражение требования остановиться,
прекратить движение, замолчать [Кадырова: 2003. С. 116; Бутанаев: 1999.
С. 277], *корык/курык* – испуг. Данное словосочетание означает закли-
нание, чтобы испуг, то есть течение болезни, остановилось, прекрати-
лось. Текст заговора в разных районах Тюменской области произносится
по-разному, он довольно короткий, но в каждом варианте присутствует
слово «*әпкорык*» и пожелания здоровья.

У курдакско-саргатский группы сибирских татар сохранились заго-
воры от ячменя, в которых также присутствует слово «*әп*». Л.М. Кадыро-
ва полагает, что раздельное употребление этих слов в лечебных обрядах
придает им статус волшебных слов, сакрального лечебного кода, одно-
временно выражая несколько значений: призыв духа, начало волшебного
исцеления, колдовское молчание [Кадырова: 2003. С. 116].

Для лечения испуга сибирские татары часто применяли и другой ма-
гический обряд, характерный для многих тюркских народов, который
назывался «*кот кою*» (буквально: заливать/возвращать душу). Больного
усаживали на стул, над ним держали тарелку с водой, в которую осто-
рожно лили расплавленное олово (*кургаиш*), при этом целитель читал мо-
литву. Затем по форме отлитого олова определяли, что могло напугать
человека. Процедуру повторяли до тех пор, пока отлитое олово не станет
чистым, ни на что не похожим формой.

Чаще всего от испуга страдали дети, в основном они пугались собаки.
У тобольских татар был способ заклинания от собаки. Для этого, не убе-
гая от нее, глядя прямо ей в глаза надо было произнести:

«Әлхәрри, билхәрри.

Әлхәтти, билхәтти.

Әлонә, биләнсә.

Атаң кырык инәң пер.

Тфу, ләгънәт!!!»

«Әлхәрри, билхәрри.

Әлхәтти, билхәтти.

Әлонә, биләнсә.

У тебя сорок отцов и одна мать

Тфу, проклятая!!!»

Магические обряды применялись и для лечения травм опорно-двига-
тельного аппарата. Например, у заболотных татар был такой обряд «пир-
тех-пиртех», направленный на излечение ушибов, ревматизмов и других

костных заболеваний. Сам лечебный обряд состоял в следующем: если кто-то ломал или повреждал ногу, позвоночник, член семьи больного отправлялся совершать обряд «*пиртех-пиртех*». Для этого он с металлическим ковшом обходил семь домов, открывал в каждом из них дверь так, чтобы его не было видно, и, просовывая ковш, стучал, называл имя больного и говорил: «*имярек, пиртех-пиртех*». Хозяева дома, в свою очередь, должны были что-нибудь положить в ковш, обычно что-то съедобное: кусок хлеба, конфету и т.п. Затем все собранное съедалось больным, после чего должно было наступить исцеление.

Хотя непосредственно во время экспедиции мы этот обряд не зафиксировали, однако, по данным наших информаторов, он проводился совсем недавно, в последние десятилетия XX в. Значение слов «*пиртех-пиртех*» возможно происходит от глагола *бирү/пирү* – дать. Но в некоторых словарях встречаются похожие слова: у В.В. Радлова слово «*миртик*» означает слово «перелом» [Древнетюркский словарь: 1969. С. 234], а у Д.Г. Тумашевой «*миртек*» использован в значении «немошный», «увечный» [Тумашева: 1992. С. 152]. Как видно, значения слов близки. Сами заболотные татары ревматизм и травмы позвоночника называют «*пирт пулу*», где *булу/пулу* означает «быть». Также в лексике тюменских татар словосочетание «*пиртеген куйтым*» означает получение человеком каких-либо травм.

Для лечения кожных заболеваний, таких как лишай и фурункулы, рациональное лечение дополнялось еще и магическими обрядами. Например, тобольские татары при лечении лишая (*тимрәү*) пораженное место обводили химическим карандашом, произнося не имеющий перевода заговор:

«Им, им имрәмү.

Пәимнамә төкрәмү.

Пәимнамә имрәмү.

Пәимнамә төкрәмү»

[Хайрутдинова С.С., 1938 г.р., с. Епанчина, Тобольского района, Тюменской области].

У тюменских татар существовал другой вариант этого заговора:

«Әм әмрәмүнә әмрән

фә иннәмә мөмримүн.

Тфу, тфу, тфу»

[Карабулатова: 2005. С. 86].

В целом, основной набор средств лечения для всех групп сибирских татар был идентичным. По сравнительным материалам исследователей других групп сибирских татар (Ф.Т. Валеев, Е.В. Верпаховская, Л.М. Ка-

дырова, Н.А. Томилов) эти средства находили применение также у барабинских и томских татар.

Одним из наших главных итоговых заключений является вывод о том, что на всей территории проживания сибирских татар сложился цельный, единый комплекс народно-медицинских знаний, основной корпус которых сформировался еще в доисламский период. Тем не менее, у конкретных групп тоболо-иртышских татар прослеживаются остатки существовавших ранее комплексов народных медицинских знаний, связанных с преобладанием разных хозяйственных типов (кочевого и полукочевого животноводства, а также оседлоземледельческого).

Литература и источники

1. Архив Музея археологии и этнографии Омского государственного университета. Ф. I. Д. 3, 27–31.
2. Барсукова Р.С. Заболотный говор тоболо-иртышского диалекта татарского языка в сравнении. Казань: «Фикер», 2004. – 160 с.
3. Баязитова Ф.С. Лексика обрядов и обычаев, связанных с рождением ребенка в диалектах сибирских татар// «Сулеймановские чтения – 2005»: Материалы VIII межрегиональной научно-практической конференции. Тюмень: ИПЦ «Экспресс», 2005. С. 31–33.
4. Борко Т.И. Шаманизм: от архаических верований к религиозному культу. Екатеринбург: Изд-во «Банк культурной информации», 2004. – 152 с.
5. Бутанаев В.Я. Хакаско-русский историко-этнографический словарь. Абакан: Изд-во ХГУ, 1999. – 240 с.
6. Валеев Ф.Т. Сибирские татары: культура и быт. Казань: Тат. кн. изд., 1993. – 208 с.
7. Галиахметова Г.Г. Ислам в Золотой Орде: традиции религиозного опыта. Казань: Институт истории им.Ш.Марджани АНРТ, 2007. – 132 с.
8. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. – 676 с.
9. Источники по этнографии Западной Сибири. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1987. – 284 с.
10. Исхаков Д.М., Измаилов И.Л. Этнополитическая история татар (III – середина XVI вв.). Казань: РИЦ «Школа», 2007. – 356 с.
11. Кадырова Л.М. Иррациональные народные медицинские знания сибирских татар Омской области// Народная культура. Омск, 1996. С. 38–40.
12. Кадырова Л.М. Народные медицинские знания сибирских татар Омского Прииртышья (конец XIX–XX вв.): дис. ... канд. ист. наук. М., 2003. – 158 с.

13. Карабулатова И.С. Специфика лечебной заговорной традиции сибирских татар юга Тюменской области в современных условиях // «Сулеймановские чтения – 2005»: Материалы VIII межрегиональной научно-практической конференции. Тюмень: ИПЦ «Экспресс», 2005. С. 86–88.
14. Кузьмин И.В. О взаимоотношении этнического и растительного населения в Тюменской области. // «Aus Sibirian–2009»: Научно-информационный сборник. Тюмень: ИПЦ «Экспресс», 2009. С. 93–96.
15. Никонova Л.И. Традиционная медицина тюркских народов Поволжья и Приуралья как часть системы их жизнеобеспечения. Рузаевка: Тип. «Рузаевский печатник», 2000. – 160 с.
16. Пигнатти В. Каталог коллекций находок на Искере, принадлежащий Тобольскому Губернскому Музею // Ежегодник Тобольского губернского музея. Вып. XXVI. Тобольск, 1915. С. 1–90.
17. Селезнев А.Г. К характеристике шаманских атрибутов барабинских татар // Шаманизм как религия: генезис, реконструкция, традиции. Якутск, 1992. С. 47–50.
18. Сурметова Л.Р. Макам в творчестве Тюменской области. // «Сулеймановские чтения – 2004»: Материалы VII межрегиональной научно-практической конференции. Тюмень, 2004. С. 61.
19. Татары Среднего Поволжья и Приуралья. М.: «Наука», 1967. – 539 с.
20. Темплинг В.Я. Народная медицина русского населения Западной Сибири XIX в. (социокультурный аспект): автореф. дис. канд. ист. наук. Екатеринбург, 1996. – 23 с.
21. Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1992. – 256 с.

ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ТВОРЧЕСТВО СИБИРСКИХ ТАТАР И БУХАРЦЕВ

На территории Западной Сибири на протяжении многих столетий проживает тюркоязычный народ – сибирские татары. Одним из значимых компонентов, вошедших в состав сибирских татар на поздних этапах этногенеза, стали выходцы из Средней Азии, известные под названием бухарцы или сибирские бухарцы. Это обобщающее название узбеков, таджиков, уйгуров, в течение XVI–XVIII вв. переселившихся из Средней Азии в Западную Сибирь. Среди них встречаются выходцы из Самарканда, Ургенча, Бухары и других городов Средней Азии, которые сами себя называли «бохарлык», «сарты». Среди сибирских бухарцев принято выделять тобольских, тюменских, тарских и томских – по названию русских городов, в которых, а также в окрестностях которых, они обычно расселялись.

Начальные этапы переселения бухарцев исследователи относят к концу XIV в., когда, по одной из версий исламизации Западной Сибири, сюда прибыли среднеазиатские миссионеры, ставшие первыми проводниками мусульманской религии и культуры на территории края. Как отмечал Н.М. Ядринцев, «они (сибирские татары) заимствовали когда-то магометанскую образованность из Туркестана... бухарцы были первыми муллами». Несколько позже, во второй половине XVI в., в период правления хана Кучума, стремившегося внедрить ислам в Сибирском ханстве как государственную религию, из Бухары и Ургенча по приглашению хана прибывают исламские миссионеры, которым оказывалась всемерная поддержка и покровительство.

Но, если первые бухарцы были исламскими миссионерами, то в дальнейшем в Сибирь из Средней Азии направляются купеческие караваны. За стремлением правящих кругов узбекских ханств усилить влияние ислама в Сибири, стояли, прежде всего, политические и экономические интересы. Как замечает Х.З. Зияев, «после того, как была открыта дорога для ислама в Западной Сибири, сюда стали приходить среднеазиатские караваны». Таким образом, стратегию развития взаимоотношений между Западной Сибирью и Средней Азией во второй половине II тыс. н. э. предопределили два основных фактора – торговля и религия.

После присоединения Западной Сибири к Русскому государству процесс переселения бухарцев в Сибирь усилился. В XVI–XVII вв. интересы верхушки среднеазиатских ханств совпали с интересами Московского

государства, которое, стремясь к упрочению торговых связей со Средней Азией, всячески поощряло переселение в Сибирь торговцев-бухарцев. Царскими указами им были даны большие привилегии в области передвижения и торговли. В конце XVI – начале XVII вв. они имели возможность торговать беспошлинно, а с XVII по начало XVIII вв. – с уплатой «двадцатой» пошлины. Бухарцы не несли ямскую повинность и имели право свободного передвижения по русским городам и слободам, были освобождены от тягла и оброков. В результате протекционистской политики Русского государства в XVI–XVIII вв. в Прииртышье были основаны многочисленные бухарские колонии. В дальнейшем они будут играть важную роль и в укреплении позиций мусульманской религии в Сибири.

Основными районами поселения бухарцев в Сибири были окрестности первых русских городов – Тобольска, Тюмени, Томска и Тары, ставших центрами торговли. Одна из самых больших бухарских колоний находилась в Тобольске. По данным переписных книг в конце XVII в. в Тобольске проживали 74 юртовских бухарца и 57 приезжих для торговли бухарцев.

Неизвестный путешественник, побывавший в Тобольске во второй половине XVII в., дает подробное описание бухарцев и их занятий, среди которых, прежде всего, называет торговлю. «Эти бухарцы ведут большую торговлю товарами, которые ... ежегодно вывозят из Китая и из большой империи Хины в их страну Бухару и оттуда перевозят в Тобольск на верблюдах, так как русские не ведут ни дружбы, ни торговли с китайцами и жителями Хины, не доверяя друг другу; поэтому такую торговлю ведут за них бухарцы: они из своей страны имеют в Китай двухмесячный путь, а затем из Бухары до Тобольска – шесть недель, какой они удобно делают на своих верблюдах». Далее он сообщает, что привозимыми товарами «торгуют они открыто и имеют в верхнем городе Тобольске свои соответствующие лавки и ларьки, в которых они сидят и продают, и если они наверху имеют большой убыток, то продают они больше под горой в своих домах. С подобными товарами приходят они тоже, пожалуй, 2 раза в год и уходят обратно...»

Кроме Тобольска, бухарцы расселялись вокруг города. Так, в середине XIX в. бухарцы проживали в 47 населенных пунктах Тобольского округа. В основном они проживали совместно с ясачными и служилыми татарами, но были и собственно бухарские селения. Так, в Тобольском округе, это были юрты Комаровские (*Комарау*) и Миримовские (*Коллар*).

В окрестностях Тары, по данным Ф.Т. Валеева, бухарцы проживали в 13 населенных пунктах, из которых бухарскими были Себеляково, Речепово, Уленкуль, Яланкуль, Каракуль, Аубаткан, Кумуслы и др.

В Тюменском округе известно также 13 селений, где проживали бухарцы. Это юрты Ембаевские, Тураевские, Матъяровские, Шабабинские и др.

В середине XIX в. численность сибирских бухарцев составляла 9051 человек. Из них в Тюменском округе проживало 2705 человек, в Тарском – 3074 и в Тобольском – 3272 человека. В конце XIX в., по данным Первой всеобщей переписи 1897 г., численность сибирских бухарцев в Тобольской губернии составляла 11307 человек, в Томской – 294 человека. Общая же численность бухарцев в Западной Сибири была 11601 человек. В городах проживали 454 бухарца, а в селениях – 11147 человек. К концу XIX в. численность бухарцев значительно возросла, но основными центрами их проживания в Тобольской губернии по-прежнему остаются районы Тюмени, Тобольска и Тары. Бухарцы составляли значительную часть населения региона. Так, во второй половине XIX столетия их было почти четверть тюркоязычного населения Тобольской губернии. Такие же соотношения сохранялись и в первой четверти XX в.

В XIX в. в Тарском, Тобольском и Тюменском округах Тобольской губернии были образованы бухарские волости, существовавшие вплоть до первой четверти XX в.

«Тип бухарцев сохранился довольно хорошо преимущественно в крупных юртах, где живет почти сплошное бухарское население (Ембаевские, Тураевские, Матъяровские), – писал С.К. Патканов о тюменских бухарцах. – Там, в особенности между более зажиточным классом, можно встретить красивые среднеазиатские типы с правильными чертами лица и черными волосами. Бухарцы хорошо сложены и красивее татар, беднейший же класс их вследствие частых браков с татарами утратил чистоту лица и представляет все переходные ступени от бухарского к татарскому».

Как отдельная этническая категория бухарцы последний раз отмечаются в переписи 1926 г. В дальнейшем они уже идентифицировали себя как татары (сибирские татары) и под этим названием указывали себя в переписях. Активные ассимиляционные процессы начались в XIX в., особенно усилившись в XX в. Им способствовали близость языка, культуры, единая религия бухарцев и сибирских татар. Если еще в начале XX в. многие бухарцы осознавали себя как отдельный народ, то в настоящее время их потомки полностью слились с местными сибирскими татарами.

Значительную роль бухарцы сыграли в становлении и развитии системы исламского конфессионального образования в Западной Сибири.

Ф.Т. Валеев отмечает, что среди татарского населения Сибири бухарцы выделялись высоким уровнем образования. В XVII–XVIII вв. некоторые из сибирских бухарцев выполняли обязанности переводчиков и

послов, многие работали учителями в школах-мектебе, открытых при мечетях. По сведениям Н. Витзена, уже в XVII в. в Тобольске существовала «арабская школа» – медресе, где преподавали чтение Корана на арабском языке. А преподавателем в этой школе был один из бухарских сеидов, выводивший свой род от пророка Мухаммеда. Эта мусульманская школа, по словам С.В. Бахрушина, была рассадником грамотности среди татарского населения Тобольска. Одним из учеников этого старейшего сибирского медресе был известный просветитель конца XVIII – первой половины XIX вв. тобольский бухарец Ниятбаки Атнометев, опубликовавший в 1802 г. свой «Букварь татарского и арабского письма» – краткое руководство по изучению тюркских языков. По мнению Ф.Т. Валеева, «издание работы Н. Атнометева показывает растущий интерес в России к изучению тюркских языков, в частности, языка сибирских бухарцев».

Следует отметить, что почти при каждой мечети в Сибири существовали мектебе – начальные школы, учителем (*мугаллимом*) в которых обычно был местный имам. Во многом, поэтому у татар и бухарцев в XIX в. был довольно высокий уровень грамотности, значительно превосходящий грамотность других народов Сибири, включая русских. В бухарских селениях мектебе существовали издавна. Так, например, в центре мусульманского просвещения в Западной Сибири – бухарском селе Ембаево Тюменского округа, в первой половине XIX в. существовало несколько мектебе, в которых обучались дети бухарцев и татар.

В середине XIX столетия в Сибири появляются медресе (средние или высшие учебные заведения). Медресе, как и мектебе, находились при мечетях. Открывали их в городах или в крупных населенных пунктах, где были богатые торговые бухарцы, которые обычно медресе содержали на собственные средства. В медресе поступали ученики, которые окончили мектебе. Мударрисами (лекторами) в медресе в основном были выпускники среднеазиатских, и, прежде всего, бухарских медресе.

Одним из первых медресе в с. Ембаево открыл в 1841 г. торговый бухарец Абдулниязов. В 1871 г. это медресе было перестроено на средства купцов Сейдуковых. Это учебное заведение, которое одно из первых не только в Сибири, но и в России, перешло на новую систему конфессионального образования – «ысул джадид», было широко известно в Западной Сибири. Преподавателей для Ембаевского медресе готовили в Бухаре на средства Нигматуллы Сейдукова и других богатых бухарцев.

Исламская система образования рубежа XIX–XX вв. серьезно повлияла на развитие культуры и экономики, а впоследствии и на политическую жизнь татар, что выразилось в создании российской мусульманской партии и депутатской фракции в Государственной Думе.

Кроме главного занятия – торговли, бухарцы занимались ремеслами. Среди бухарцев было много ткачей, кожевников, медников, ювелиров, и со временем их древние художественные традиции вплелись в культуру сибирских татар.

Неизвестный путешественник сообщает, что «Бухарцы, живущие в Тобольске, происходят из страны их Бухары; это богатые люди; они живут в прекрасно построенных деревянных домах, имеющих большие окна и двери на немецкий образец. Их комнаты украшены красивой резной утварью и дорогими китайскими коврами; живут они чисто и опрятно, одеваются в красивые одежды, с длинными и широкими халатами, которые они на груди совсем запахивают и с одной стороны подмышкой завязывают поясом; эти одежды обычно хорошо сделаны из китайки и китайских материй, из шелка или других, набиты ватой и выстеганы; на головах, которые они гладко выбривают, носят они маленькие шапочки, посаженные на затылке, как ермолки: на этих ермолках, густо и богато шелками, серебром и золотом вышиты и вытканы различные узоры; они никогда не снимают эти шапочки как дома, так даже и тогда, когда они стоят перед воеводой; помимо них носят они обычно шапки, заостренные кверху и сплошь, шов около шва, вдоль и поперек расшитые бумажными нитками. Их старшины, которых они сменяют каждый год, выбирая на их место других, обвязывают кругом своих шапок белые повязки...»

Этнокультурные связи со среднеазиатскими переселенцами отчетливо прослеживаются в народном костюме, одежде и украшениях сибирских татар. Заимствованные элементы впоследствии стали органической составной частью традиционной культуры татар региона. Поэтому далее мы будем говорить о декоративно-прикладном творчестве бухарцев и сибирских татар.

Известная исследовательница декоративно-прикладного искусства сибирских татар Ф.Буреева предлагает условно поделить предметы с такими украшениями на три группы: выполненные из дерева, бересты, камыша; изделия из мягких материалов (ткань, кожа); металлические изделия.

Рассмотрим изделия декоративно-прикладного творчества из ткани и кожи, к которым, прежде всего, относятся предметы домашнего обихода и одежда.

В деле украшения вещей из мягких материалов ведущая роль принадлежит, безусловно, женщине. О мастерстве татарских женщин XIX в. И.Н. Юшков писал: «Татарки отлично умеют шить платья и наряды, вышивать шелком, серебром, золотом и бисером, ткать холст, валять сукно, прясть нити, белить пряжу. Их изделия часто поражают тщательностью

отделки. У татарских модисток не достаёт изобретательности и вкуса французских, зато достаточно находится старания и усидчивости за работой, и отсутствие европейской гениальности в рукоделиях у них совершенно вознаграждается азиатским терпением». Девочки обучались шитью и вышиванию с раннего возраста. Татарские мастерицы владели разнообразными приемами вышивки: строчечным, попеременным строчечным, стебельчатым, тамбуром, гладью односторонней и по настилу, в прикреп, в лом, ковровым, а также шитьем бисером, жемчугом; «козликком», петельным, двойной гладью, крестом простым и растянутым, мережкой и др. Для вышивки использовались шелковые нити, мулине, гарус, синель, золотные нити, а также дробницы, бисер, жемчуг. Для шитья использовали разнообразные ткани, такие как лен, шелк, бархат, ситец.

К украшениям всех классов татар региона относились различного рода орнаменты на обуви, вышивки на поверхности головных уборов и одежды. Материалами для украшений служили металл, камень, ткань.

В композиции традиционного праздничного костюма наиболее декорированными являются головные уборы, как женские (*калфак*, *сарауц*), так и мужские (*тюбетейка*).

Сарауц (из фонда ТИАМЗ)

Тюбетейка/*кабац*, *аракчин* представляет собой небольшую надеваемую на макушку шапочку, которая чаще всего кроилась из четырех клиньев и имела полусферическую форму. Тюбетейка шилась из сатина, ситца, вельвета, плюша, бархата. Праздничные тюбетейки часто шились из бархата или плюша. Орнаментировались обычно двумя способами: стежкой и вышивкой. Для пошива тюбетейки использовались ткани черного, синего, зеленого, коричневого цвета, а для вышивки – нити шелковые, мулине ярких цветов, которые контрастировали с фоном. Вышивали тамбуром, гладью, строчечным швом.

Один из часто использовавшихся орнаментов на четырехклинной тюбетейке – ромб, поделенный на четыре треугольника. В середине ром-

ба – четырехлепестковый цветок. На тулье располагались четыре прямоугольника-арки, в центре них – ромб, составленный из двух треугольников разного цвета. Как считают исследователи, мотивы арки и миндаля на тюбетейках сибирских татар связаны с влиянием бухарцев. Данный тип тюбетеек был широко распространен среди тоболо-иртышских татар, называвших подобные головные уборы узбекскими.

Также при орнаментации тюбетеек использовалось золотное шитье. Обычно оно использовалось при изготовлении праздничных тюбетеек из дорогих тканей. На бархате создавались растительные и геометрические узоры, расположенные на донце и тулье. Иногда золотным шитьем была орнаментирована вся поверхность головного убора. Мотивы узоров и характер декора головных уборов сибирских татар схожи со среднеазиатскими и поволжско-татарскими.

К декорированным женским головным уборам относятся сарауцы и калфаки. Калфак считается традиционным женским головным убором казанских татарок, который был заимствован сибирскими татарами в середине XIX столетия и получил среди них широкое распространение. В дореволюционный период калфаки поступали в Сибирь из Казани и Оренбурга, а также изготавливались самими сибирскими татарами. Среди калфак, бытовавших у сибирских татар и сохранившихся в коллекциях сибирских музеев, можно выделить девичьи калфаки, женские (отличавшиеся от девичьих твердым околышем) и калфачки – небольшие головные уборы-наколки, ставшие популярными, прежде всего, у городских татарок на рубеже XIX–XX вв. Сверху калфаки могли покрывать платками, шальями, покрывалами. Несмотря на определенные различия этих видов калфак, они имеют значительные сходства в декорировании.

Орнаментация калфак носит преимущественно растительный характер, в котором присутствуют такие мотивы, как пышные цветы, бутоны, листья, побеги. Используются золотное шитье, шитье жемчугом и бисером, вышивка синелью, инкрустация самоцветами, отделка мелкой серебряной монетой и др.

Композиционно узор часто представляет собой бордюр в виде одной ветви, украшающий лобную часть калфачка-наколки или мешковину большого калфака, а также в виде волнистого побега на тулье калфака. Узоры выполнялись золотной нитью, представляющей собой скрученную в спираль тонкую проволоку из меди, серебра (с позолотой или без нее), внутри которой проходила шелковая или хлопчатобумажная нить, а также волооченной плоской нитью. Зачастую золотное шитье дополнялось дробницами – медными штамповками в форме месяца, бутонов,

блестками, а также бисером. Аналогичная техника применялась и при вышивке сарауца.

Цветочные мотивы на калфаках вышивались шелковыми разноцветными нитями или гарусом в технике двойной глади и стебельчатого шва. Для декорирования калфаков применялась также синель – бархатная нить, в основе которой – гибкая тонкая проволока, которой вышивали по поверхности калфака растительные узоры.

Часто при украшении женских головных уборов, как калфаков, так и сарауцев, использовался бисер (чаще всего белого цвета, имитирующий жемчуг), а также речной жемчуг. В этом случае обычно использовалась техника «сажения»: бисер (жемчуг) нанизывали на нить и полученную цепочку пришивали к изделию поверх настила другой нитью поперечными стежками, которые делались за каждой бисериной (жемчужиной). В результате получали объемные выпуклые растительные узоры – цветы, бутоны, листья.

У сибирских татарок был широко распространен еще один вид женского головного убора – сарауц.

Это традиционный праздничный головной убор замужних женщин. Бытовал у сибирских татар. Основой, каркасом сарауца служат две параллельные тонкие металлические ленты, которые придавали головному убору вид диадемы. Выполнены сарауцы из бархата, шелковой либо хлопчатобумажной ткани, вышиты золотным шитьем, гладью шелковыми нитями, бисером или речным жемчугом. В коллекциях Тобольского музея-заповедника хранятся несколько старинных головных уборов, украшенных серебряными монетами, серебряными бляшками и пластинами.

Как правило, изделия, декорированные золотным шитьем, бисером, синелью, «ушками», выполнялись мастерицами, специализировавшимися в этих видах рукоделия.

К изделиям декоративно-прикладного искусства из мягких материалов относятся также вышитые скатерти, наволочки, дорожки, ковры, подзоры на кровати и т. д.

В богатых домах в конце XIX – начале XX вв. многие бытовые предметы были выполнены из дорогих материалов, как, например, наволочка для подушки из фондов ТИАМЗ (Тобольский историко-архитектурный музей-заповедник), сшитая из бархата, на которой вышит синелью и бисером букет цветов.

В интерьере дома большое значение придавалось коврам. Ими обычно накрывали сундуки, стелили на нары (*урын*) либо на пол. Были распространены безворсовые ковры/паласы – *аламыш* или *урмек*, а также тканые – *клэм*. *Аламыш* изготавливали на горизонтальном ткацком станке

простым полотняным переплетением окрашенных шерстяных или льняных нитей, жгутов из полосок ткани. Еще один тип ковров – *корама*. Это мозаичный ковер прямоугольной или квадратной формы, изготовленный из кусочков ткани, которые собирают в мозаику. Бытовали у сибирских татар также войлочные ковры – *киис*, узор которых напоминал орнамент казахских войлочных ковров.

На рубеже XIX–XX вв. были широко распространены вышитые ворсовые ковры. Декор таких ковров был очень яркий, красочный. На черном или темно-бордовом фоне в центральной части ковра вышивались крупные цветы и листья розы, края окаймлял аналогичный орнамент, но меньших размеров.

К изделиям декоративно-прикладного искусства из металлов относятся, прежде всего, ювелирные украшения.

В коллекциях сибирских музеев хранятся ювелирные украшения, бытовавшие в прошлом у сибирских татар. Самая большая коллекция татарских ювелирных украшений находится в фондах ТИАМЗ. К женским украшениям относились накосники (*чулпы*) из просверленных серебряных монет, разнообразные серьги (*сырга*, *алга*), ожерелья, бусы (*мунцак*), браслеты (*белэзек*), кольца, перстни (*йөзек*), нагрудные украшения. Степень ценности украшений зависела от социального положения женщины. Так, женщины и девушки из богатых семей носили браслеты, кольца из серебра (редко золота) высоких проб, серебряные перстни с драгоценными камнями, дорогие серьги, жемчужные ожерелья, тогда как женщины и девушки из бедных семей носили браслеты и кольца. Отметим, что серебряные украшения выполняли также и функцию оберегов.

Среди типов браслетов наиболее распространенным был сплошной, сделанный из цельной пластины. Изготавливались они в основном из серебра. Ширина браслетов достигала нескольких сантиметров. Украшались часто резьбой, гравировкой, накладной сканью и зернью, инкрустировались драгоценными и полудрагоценными камнями. Наиболее распространенными мотивами орнаментации таких браслетов были растительные, а также стилизованная арабская вязь. Другой вид браслетов – составной, представлявший собой соединенные друг с другом пластинки, часто ажурные, выполненные в технике скани, украшенные крупными полудрагоценными камнями – сердоликом, малахитом, коралловыми и бирюзовыми вставками. При декорировании недорогих браслетов из низкопробного серебра использовались цветные стекла, паста. Следует отметить, что коралл, сердолик, бирюза и малахит были наиболее предпочтительными камнями у татарских ювелиров при декорировании ювелирных украшений.

В коллекциях ТИАМЗ и Тюменского областного краеведческого музея присутствует значительное число медных, серебряных и позолоченных колец, бытовавших у сибирских татар. Многие из них украшены гравировкой или резьбой, перстни с крупными камнями – сердоликом, малахитом, топазом. Кроме того, имеется несколько перстней-печатей, изготовленных из серебра.

Как женщины, так и мужчины носили на цепочке на груди украшения – амулетохранильницы (коранницы). Подобные массивные нагрудные украшения были довольно широко распространены среди богатых сибирских татар. В коллекции ТИАМЗ насчитывается более 20 таких украшений. Они состоят из одной-двух-трех подвесок в виде цилиндров, иногда в сочетании с плоскими массивными бляхами.

Внутри этих полых цилиндров носили выписки из сур Корана, которые служили оберегами. Эти украшения были изготовлены из серебра, часто покрыты позолотой, украшены обильным цветочным и растительным орнаментом с использованием техники зерни, гравировки, штамповки, драгоценными и полудрагоценными камнями. Как считает известный казанский этнограф С.В. Суслова, подобные амулетохранильницы были издревле характерны для тюркских и монгольских народов Евразии, в тобольской же коллекции имеются очень ранние экземпляры, аналоги которым встречаются еще в золотоордынскихкладах, а традиция их ношения была известна еще задолго до принятия ислама.

Еще одним вариантом нагрудных украшений сибирских татар являются цепочки-подвески, состоящие из блях и (или) монет. Они были широко распространены среди зажиточного слоя сибирских татар. Одно из них – в виде цепочки, к которой на колечках через специальные ушки подвешено восемь круглых литых и одна круглая литая с зубчатым краем блях, украшенные пастовой и коралловой вставкой. Обращает внимание архаичная техника блях – зубчатый зерновой пояс вокруг гнезда вставки. Подобная техника, по мнению исследователей, имела большое распространение в Золотой Орде.

Одним из уникальных предметов тобольской коллекции татарских украшений является лунница «айчык» – женское шейно-нагрудное украшение. Лунница представляет собой металлическую пластину, поверхность которой покрыта чеканным цветочно-растительным орнаментом. Основной мотив чеканки – высокорельефные цветочные розетки. По нижнему краю лунницы – подвески, среди которых сферические бусины из гладкой сканой проволоки аналогичны украшениям золотоордынского периода, а также украшениям народов Средней Азии, Кавказа, татар Поволжья. Центральная подвеска – амулет – медвежьи когти в металли-

ческом футляре, украшенном бирюзой. Наличие в украшении подобной подвески не оставляет сомнения в сибирском бытовании уникальной лунницы. Ведь амулеты в виде медвежьих когтей достаточно широко распространены среди сибирских татар и в настоящее время, особенно среди заболотных татар. Связано это с реликтами культа медведя, характерного для многих западно-сибирских народов. Хочется отметить наличие на данной луннице в качестве подвесок голубых бусин – «*күк мунцак*», «*күк тимә*», которые были очень распространены в украшениях сибирских татар и выполняли функцию оберега. Это еще одно свидетельство отголосков доисламских тенгрианских верований сибирских татар.

К достаточно древним украшениям из коллекции ТИАМЗ относятся также миндалевидные серьги-подвески, скорее всего, относящиеся к периоду Сибирского ханства. Это массивные серьги, по форме основного щитка и характеру мелких подвесок-монеток идентичны казанско-татарским серьгам, а по рисунку скани, массивности и некоторой грубоватости техники исполнения сопоставимы с золотоордынскими изделиями.

Среди украшений тобольской коллекции значительную часть составляют пуговицы «*тима*».

Они всегда являлись неотъемлемой частью татарского костюма, как женского, так и мужского. Как писал И.Н. Юшков: «Татары любят щеголять пуговицами: самые бедные из них носят пуговицы из цветного стекла на медном стержне...» В тобольской коллекции ювелирных изделий насчитывается около 100 пуговиц, которые поражают разнообразием техники исполнения и размеров. Большая часть пуговиц небольших размеров, выполнены из серебра, многие позолочены, с использованием вставок из малахита, бирюзы, коралла и стекла, использована разнообразная техника – скань, зернь, литье, гравировка. Эти пуговицы бытовали у сибирских татар в XVIII–XIX вв. Но особое внимание привлекает ряд пуговиц, заметно отличающихся от других размерами (некоторые из них размером с куриное яйцо), и, судя по характеристикам, украшавших костюм татарской знати. Это изделия яйцевидной формы, полые внутри, позолоченные, поверхность которых покрывает довольно крупный, рельефный стилизованный растительный орнамент, выполненный в технике высокорельефной чеканки. Представленные в коллекциях пуговицы различаются временем изготовления и бытования.

Рассматривая такой важный источник по материальной культуре татар, как ювелирные украшения, можно говорить о сохранении в культуре пласта, генетически восходящего не только к периоду Сибирского ханства, но и к более раннему – золотоордынскому периоду, отразившемуся на примере данной коллекции.

В коллекции предметов народного костюма сибирских татар, хранящихся в фондах Тобольского историко-архитектурного музея-заповедника, насчитывается более 400 предметов одежды и ювелирных украшений. Большая часть предметов была передана в Тобольский музей в начале 20-х гг. XX в. представителями рода мурз Кульмаметевых (часть предметов записаны как поступившие от Кульмаметевых, другие не атрибутированы, хотя время их приобретения по книгам поступлений ТИАМЗ совпадает с предыдущими и датируется 1921 г. либо началом 20-х гг.). О некоторых предметах сохранилась информация, что они были переданы в музей представительницей известного рода Фатимой Кульмаметевой.

В комплекс праздничной женской одежды знатных татар, поступивший в Тобольский музей в начале XX в. от мурз Кульмаметевых входят платье, камзол и халат. Бытование данного костюма относится ко второй половине XIX в. Платье «*көйләк*» широкое, туникообразного кроя, с длинными рукавами, спускающимися ниже колен (длина рукава свидетельствовала о высоком социальном положении обладательницы). Крой платья лаконичный. К декору можно отнести ряд мелких пуговиц на груди, которые застегивались на петли из золоченой узкой тесьмы. Дополняет платье съемный воротник-стойка, обшитый металлическими бляхами. Характерным моментом является присутствие широкой каймы из яркой однотонной ткани (в данном случае красной), которой обшивался подол и рукава платья с внутренней стороны. Поверх платья надевался камзол без рукавов, который сшит из плотной парчи с подкладом из хлопчатобумажной ткани. Завершает данный комплекс атласный халат туникообразного кроя с длинными рукавами с прорезями. Халат окантован узким плотным жгутом из золоченых нитей. Спереди халат украшен рядом горизонтально идущих полос широкого золоченого галуна. В фондах ТИАМЗ имеется еще несколько, аналогичных вышеописанным, образцов праздничной женской одежды со схожим кроем и декором. Это позволяет говорить о существовании определенного типа традиционного костюма среди высшей прослойки сибирско-татарского общества вплоть до начала XX в. Для этого типа были характерны как черты, присущие общенациональному татарскому костюму (туникообразный крой, наличие камзола, мозаичная кожаная обувь, комплекс ювелирных украшений и др.), так и специфические, в которых проявляется сильное влияние среднеазиатского компонента (некоторые особенности кроя, использование для пошива восточных тканей с характерной расцветкой, использование массивных ювелирных украшений и пр.).

В коллекцию музея в 1908 г. от жителя юрт Иртышатских Тобольского района Д.А. Кульмаметева из рода князей Кульмаметевых поступило не-

сколько стрел, представляющие собой деревянные стержни с наконечниками вытянутой треугольной формы. Также в 1908 г. в Тобольский музей от Д.А.Кульмаметева поступил шлем типа мисюрки, который значится как «родовая вещь Кульмаметевых».

Он представляет собой гладкое кованое полушарие. «Сверху – маленькое отверстие, на поверхности 4 ромбические медные бляшки, по всей окружности прикреплена бармица из 4-х частей, с лицевой стороны занавеска из густой мелкокольчатой кольчуги: с боков и сзади 3 отдельные части, фигурно вырезанные по краю и местам соединений из шести 4-х угольных пластинок и прикрепленных ...кольчужного широкого края. Сверху крыты синим сукном, прикрепленных к пластинкам пятью круглыми бляшками к каждой и были подбитые зеленым сукном». Другой татарский шлем, хранящийся в фондах Тобольского музея, был приобретен в 1910 г. Это шлем типа шишака. Форма полушария с сильно вытянутым и тупым верхом. «На площадке верха 3 из 4-х шипа и отверстие для центрального навершия склепаны из 8 продольных полос-треугольников. По нижнему краю идет широкая полоса с серебряным орнаментом из завитков с мелкими листьями; спереди подобие козырька, килевидное поле, по нижнему краю оставляя лицо прикреплена бармица (3 части) из 4-х угольных пластин – сохранились 14, подбитые оленьей кожей и синей материей и крытая красным сукном, прикрепленным к каждой пластинке 3–5 крестообразными медными бляхами». По мнению исследователей сибирского вооружения, подобные шлемы были широко распространены среди представителей кочевой знати Северной Азии.

В коллекциях Тобольского музея отразилась некоторые страницы истории сибирско-татарской элиты, которую составляли представители верхушки служилого сословия и сибирские бухарцы.

СЕБЕР ТАТАРЛАРЫНЫҢ МУЗЫКА УЕН КОРАЛЛАРЫ

Музыка уен кораллары халыкларның этник һәм тарихи-мәдәни уртаклыгын билгели торган истәлекләр булып торалар. Шуңа күрә аларны өйрәнү зур фәнни әһәмияткә ия.

Көнбатыш Себер төбәгенең уен кораллары турында фикер йөртү әлегә шактый кыен. Чөнки алар бөтенләй сакланмаган диарлек һәм алар турында язма мәгълүматлар юк дәрәжәсендә. Ләкин бу хәл музыка уен коралларына ярлылык турында сөйләми ала. Беренчедән, тормыш-көнкүрештә бүген дә курай, кубыз, гармун һәм скрипка уйнау, төңгер кагу яшәсә, икенчедән, әкиятләрдә һәм өлкән буын кешеләре хәтерендә күптөрле уен кораллары булуы турында мәгълүматлар әле дә очрый.

«Себер татарларының борын-борыннан, бер яктан, Көнчыгыш музыка культурасы тәэсирен һәм бәйләнешен, икенче яктан, төньяк һәм көньяк күршеләренең шаман культурасын үз эченә алган шактый күптөрле музыка кораллары булган» [Ярмухаметов, Ахметова: 1971. С. 51].

1967-нче елгы фәнни экспедиция вакытында бараба татарларында төңгер дигән бәрәп уйнау-кагу коралы табылды¹. Аның диаметры 28,5 см, биеклеге 7,5 см. Төңгердә, сирәк булса да, әле дә кагалар. Туй-мәжлесләрдә биетү өчен скрипка яки гармунга кушылып төңгер дә яңгырый.

Эшләнеше белән төңгер алтай халыкларында киң таралган шаман коралларын хәтерләтә. Аларда да (шорлар, кумандиннар, челканнар, тубалар һ.б. шаман бубены атамаларының берсе «тунгур» яки «ту-ур» һәм аның килеп чыгышы монголларныкы дип исәпләнә [Потапов: 1970. №3. С. 86]. Туваларда бу уен коралы – «дүңгүр», а алтай халыкларында «түңүр» дип йөртелә.

Төңгер иләккә охшашлы кысага мәче тиресе киертелеп ясалган. Кысаның ян-ягында дүрт урында икешәр жиз тәңкә. Тире алты кирдам аска тартылып беркетелгән. Уйнаганда жиңел булсын өчен бармаклар белән тотарга махсус түгәрәк тишек та бар. Картларның әйтүенә караганда, бу кагып уйнау коралы, йола белән бәйлә булып, туйларда гына уйналган.

Бу табылыш, безнеңчә, кайбер әһәмиятле мәсьәләләргә ачыкларга ярдәмгә килә алыр иде. Мәсәлән, гарәп илчелеге вәкиле Ибне-Фазлан IX гасырда болгарларда кеше күмү вакытын сурәтләп болай язган: «Анык

¹ Төңгерне экспедиция членнары Ф.Әхмәтова һәм Р.Гайнановка Новосибирск өлкәсе Куйбышев районы Яргул авылыннан Ә.Алиев бүләк иткән. Хәзер ул институтның халык музыкасы кабинетында саклана. Төңгернең копиясе Татарстан Дәүләт музееда.

белән бергә кабергә набид һәм (ниндидер) кимеш һәм тунбур урнаштырдылар» [Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу: 1939. С. 77]. Шушы уңай белән Мәхмүт әфәнде Нигъмәтжанов: «Мөгаен, сүз тикшерелә торган халыкларда булган лютня (тунбур) турында бара», – дип тунбурны кыллы лютняга тиңли [Народная музыка: 1967: С. 447]. Әлбәттә, бу нәтижә Урта Азия халыкларында киң таралган, чиртеп уйный торган кыллы танбур, тамбур һ.б. булуын күздә тотып ясалгандыр. Югыйсә, әлегә кадәр татар халкында андый исемдәге уен коралы булу-булмавы турында мәгълүматлар очраганы юк кебек.

Шулай булса да, себер татарлары төңгере белән IX гасыр тунбуры арасында уртаклык юк, дип өзеп әйтеп булмас. Тик ул уртаклыкны бәлкем иң элек көнчыгыштарак яшәгән төрки халыкларыннан эзләргә кирәктер? Аларның рухи культуралары да бик янәшә бит. «Билгеле булганча, безнең крайның аборигеннары угро-финнар белән яқынайган төрки һәм аларга якин кабиләләр көнчыгыштан килгәннәр. Күрәсәң, бу борынгы төркиләренң музыкаль традициясе Идел бие болгарлары музыкасының барлыкка килүендә аерым әһәмияткә ия булгандыр. Монгол, корей, тува һәм татар музыкасының зур бердәмлеге очраклы түгел» [Шунда ук. С. 443]. Әгәр дә бу шулай икән, тунбурның иң борынгы мәжүси бабаларыбызның көнчыгыштан – Алтай йортыннан алып килгән уен коралы булуы да бик ихтимал.

Бер мисал китереп үтик. Әйтик, калмыкларның тире тартып эшлэнгән ике яклы барабаннары бар. Ул «кенкерге» дип йөртелә (чагыштыр кенкер(ге) – төңгер – И.К.). Әйтелештәге ошашлык очраклы булмаска тиеш. Заманында калмыклар (төркичә «халимак» – аерылган дигәнне аңлата) себер татарлары белән янәшә булганнар (Калмыклар элек ойратлар дип аталганнар – И.К.). «XVI гасырда ойратларның бер өлеше Джунгариядан төньякка – Россиянең кеше яшәми торган кинлекләренә – Себергә һәм Урал аръягына китәләр. Ойратлар шунда Обь, Иртыш һәм Тобол ярлары буйлап үзләренң күчеп йөрү урыннарын жәелдергәннәр» [Тритуз: 1965. С. 5]. Нәрхәлдә, күчмә халыклар үзләре белән музыка коралларын да йөртәләр.

Тунбурның бәрәп уйный торган булуына күп кенә халыкларда бу төр уен коралларының исемнәре «т», «д», «б» авазларына башлануы дәлил була алып иде (тыйбл, тумыр, табла, толшур, доол, дойра, дарбука, даулпаз һ.б.).

Тунбурның шул ук бубен икәнлегә ихтималы Дворжак та әйткәнлеген искәртеп үтик [Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу: 1939. С. 148].

Себер татарларында киң таралган бәрәп уйный торган янадан бер музыка коралы – тип булган. Ул хәзер кулланылмый.

Тип төңгөр кебек туйларда сугылган. Күрәсен, аның белән «Кияү типсәү» дигән туй йоласы жырының аталышы бәйлелер [Ярмухаметов, Ахметова: 1971]¹.

Типнең формасы һәм функциясе турында фәнни экспедицияләрдә төрлө фикерләр тупланды. Мәсәлән, Омск өлкәсе Ишем-Тамак районы Саургач авылында типнең шул ук бубен икәнлеген хәтерлиләр. Шул ук районның Илчебага авылынан З. Хисмәтуллина типнең формасы белән аш казанына, ягъни литаврага охшаганлыгын һәм балаларны сөннәткә утырткач «тип сугып» аларга бүләкләр жыелуын хәтерли.

Төмән өлкәсе Вагай районы Күләт авылында балаларны сөннәткә утырту туге булган. Ул вакытта да «тип сугып» жыйган акчаны музыкантларга һәм балаларга бүлеп биргәннәр. Шунысы кызыклы: туйда акча жыю эшенә биючеләр да катнашкан. Биюче берәрсенен алдына килеп биесә, тегесе акча бирергә тиеш булган. Яптелхәмит бабай Ишметов (Вагай районы Үлэртеш авылы, 1800 елгы) типнең зур булуын хәтерли. Анда бернинди дә шыңгырдавык (жиз тәңкә) булмаган².

Дөрестән дә, тип литавра формасында булганмы, әллә бубенга охшаганмы? Бу мәсьәләне ачыклар өчен безгә яңадан күршәдә яшәүче халыклардагы уен коралларына мөрәжәгать итәргә кирәктер. Формасы, хатта атамасы белән дә типкә охшаган уен кораллары турында мәгълүматлар шактый. Мәсәлән, элекке Томск губернасы Кузнецкий уезды төркиләрендә шаман уен коралы «тур» булганлыгы турында С.Малов язмаларында мәгълүматлар бар [Малов: 1909]. Н. Пантусов исә Илий краенда яшәүче таранчиларда литаврага охшаган тебиль – баз дигән уен коралы барлыгын язып калдырган [Таранчинские песни: 1890]. Ө менә үзбәк халкының дойрасын хәтерләткән «дап» уйгырларда бубен хезмәтен үти икән. Чечен-ингушларда биегәндә киң кулланылган тәп гадәттәгә бубен төзелешендә. Дагыстанда да тәп бар. Ул агач кысadan тора һәм эченә кыңгыраулар һәм метал балдакчыклар эленә. Шул ук Дагыстанда кечкенә керамик литавралар типлипито бар. Грузиннарда ул диплипитом дип йөртелә [Атлас: 1963. С.48, 110–111].

Санап кителгән мисалларда типкә охшаш уен кораллары бубенны хәтерләтә. Себер татарларында да күп очракта ул шул формададыр. Мәсәлән, урам буйлап «кияү типсап» килгәндә, сугылган тип, әлбәттә, бубен кебектер. Югыйсә, аш казаны кадәр зур уен коралын күтәреп кырлап бару уңайсыз булыр иде.

Типнең кайбер төбәкләрдә литаврага охшаган формалары яшәве дә хак булыр. Аларның, бәлкем, монголларда киң таралган литавралар белән бәйләнеше бардыр. «XIII гасырның атаклы венециан сәяхәтчесе

¹ Типсәү – туйда кияү хөрмәтенә жыр жырлау. Кара: [Тумашева: 1961. 201 б.].

² 1971 нче елгы экспедиция материаллары.

Марко Полоның китабыннан монголларның хәрби походлар яки сугышлар алдыннан гомуми жырлаулар үткәруләре мәгълүм. Ул барабаннар һәм литавралар тавышы астында барган» [Монголия: 1970].

Бараба татарларының янадан бер музыка коралы – ятыган булуы турында фараз итеп кенә әйтергә мөмкин. «Ятыган турында (лешачая арфа) һәм алтмыш кыллы ай тумбра (шестидесятиструнная домбра в виде полумесяца), бәлкәм, бу бер үк нәрсәдер – нигездә, себер татарлары әкиятләреннән генә белдек» [Ярмухаметов, Ахметова: 1971. С. 51].

Ятыганның бараба татарларында яшәү ихтималын ике дәлил куәтлел алып иде. Беренчедән, мондый уен коралы күрше халыкларда кин таралган булса, икенчедән, шушы уен коралына кушылып сөйләнергә мөмкин булган «Кузы-Күрпәч һәм Баянсылу» дастаны бар. Ичишиксез, әле күптән түгел бу дастанны чичәннәр көйләп әйткәндер (күрше казакълар аны шулай әйтәләр дә) [Ерзакович: 1966]. Чөнки бүген дә әле шушы мәшһүр дастанның көйләп әйтәләр торган кайбер өзеklärә сакланып калган һәм алар халык арасында дастаннан аерылган хәлдә мөстәкыйль жыр формасына күчә башлаганнар (жырчылар исә үзләре дастанның эчтәлеген якынча гына беләләр).

Чичәннәр¹ исә себер татарлары арасында булган. Мәсәлән, Төмән өлкәсе Вагай районы Тугыз авылы сөйләмәндә «цицән» – жырға оста, жырга бай кеше. «Эүүәл саманта бәйетләргә цицән булганнар» [Тумашева: 1961. 219б.].

Инде ятыганның күрше халыкларда булган нөсхәләренә килгәндә, А.В.Андриановның шушындый ук уен коралын барабалардан ерак булмаган минусин татарларында (хакассларда – И.К.) тапканлыгын күрсәтергә мөмкин. Аның аңлатуынча, «Чатыган – төбә буенча биш-алты бакыр кыл тартылган, әйләндереп салынган озын һәм тар тагарак кебек. Ансыз бер улус та яшәми. Чатыганның кылларын чиртеп нинди дә булса бер батырның баштан үткәннәре турында речитатив хикәят сөйләләр» [Адрианов: 1909. Т. XXXIV, С. 523].

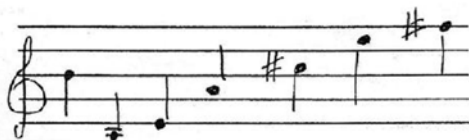
¹ Чичән дип аталган кеше хәзер бездә үзе түгел, хәтта сүзенен үзе дә кулландан төшеп, авыз ижатында гына калып бара. Казакъларда – шешен, башкортларда сәсэн йори. Чичән сүзе элек сүз остасы дигәнне дә, жырчы-импровизатор дигән мәгънәне дә аңлаткан. Димәк, ул һәр ике профессияне үзәндә бергә жыйган кеше, борынгы халык шагыйре дигән сүз. Чичән жырчы буларак ничек ижат итә соң? Иң элек ул шигырьне язып чыгармый, сөйләп тә чыгармый, аның кулында думбра була, ул шуның кылларында күтәрәнке, ярым көйле авазлар белән безгә тотрыксыз тәзмә чыгарып сөйлә. Ул борынгы халык жыр дастаннарының күбесен күңелдән әйтә, аларның шигъри алымнарын, сюжет һәм мотивларын һәр очракта ничек сайланылышын, төзелеш, композициядәге йолаларын алдан белә (Кара: [Татар халык мәкальләре: 1959. Т. I. 63–66 бб.]).

Шулай ук, джатыган һәм кобысның кизил татарларында да булуы мәгълүм [Князь Костров: 1854. С. 149]. Д.А.Клеменц язганча, «кизиллар әле дә үзләренә кайчандыр Ишем һәм Тобол буенда яшәгәннәрен хәтерлиләр» [Потапов: 1969. С. 89]. Моның булуы мөмкин. Чөнки «Себер ханлыгы таркалуы жирле халыкның күчеп утыруына сәбәп булган. Себер татарларының төрки телле бер төркемә көнчыгышка күчеп китә, бу турыда XVII гасыр тарихи актларының документларга нигезләнган хәбәрләре бар» [Шунда ук].

Калмыкларга күз салыйк. Аларда «ятга (ятха) һәрберсе аерым терәккә беркетелгән металл кыллы гөслә» [Тритуз: 1965. С. 89].

Хәзер хакассларның чатханнары турындагы соңгы мәгълүматларга тукталып үтик. «Чатханга кушылып борынгы җырлар һәм былиналар башкарыла. Ул күп кыллы, анда чиртеп уйныйлар. Чатхан агачтан эшләнә һәм төбә югары әйләндереп куелган тагаракка охшый. 7–8 эчәге яки жиз кыллар тагаракның бөтен буена тартылалар. Аларның астына сарыкның умыртка сөягеннән эшләнган күчеп йөри торган терәк куялар. Терәкнең күчеп йөрүенә карап, һәр кыл төрле югарылыктагы тавыш бирә. Күчеш вакытында чатханның көйләнеше (настройка) үзгәрә. Бу үзгәреш йә төрле ладларда язылган көйләргә башкарганда, йә былиналар башкарганда сюжет алмашуга карап эшләнә» [Атлас: 1963. С. 139].

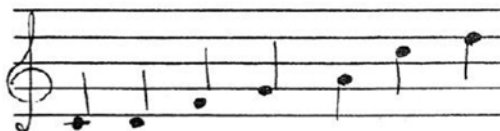
Чатхан кыллары түбәндәге тавышларга көйләнә:

Бу тавышлар рәтендә пентатоника лады теориясендә кабул ителгән биш төр да бар. 2–3 кыллар арасында квинта һәм 3–4 кыллар арасында кварта интерваллары булу башкарыла торган эпик әсәрләрдә бу актив интервалларның зур урын тотканлыгын күрсәтә.

Хакассларның күршесе тофаларда хакас чатханына тиндәш 8 тимер кыллы чатыган бар. Аны тез башына куеп чиртеп уйныйлар [Шунда ук].

Тувалыларның чадаганы да хакассларныкына охшаш [Шунда ук. С. 140]. Монда да жиде кыл. Аның тавышлар рәте:

Шулай ук тезгә куеп уйный торган ятаган формасындагы лирада уйнаучы (leierspieler) вогул (манси – И.К.) рәсемен «Вогул һәм остяк көйләре»

дигән хезмәттә табарга мөмкин. Шунда ук чирек айга охшаган 9 кыллы арфада уйнаучы (Harpenspieler) рәсеме дә бар [Wogolische und Ostjakische Meodien: 1937]. Аларда, сирәгрәк булса да, «аккош» («лебедь») – 9 яки 13 кыллы арфа очрый икән [Народы Сибири: 1956. С. 605].

«Бу арфа – почмаклы арфа (угловая арфа) тибындагы чиртеп уйный торган күп кыллы уен коралы». Шундый ук төзелешле арфа мансиларда кулланыла. Алар тавышы астында, сирәк булса да, былиналар сөйләнә (мансиларның биш кыллы цитрасы шул ук булса кирәк).

Тирә-күрше халыклары музыка коралларына экскурс ясау ятыганның себер татарларында, төгәлрәк әйткәндә бараба татарларында булуына шик калдырмый. Тик, безнеңчә, ятыган һәм «алтмыш кыллы ай тумбра» – икесе ике уен коралы. Шунысы ачык: ятыган тезгә куеп яткырып уйный торган тагарак рәвешле. Югарыдагы мисаллар бары тик шул турыда сөйлиләр.

Ә инде чыңнары бары тик әкияттә генә калган «алтмыш кыллы ай тумбра» – (бәлкәм ул тормышта алты гына кыллы булгандыр, әкиятләрдә күпертү еш очрый торган күренеш) ярты ай рәвешендә. Димәк, ятыган һәм тумбра формалары, уйналу ысуллары белән бер-берсеннән аерылалар. Бу бер. Икенчедән, ярты айга охшаган тумбраның килеп чыгышы кая белән бәйләнмәгәнме? Һәрхәлдә, «кыллы музыка коралларының, шул исәптән, арфаның да бау тартылган каядан килеп чыгышы турында фикер гаять киң таралган». Жәянең исә безнең эрага кадәр V меңенче еллар тирәсендә неолит чорында Байкал буенда яшәүче кабиләләрдә булганлыгы мәгълүм.

Думбраның (тумбра) тормыш-көнкүрештән төшеп калуына күп түгелдер. Мәсәлән, туй йоласы «Күч кырында» ул болай искә алына:

*«Думбраны ла чиртә лә, чиртә Ай, күп халыкның арасында
Булдым бакишы, булдым бакишы. Булдым яхишы, майжәң иман».*

Думбра (домбра, думбрак һ.б.) – казакъ, башкорт, калмык, үзбәк һәм тажик халыкларында шактый киң таралган музыка коралы. Алар төзелешләре белән бер-берсеннән артык аерылмыйлар – барысы да ике кыллы, ә кыллар кварта итеп көйләнгәннәр (квартовый строй).

Шунысы ачык: думбрада, шул исәптән, себер татарлары думбрасында да, чиртеп уйныйлар. Аның формасы һәм кыллар саны мәсьәләсен, киләчәк эзләнүләргә күздә тотып, ачык килеш калдырабыз. Себер думбрасы төньяк күрше мансиларның тугыз кыл тарткан почмаклы (ә себер татарларында ярты ай рәвешле) арфасына да, көньяк күршеләре казакълардагы мәшһүр ике кыллы домбрага да охшавы мөмкин. Чөнки берничә халыкта төрле рәвештәге уен кораллары бер үк исем белән аталып йөртелү очраклары бар. Мәсәлән, кубыз – казакъларның ике кыллы уен коралы, татарларның авызга кабып өреп уйный торган варганы, кубос – чувашларның гармуны.

Себер киңлекләрендә курай тавышы да еш яңгыраган. Г. Курманов, И. Сөләйманов, К. Хәбибуллин аны әле дә курадан ясап уйныйлар. Алар әйтүенчә, элегрәк курайны бик күп ясаганнар. Ш. Курманов исә туйларда курайда бик еш уйнаганнын хәтерли. Тик шунысы бар: курай турында башка этник төркемнәрдә аз хәтерлиләр. Мәсәлән, том татарлары һәм калмаклар. Бу хәл табигый. Чөнки курай күбрәк терлекчелек белән шөгыльләнгән күчмә халыкларда күренә.

Курайның аталышы казан татарлары, башкорт һәм себер татарларында бер үк. Аеруча башкорт халкында исә курайда уйнау осталыгы профессиональ югарылыкка күтәрелә. Күрәсен, моңа башкортларның специфик тормыш-көнкүреш шартлары сәбәптер. «Башкортостан территориясендә күп үсә торган эче куыш үсемлектән уйнаучыларның үзләре тарафыннан ясала торган курай (русча: «дьягиль» яки «дудник») башкорт халкының бөтен тарихы буена аның милли музыка инструменты булып килгән һәм килә».

Курай казан татарларында да гаять киң таралу алган һәм аның борынгы милли уен коралы булып санала. Хәтта бу турыда табышмаклар да бар:

*«Урманда кистем,
Эчен-бавырын уйдым,*

*Кабыргасын ике тиштем,
Әби көен ишеттем»*

(«Өрәңге курай»).

Иделдән алып Обька кадәр булган зур киплектә төзелеше һәм аталышы бер булган курай бары тик шушы халыкларда гынамы?

Монголлар ижатына күз салыйк. «Илнең көнбатышындагы районнарда чатыр чәчәкле үсемлектән ясалган вертикаль флейта-цуурда уйнау осталары эчтәлекле пьесаларны искитәрлек итеп башкаралар» икән.

Кыргызларда, мәсәлән, элек-электән казакъ сыбызгысы һәм башкорт курае белән бер үк типтагы чоор бар. «Чоор» термины «Урта Азиядә кыргызларга гына билгеле түгел, ул шулай ук Себер көньягындагы кайбер халыкларда да очрый». «Алтай халыкларында башкорт кураена охшаш ләкин ян-ягы тишексез озынча флейта тибындагы шоор бик борынгы уен коралларыннан санала. Анда, нигездә, көтүчеләр уйный. Шоор эче куыш кәүсәле кипкән үсемлектән ясала.

Күренә ки, курай нинди дә булса бер генә халыкның милли хәзинәсе түгел, ә төрки телле халыкларда һәм монголларда киң таралган музыка уен коралы. Безнеңчә, аларның аталышлары да бер-берсенә якын: кур/ай/ – цуур/ай/ – чоор – шоор. Курай, шул исәптән себер татарлары курае да, иң борынгы уен кораллары рәтенә куелырга тиеш. Беренчедән, аталары охшаш, һәм бер үк сыйфатлы уен коралының кардәш халыкларда таралуы бу халыкларның кайчандыр бергә яшәүләрен дәлилләүче мисал

була ала. Икенчедән, археологларның безнең өчен аеруча әһәмиятле бер ачышлары бар: безнең эрага кадәр III меңьеллыкның икенче яртысында, II меңьеллыкның башында Байкал күле тирәсендәге халыкларда уйнар өчен махсус бишекләр уелган бер көпшәле сөяк флейталар һәм «Пан флейтасы» булган.

Себер татарларының уен кораллары болар белән генә чикләнми.

Омск өлкәсе Тусказан авылында үзен төп бохаралы дип атаган 80 яшьлек Ш. Курманов «колотушка» белән бәрәп уйный торган чәмбәрдә булуын хәтерли. Формасы белән төңгергә охшаган. Аңа бозау тиресе тартканнар. Ян-ягында божралары бар. Муллалар бу уен коралында уйнауны тыйганнар, бары тик балаларны сөннәткә утырткан вакытларда гына рөхсәт бирелгән. Бу очракта дин әһелләренең музыканы үз кирәкләрендә файдалану сизелә. Күрәсен, мажүси йолалар белән бәйләнгән бәрәп уйнау коралларын юкка чыгару яки тыю мөмкин булмаган.

Ш. Курманов икенче бер уен коралы – цимбал турында белә. Билгеле, ул хәзер сакланып калмаган. Цимбал өстәл озынлыгында булып, 50-дән артык кыл тартканнар. Йөзем жимеше яки кызыл агачтан эшлängән кечкенә таяк белән бәрәп уйналган. Әле күптән түгел Чүплөкүл авылының Хәйбулла атлы кешесе цимбалда скрипкага кушылып уйнаган. Бу уен коралы турында башка урыннарда белмиләр диярлек. Бәлкәм аны бу якларга үзләрен бохаралылар дип йөртүче үзбәк һәм тажиклар алып килгәннәрдер. Чөнки үзбәкләрдә килеп чыгышы белән бик борыңгы чорга караган цимбал тибындагы бәрәп уйный торган кыллы чангта бар.

Әдәбият

1. Аджинджал И.А. Из этнографии Абхазии. Сухуми, 1969.
2. Адрианов А.В. Айран в жизни минусинских инородцев//Записки ИРГО по отделению этнографии. СПб., 1909. Т. XXXIV (Сборник в честь 70-летия Г.Н. Потанина).
3. Атлас музыкальных инструментов народов СССР. М., 1963.
4. Башкорт халк йырзари. Уфа, 1954.
5. В. Виноградов. А.В. Затаевич и киргизская народная музыка// А.В. Затаевич. Киргизские инструментальные пьесы и напевы, М., 1971.
6. Ерзакович Б. Песенная культура казахского народа. Алма-Ата, 1966.
7. Исмагыйль Мусин. Курай тавышы//Совет әдәбияты. 1946.
8. Катанов Н.Ф. Известия Лоренца Лянге 1716 года о Сибири и сибирских инородцах. Тобольск, 1905.
9. Кароматов Ф. О локальных стилях узбекской народной музыки. И.: «Музыка народов Азии и Африки», 1969.
10. Князь Костров. Кизильские татары. М.: «Москвитянин», 1854.

11. Лебединский Л.Н. Башкирские народные песни и наигрыши. М.: «Музыка», 1965.
12. Малов С.Е. Несколько слов о шаманстве у турецкого населения Кузнецкого уезда Томской губернии. // Живая старина. СПб., 1909.
13. Монголия. Улан-Батор. 1970. № 7.
14. Народная музыка // Татары Среднего Поволжья и Приуралья. М., 1967.
15. Народы Сибири. М.-Л., 1956.
16. Народы мира. М.-Л., 1956.
17. Окладников А.П. Неолит и бронзовый век Прибайкалья. МИА. № 18. 1950.
18. Параев А.П. Алтайские народные музыкальные инструменты. Горно-Алтайск, 1963.
19. Потапов Л.А. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. Л.: «Наука», 1969. 196 с.
20. Потапов Л.П. К семантике названий шаманских бубнов у народов Алтая // Советская тюркология. 1970. № 3.
21. ПМА. 1971.
22. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. М.; Л., 1939.
23. Садоков Р.Л. Музыкальная культура древнего Хорезма. М.: «Наука», 1970.
24. Смирнов Б. О мелосе монгольской народной песни // Музыка народов Азии и Африки. Т. I. М., 1969.
25. Таранчинские песни. Собраны и переведены Н.Н. Пантусовым. Записки ИРГО по отделению этнографии. Т. XVII. В. 1. 1890.
26. Татар халык мәкальләре / Жыночы һәм төзүче Н. Исәнбәт. Т. 1. Казан, 1959.
27. Татар халык табышмаклары / Жыночы һәм төзүче Н. Исәнбәт. Казан, 1970.
28. Тритуз М.Л. Музыкальная культура Калмыцкой АССР. М.: «Музыка». 1965.
29. Тумашева Д.Г. Көнбатыш Себер татарлары теле (грамматик очерк һәм сүзлек). Казан: Казан дәүләт ун-ты, 1961.
30. Ярмухаметов Х.Х., Ахметова Ф.В. Некоторые итоги и задачи собирания и изучения фольклора сибирских татар // Тезисы докладов итоговой научной сессии за 1970 г. Казань, 1971.
31. В. Әхмәтов. Тобол-Төмән татарлары диалекты // Совет мәктәбе. 1940, № 2–3.
32. Wogolische und Ostjakische Meodien: 1937.

ДВА ВЗГЛЯДА НА ОБЩЕСТВЕННУЮ ЖИЗНЬ ТАТАР ТЮМЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

Р.М. Насибуллин

ВСПОМИНАЯ ПЕРВЫЙ СЪЕЗД ТАТАР ТЮМЕНСКОЙ ОБЛАСТИ: НАПУТСТВИЕ МОЛОДОМУ ПОКОЛЕНИЮ

Начавшиеся в стране демократические преобразования и политические реформы в конце 1980-х – начале 1990-х гг. отразились на определенной части татарского населения – начался рост национального самосознания, повысился интерес к своему происхождению, истории развития своей культуры и родного языка, к деятелям науки и культуры из числа сибирских татар, оставившим заметный след в истории своего народа. Стремление к сохранению и возрождению своей истории, культуры, языка постепенно приобрело характер национального движения. В него включились представители различных слоев татарского населения. В этот период стали поступать письма от граждан и коллективов из организаций в партийные и государственные органы о необходимости сохранения самобытной сибирско-татарской истории, культуры и языка. В 1988–89 гг. и позднее на страницах периодической печати на русском и татарском языках были опубликованы статьи сибирско-татарского поэта, общественного деятеля Булата Сулейманова, посвященные различным аспектам жизни сибирских татар. Главным в этих публикациях был призыв коренного сибирско-татарского населения к активным действиям за возрождение своей национальной культуры, родного языка, за сохранение себя как самостоятельной этнической общности.

Данное движение определенной части татарской интеллигенции не осталось без внимания партийных и государственных органов региона. В 1989 г. в Тюменском районе было проведено собрание татарской общности (организаторы: Биктимиров Сулейман Колчакович, заслуженный учитель РСФСР, директор школы, секретарь парторганизации; Хайруллин Баязит Хамитович – директор совхоза) с участием представи-

телей партийных и исполнительных органов власти районов и области. В этом же году в Тобольске прошел «круглый стол» представителей общественности, на котором обсуждались проблемы национального возрождения сибирских татар. Следующее мероприятие было организовано в Тюмени по инициативе газеты «Тюменская правда» на тему: «Сибирские татары между прошлым и будущим», на котором присутствовали ученые, специалисты из Москвы, Казани, Тюмени, Тобольска. Участники встречи высказали различные мнения о современных межнациональных отношениях, о путях возрождения сибирских татар. При этом особенно активно дискутировался вопрос о предоставлении сибирским татарам статуса коренного народа Сибири и территориальной автономии в рамках законов РСФСР и СССР. В связи с активизацией части татарской интеллигенции по вопросам сохранению национальной культуры, истории и языка, партийными и исполнительными органами власти Тюменской области были внесены некоторые изменения в подходе решения национальных и духовно-нравственных потребностей татарского населения, появились новые коллективы татарской художественной самодеятельности, началось вещание на радио, телевидении на татарском языке, были поставлены вопросы об открытии Центра татарской культуры в Тюмени и Тобольске. В Тобольске мусульманской общине города была передана историческая мечеть.

В такое непростое и интересное время я демобилизовался по сокращению штатов в Вооруженных силах СССР на 500 тыс. человек по договору СНВ-1 с Соединенными Штатами Америки. Прослужив 15 лет в 444-м тяжело бомбардировочном авиационном полку Дальней авиации в качестве воздушного стрелка-радиста на самолёте ТУ-16 и пролетав над Советским Дальним Востоком и граничащими с востока Советский Союз морями (Японским и Охотским морями), я вышел по выслуге лет на заслуженный отдых и вернулся, к радости мамы, 5 апреля 1990 г. в родную Тюмень. И буквально через недели две накануне 9 мая случайно на улице в 1-м Заречном микрорайоне (через 21 год) встретился с Ильдаром Шароповым, с которым мы выросли вместе в леспромхозах, где работали наши родители, а потом учились в Чечкинской (Тарган) восьмилетней школе Ярковского района с 1 по 6-й класс. После торопливых расспросов и планах на будущее, как это бывает в таких случаях, Ильдар рассказал мне вкратце о татарских вопросах, которые ставила перед руководством области татарская общественность и о предстоящем совещании в Областном комитете КПСС по данной проблеме. Хотя честно, я на тот момент из его рассказа не понял многое. Он пригласил меня прийти на это мероприятие и я дал согласие. Мне самому было интересно узнать, что там будут об-

суждать. Так, с легкой руки своего друга детства, очень скоро я оказался в круговороте татарских общественных событий. Как говорится, попал с корабля на бал.

Действительно, сразу же после праздника Дня Победы Советского народа в Великой Отечественной войне, 10 мая поехал в Обком КПСС, где я в первый раз оказался у парадного входа большого красивого здания, как я тогда понимал, откуда всеми жизненно важными вопросами нашей области руководят. Из этого здания, через некоторое время, вышел мужчина с документами и спросил меня: «Вы подошли сюда не для участия в совещании представителей татарской общественности?», я ответил утвердительно и после сверки со списком участников совещания, где была и моя фамилия, меня пропустили в здание обкома партии. Встретивший меня на входе мужчина представился Геннадием Семеновичем Корепановым – заведующим по организационным вопросам Обкома партии, впоследствии он стал первым председателем Комитета по делам национальностей администрации Тюменской области. Совещание проходило на первом этаже, куда меня проводили; пройдя в зал, я увидел большой стол, вокруг которого уже сидели участники данного мероприятия. В это время ко мне подошёл Ильдар, мы поздоровались, и он объяснил, что на совещание приглашены уважаемые ветераны, представители партийных и исполнительных органов власти, татарская интеллигенция. Я осмотрелся и, найдя за столом свободное место, сел.

Так как я первый раз находился на таком уважаемом форуме и тем более не знал всех присутствующих, Ильдар начал представлять присутствующих, в это время председательствующий открыл данное собрание. Я впервые увидел Героя Советского Союза лётчика-штурмовика Ишмухаметова Тамерлана Каримовича, кавалера трёх орденов Славы Якина Хабибуллу Хайрулловича, заслуженного учителя РСФСР Биктимирова Сулеймана Колчаковича, кандидата исторических наук Рафикова Ильяса Киреевича и других уважаемых сибирских татар.

На этом совещании я встретил многих интересных людей, с которыми впоследствии мне довелось общаться, нередко дискутировать и пытаться совместно решать национально-культурные и другие вопросы, связанные с татарским населением нашей области.

Для меня, прослужившего в рядах Военно-воздушных сил СССР более 15 лет, пролетавшего в разных экипажах с людьми разных национальностей, в то время не возникал вопрос какой национальности мои товарищи по экипажу, мы все шесть человек были единое целое и выполняли задания, поставленные авиационным командованием разных уровней. Поэтому для меня многие обсуждаемые «татарские» вопросы

были услышаны впервые. На совещании обсуждались темы по обучению в образовательных учреждениях родному языку и литературе, истории и культуре родного края, сохранению традиций и обычаев и возрождению духовно-нравственного состава в воспитании сибирско-татарского населения.

Было озвучено, что на Тюменском радио и телевидении открыты татарские передачи «*Дусларга сукмак*» («Тропинка к друзьям») и «*Очрашулар*» («Встречи»).

На данном собрании было сказано об открытии в сентябре 1990 г. татарской газеты «*Яңарыш*» («Обновление»), и был представлен будущий редактор газеты Сагитов Азат Гизатович. Также было принято решение об улучшении условий для изучения литературного татарского языка в школах, местах компактного проживания татарского населения Тюменской области, предлагалось рассмотреть возможность открытия отделения татарского языка и литературы в учебных заведениях области по подготовки учителей родного языка. Следовало также обеспечить школьные и сельские библиотеки учебно-методической и художественной литературой на татарском языке и организовать коллективы художественной самодельности в домах культуры.

Собрание приняло решение провести съезд татарского населения Тюменской области до конца 1990 г., а также для решения организационных вопросов создать Оргкомитет. Как я сейчас понимаю, все эти предложения фиксировались работниками организационного отдела Обкома партии и были переданы в Областной исполнительный комитет в соответствующие отделы и комитеты исполнительных органов власти всех уровней.

29 сентября 1990 г. в Тюмени была проведена учредительная конференция татар Тюменской области, на которой присутствовало более 120 делегатов. Конференция решила создать «Ассоциацию татар Тюменской области», которая должна была стать организацией, объединяющей все татарские общественные организации области. Председателем Оргкомитета по подготовке предстоящего съезда татарского населения избрали меня. На его заседаниях рассматривались вопросы о сроках проведения съезда, повестке дня, порядке проведения и о принимаемых на съезде документах. По переписи населения в СССР 1989 г. в Тюменской области татарское население составило 227 тыс. человек, в том числе татар было много и в двух автономных округах Ханты-Мансийском и Ямало-Ненецком.

По решению Оргкомитета делегатами съезда должны были стать лица, избранные на официальных собраниях, конференциях, проводи-

мых до 10 декабря 1990 г. в деревнях (аулах), сёлах и городах области. Норма представительства – один делегат примерно от 1000 жителей области.

Важным событием в политической жизни области явился Первый съезд татар Тюменской области, состоявшийся 14–15 декабря 1990 г. в доме культуры «Строитель» в Тюмени. Форум прошёл при участии 207 делегатов (из избранных 227 чел.). И в соответствии с законами РСФСР и СССР была создана общественная организация «Ассоциация татар Тюменской области “Сыбыр”». На меня произвели сильное впечатление выступления из зала, где был установлен микрофон, зал был переполнен (вместимость зала 500 чел.). Выступающие начинали плакать во время выступлений, такой был эмоциональный подъём у всех присутствующих на данном большом форуме татарского населения. Многие в то время ошибочно думали, что избирается исполнительный орган по вопросам татарского населения области. Но на съезде были приняты Программа, Устав Ассоциации, избран Совет и его руководящие органы. Были приняты итоговые документы данного Форума. Вот один из документов:

«В Тюменской области наряду с татарами из других регионов страны проживает этническая общность татар, формирование которой произошло на данной территории. По результатам проводимых научных исследований она отличается от крымских и казанских татар по происхождению, способу хозяйствования, культуре и языку. Это дает основание поставить вопрос перед Верховными Советами РСФСР и СССР о признании самостоятельного этноса – «Сибирские татары» (сыбыры).

Современное состояние социально-экономического и духовного развития татарского населения области находится в критической стадии развития. Осознавая свое историческое значение, I съезд татар Тюменской области

ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Признать Ассоциацию «Сыбыр», как добровольное объединение, включающее представителей татар, проживающих в Тюменской области и лиц иных национальностей, способствующих сохранению и возрождению языка, культуры, национальных обычаев, традиций и веры.

2. Избрать президентом Ассоциации «Сыбыр» Рафикова Ильяса Киреевича.

3. Избрать вице-президентом Ассоциации «Сыбыр» Насибулина Рифхата Мирхатамовича.

4. Ассоциация является полномочным представителем сибирских татар и татар из других регионов страны, проживающих в Тюменской области.

5. Программу и устав Ассоциации «Сыбыр» утвердить.

6. Обратиться к Верховным Советам РСФСР и СССР с предложением о законодательном закреплении за сибирскими татарами статуса самостоятельной национальности и коренного народа Сибири.

7. В случае признания сибирских татар самостоятельным этносом, при подготовке федеративного договора рассматривать их как субъект федерации на основе Закона СССР «О свободном национальном развитии граждан СССР, проживающих за пределами своих национально-государственных образований или не имеющих их на территории СССР».

8. Поручить Совету Ассоциации разработать программу социально-экономического развития территорий компактного проживания татарского населения, обеспечивающую механизм их саморазвития, направленную на сохранение самобытного уклада жизни сибирских татар, развитие народных промыслов, традиционных видов хозяйствования. Подготовить предложения о создании территорий приоритетного природопользования в местах компактного проживания сибирских татар. Внести эти предложения на рассмотрение сессий областной, соответствующих городских и районных Советов народных депутатов.

9. Подготовить предложения о статусе национального сельского, поселкового, районного Советов, национального поселка. Войти с предложениями в местные Советы народных депутатов о восстановлении исторических названий татарских населенных пунктов области.

10. Предусмотреть при Тюменском научном Центре СО АН СССР создание научно-исследовательского подразделения по исследованию вопросов истории языка, этноса и культуры сибирских татар с выходом на научно обоснованную программу духовного развития.

11. Совету Ассоциации совместно с Главным управлением народного образования подготовить концепцию развития татарской национальной школы, обучения на родном языке, подготовки педагогических кадров для татарских школ, предусмотрев возрождение национального педагогического училища в Тюмени или Тобольске русско-татарского языка и литературы. Внести эти предложения в облисполком. Организовать в татарских школах, средних спец. педагогических учебных заведениях и ВУЗах курсы, кружки, факультативы по изучению арабского языка, ввести его преподавание как иностранного языка. Изучить вопрос по открытию татарской гимназии в Тюмени и Тобольске.

С целью подготовки введения двуязычия в местах компактного проживания татарского населения области разработать систему мер, направленную на развитие татарского языка.

12. Просить исполком областного, Тюменского городского Совета народных депутатов, предусмотреть дополнительные средства для укрепления материальной базы, улучшения жилищно-бытовых условий:

- а) сотрудников редакции газеты «Яңарыш»;
- б) комплексной научно-исследовательской группы истории языка и культуры сибирских татар при институте проблем освоения Севера;
- в) областного центра татарской культуры;
- г) редакции литературно-художественных программ областного радио и телевидения.

Для сохранения и развития национальной татарской культуры Ассоциации войти с предложением в облисполком, Министерство культуры РСФСР о выделении бюджетных средств на приобретение или строительство одного из Дворцов культуры в Тюмени, или другого соответствующего помещения не менее 4 тыс. кв. м с концертным залом для областного Центра татарской культуры. Открыть филиалы ЦТК в городах и районах области, татарских библиотек, музеев.

13. Совету Ассоциации для решения социально-экономических и культурных задач разработать программу своей хозяйственной деятельности.

14. Для подготовки клубных работников предусмотреть в училищах искусств области и вновь созданном Институте культуры открытие отделений по обучению специалистов по жанрам татарского народного творчества.

Обратиться в профсоюзные комитеты, предприятий и организаций о поощрении и стимулировании представителей татарского населения, активно занимающихся сохранением и развитием самобытной татарской культуры, народного творчества и традиционных промыслов.

15. Ходатайствовать в соответствующие органы о создании национальной редакции в областном комитете по телевидению и радиовещанию, с увеличением выхода времени в эфир национальных программ.

16. Совету Ассоциации оказывать содействие верующим в возвращении старых и строительстве новых мечетей, создании условий, обеспечивающих свободу вероисповедания.

17. Текст обращений к населению области, к Верховным Советам РСФСР и СССР утвердить.

Президент Ассоциации «Сыбыр» И. Рафиков».

Теперь, по прошествии 30-летия I съезда татарского населения Тюменской области, можно сделать определённые выводы относительно того, смогли ли реализовать все те предложения которые выдвигались. Я специально не стал приводить официальные данные областного ста-

тистического управления по всем вопросам которые обсуждались на том Форуме, итог такой – в наших деревнях (аулах) наконец-то все дети стали разговаривать на русском языке, могут наравне со всеми учащимися сдавать «Единый государственный экзамен» и поступать во все учебные заведения Российской Федерации; созданы все условия для сохранения татарской культуры и изучения родного языка. В настоящее время нет необходимости дополнительной подготовки учителей татарского языка и литературы, так как образовательные учреждения области обеспечены учебной и художественной литературой, библиотеки и школы комплектуются, дома культуры работают. В сельской местности созданы все условия для работы фермерских хозяйств, только нужно желание сельчан. Конечно, ещё есть вопросы, которые необходимо решать. Надеюсь вновь избранное руководство Национально-культурной автономии сибирских татар и татар Тюменской области, которая является правопреемницей Ассоциации татар Тюменской области «Сыбыр», будет выполнять Программу, Постановления съездов, которые прошли до 2020 г.

По прошествии многих лет изменилось название государства и политический строй. Сейчас хотелось бы вспомнить те общественные организации и их руководителей, которые внесли определённый вклад в сибирско-татарское движение, основной целью которого было сохранение и развитие родного языка, культуры, традиций и обычаев изучение истории народа, и обеспечить возможность передачи их будущему поколению. За прошедший период многие общественные организации по разным причинам перестали существовать, другие сохранились, но в связи изменениями законодательства приняли другую форму общественного объединения.

Татарские общественные организации были зарегистрированы во многих районах области, в том числе в городах Тюменского Севера: Нижневартовск, Нефтеюганск, Сургут, а на юге области – в городах Тюмень, Тобольск, Ялуторовск и в районах компактного проживания татарского населения. Среди них такие объединения, как Тюменская областная общественная организация «Идегей» и «Комитет национального возрождения сибирских татар». В Тюмени инициативная группа (Б. Сулейманов, А. Гаитов, Г. Ниязова, И. Шарапов, И. Рафиков, Р. Насибулин, В. Ташкалова и др.) занималась вопросами возрождения сибирских татар. В 1990 г. при поддержке Администрации области начала работать редакция радио и телевидения «Дусларга сукмак» («Тропинка к друзьям», ред. Н.В. Хисамиев), «Очрашулар» («Встречи», ред. Г.М. Ниязова), издаваться газета «Яңарыш» («Возрождение», ред. А.Г. Сагитов). Материалы передавались в эфир и печатались на страницах данного издания на литературном татарском и на русском языках.

В 1990-Х ГОДАХ БЫЛИ СОЗДАНЫ:

- **Областная общественная организация «Идегей»** (пред. Г.М. Ниязова), регистрации в 1990 г. (*организация закрыта*).
- **Ялutorовская татарская общественная организация «Чулпан»** (пред. Р.Т. Яхин), регистрация в 1990 г. (*организация закрыта*).
- **Комитет национального возрождения сибирских татар** (пред. Б.В. Сулейманов). Комитет национального возрождения сибирских татар (КНВСТ) первоначально был создан 1998 г., но по ряду причин не был зарегистрирован. Второй раз создан по инициативе группы граждан на конференции в июле 1990 г. и зарегистрирован 28 сентября 1990 г. (*организация закрыта*).
- **Тюменская областная общественная организация «Ак калфак»** (пред. Б.Н. Сабирова) была создана в январе 1994 г. и действует до настоящего времени.
- **Милли Меджлис сибирских татар** (пред. С.Ф. Ильясов) создана в 1994 г. в Тобольске (*организация закрыта*).
- **Общественный фонд развития татарского населения Тюменской области «БЕРЛЕК»** (председатель Совета Фонда А.Х. Каюмов) создан 17.07.1996 г. в Тюмени (Свидетельство о регистрации № 224 Управления юстиции администрации Тюменской области) (*организация закрыта*).
- **Общественная организация «Общественно-политическое движение «Всетатарская Ассамблея»** (пред. С.Ф. Ильясов) создана в 1997 г. в Тобольске (*организация закрыта*).
- **Национально-культурная автономия сибирских татар и татар, проживающих на территории Тюменской области.** (Устав зарегистрирован Управлением юстиции администрации Тюменской области № 721 от 03.11.1998 г., Учредительный съезд татар Тюменской области, протокол № 1 от 18.09.1998 г.) (*организация закрыта*).
- **Региональная общественная организация национально-культурная автономия сибирских татар и татар Тюменской области.** Последующие года: пред. – А.Н. Макарова, исполнительный директор – Р.М. Насибуллин; пред. – Ф.С. Камалов, исполнительный директор – Т.С. Мирасов; пред. – Р.С. Зиганшин, исполнительный директор – Т.С. Мирасов; в настоящее время пред. Л.Х. Хурматулина, исполнительный директор – А.М. Алтынгузин.
- **Региональная татарская общественная организация «Наследие» по Тюменской области** (Устав зарегистрирован Главным управлением Федеральной регистрационной службы по Тюменской области, Ханты-Мансийскому и Ямало-Ненецкому автономным округам

№ 1611 от 13.09.2005 г. Решение о создании принято на общем собрании, протокол № 1 от 25.02.2005 г.), председатель Совета РТОО «Наследие» по Тюменской области – Шамсутдинова Луиза Алимчановна; заместитель председателя Совета РТОО «Наследие» по Тюменской области – Тычинских Зайтуна Апдрашитовна.

- **Тюменская региональная общественная организация «Конгресс татар Тюменской области»** (Устав зарегистрирован Главным управлением Федеральной регистрационной службы по Тюменской области, Ханты-Мансийскому и Ямало-Ненецкому автономным округам от 20.04.2007 г. за учетным № 7212015045. Решение о создании принято на общем собрании учредителей, протокол № 1 от 16.02.2007 г.). Президент «РТОО «Конгресс татар Тюменской области» – Сатаров Нурулла Гарифуллович.
- **Тюменская областная общественная организация «Национально-культурная автономия Сибирских татар»** (Устав зарегистрирован 19.06.2015 г., решение о создании принято на общем собрании, протокол № 1 от 10.03.2015 г.).

МОЛОДЕЖНЫЕ ТАТАРСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ:

- **Тюменская областная татарская молодежная организация «Яшь буын»** (Устав зарегистрирован Управлением юстиции администрации Тюменской области. Учредительная конференция татарской молодежи Тюменской области, протокол № 1 от 10.02.2000 г.). В настоящее время председатель Совета – Ф.З. Курманов; заместитель председателя, 10 членов Совета.
- **Молодежное общественное движение «Союз татарской молодежи Тюменской области»** (Устав зарегистрирован Управлением юстиции администрации Тюменской области. Учредительная конференция татарской молодежи Тюменской области, протокол № 1 от 20.01.2010 г.). Председатель Совета – Р.Р. Мамеев; заместители председателя Совета – Ф.З. Курманов, М.С. Назыров (*организация не действует*).
- **Тюменская региональная общественная организация «Молодежный культурно-деловой центр татар Тюменской области»** (сокращенное наименование организации – ТРОО «МКДЦ татар Тюменской области») (Устав зарегистрирован Управлением Министерства юстиции Российской Федерации по Тюменской области, учетный номер 7212015286 от 09.07.2009 г. Учредительная конференция татарской молодежи Тюменской области, протокол № 1 от 15.05.2009 г.). Председатель – Ю.В. Мухамедьярова, исполнительный директор – Р.М. Абукина.

Из всего сказанного можно сделать вывод: более 30 лет назад начавшийся рост национального самосознания, интерес к своему происхождению, истории, развития своей культуры, родного языка постепенно приобретает более спокойный характер. Нужно отметить: в связи с изменениями и дополнениями в законодательство Российской Федерации за прошедший период времени многие вопросы были сняты или решены законодательными и исполнительными органами власти всех уровней. Хотя ещё много нерешенных вопросов осталось. Но хотелось бы предложить национальным общественным объединениям всех уровней (федеральных, региональных и местных) стремиться уметь слушать друг друга, независимо от численности населения, если у них есть особое мнение по одному и тому же вопросу и стремиться находить компромисс, если они даже относятся к одной языковой группе. На мой взгляд необходима поддержка друг друга в любых вопросах, где можно найти золотую середину, но, наверное, это уже политика как региона, так и государства. Необходимо новым или «молодым» общественным деятелям в своей будущей работе учитывать допущенные ошибки в работе своих старших товарищей и делать правильные выводы. Всем, кто занимается общественной деятельностью, которая не всегда «благодарная», не нужно при первых же трудностях или неудачах опускать руки, так как эта деятельность осуществляется ради тех целей и задач, которые прописаны в Уставах общественных объединений. Желаю всем успехов в нелегком, но благородном труде.

ТӨМӘН ӨЛКӘ ТАТАРЛАРЫ МОХТАРИЯТЕ КОРЫЛТАЕ ТАТАРЛАРНЫ БЕРЛӘШТЕРМӘДЕ, ТАРКАТТЫ ГЫНА¹

Төмән өлкәсе татарлары «Себер татарлары һәм Төмән өлкәсендә яшәүче татарларның милли-мәдәни мохтарияте» корылтаен озак көт-теләр, чөнки ул инде 2 ел элек үтәргә тиеш иде, Ришат Жһаншин житәк-челегендәге Шура шушы соңгы 2 ел дәвамында вәкаләтлегеннән чыккан хәлдә эшләде һәм, ниһаять, агымдагы елның 3 октябрәндә корылтаен үт-кәрде.

Ришат Жһаншин исәп-хисап чыгышында өлкә татарлары мохта-рияте составына 11 район-шәһәр мохтариятләре һәм башка ижтимагый оешмалар керүе, бу иң зур, иң әһәмиятле ижтимагый оешма, хакимият органнарының финанс ярдәме һәм теләктәшлеге нигезендә эшчәнлеген уңышлы алып баруы турында сөйләде. Чыгышын ул: «Без бердәм булыр-га тиешбез, безгә бергә булырга кирәк», – дип тәмамлады. Мохтариятнең башкаручы мөдире Тимергали Мирасов өлкә татарлары милли-мәдәни мохтарияте 12 район – шәһәр мохтариятен берләштерә, дип белдерде.

Казан татарлары милли-мәдәни мохтарияте өлкә мохтариятеннән қуылган

Өлкә мохтариятендә 12 милли-мәдәни мохтарият иде. Жһаншин, башкаручы мөдиренә дә белдермичә, берсен юк иткән: 20 ел дәвамын-да өлкә мохтарияте составында булган Төмән шәһәре Казан татарлары милли-мәдәни мохтариятенең корылтай алдыннан гына өлкә мохтарияте составыннан чыгарып, сызып ташлаган. Бу турыда Казан татарлары мох-тарияте әгъзаларына рәсми рәвештә әйтүче булмады, Устав таләп иткән-чә, мәсьәләнең Шура утырышында каралмаганлыгын белдек. Жһаншин кем белән бергә каракларча кылган бу канунсыз гамәлне, кем 80 яшьлек элекке рәисне этәрде канунсыз гамәл кылырга – сер булып калды. Казан татарларының корылтайда катнашырга хокукы юклыгы турында очраклы рәвештә генә белдем. Корылтай алдыннан гына Милли эшләр комитеты-ның рәисе вазифасын башкаручы В.Л. Чернов белән бер мәсьәлә буенча киңәшәргә кәргәч, ул әйтте. Аны, Казан татарлары мохтарияте беркай-чан да өлкә мохтарияте составында булмады, дип алдап ышандырганнар, кем алдаган – аны ул әйтмәде, аларга ышанган хәлендә калды. Димәк, бу гамәлне кылган кеше хакимият житәкчеләрендә татарларга карата телә-гәнненчә тискәре фикер тудыра ала, оятсыз рәвештә ялган сөйләп. Ә бит Казан татарлары мохтарияте ничек тиешле – шулай эшләде: корылтайга

¹ Сүз 2018 нче елның 3 октябрәндә үткән корылтай турында бара.

эзерлек конференциясен үткәреп, делегатлар сайлады, булачак яңа Шурага үзеннән тәкъдимнәр эзерләде, конференция протоколын оештыру комиссиясенә тапшырды. Делегатлар корылтайга килде, ләкин алар катнашучылар исемлегендә юк булып чыкты, аларга мандат бирелмәде.

Менә шундый киңәшчеләр белән уралган Ришат Жһаншинның соңгы 15 ел дәвамында өлкә татарлары милли-мәдәни мохтарияте белән житәкчелек иткән дәверендә Төмән өлкәсе татарлары арасындагы таркаулык, каршылыklar тирәнәйде генә, татарлар төрле төркемнәргә – кланнарга бүленеп таркалды, һәр төркемнең үз дөньяви һәм үз рухани лидеры барлыкка килде, өлкә татарлары мохтарияте район һәм шәһәр милли-мәдәни мохтариятеннән гайре, үз эченә башка бернинди ижтимагый оешманы кабул иткәнә булмады. Ижтимагый оешмаларның исә саны артканнан-арта гына барды, чөнки төп оешма дип саналган өлкә татарлары милли-мәдәни мохтарияте татарларны борчыган проблемаларны хәл итмәде, игътибарсыз калдыра бирде. Төмән һәм Тубыл шәһәрләренәң себер татарлары милли-мәдәни мохтариятләре, себер татарларының өлкә милли-мәдәни мохтарияте барлыкка килүе тиктән генә булмады.

Татар халкы бердәмлегенәң нигезе нидән гыйбарәт?

«Казан татарлары мохтарияте» дигән атама Төмән өлкәсендә генә түгел, ишетеп калсалар, башка төбәкләрдә дә үгезгә кызыл жәймә кебегрәк тәэсир итә: «Нәрсә сез анда татарны таркатып ятасыз!» – дигән тавыш чыгаралар. Шунлыктан бу мохтариятнең нилектән, нинди максат белән барлыкка килүен татар дөньясына аңлатырга кирәк, дигән уйга килдек без, һәм бу бурыч мина йөкләнде.

Татарларны таркатуның бер ысулы – без бер татар, бернинди этник төркемнәр юк, без татарларны төрле этник төркемнәргә бүлгәләп түгел, бер татар белән эшлибез, дип эш итү – мондый караш этник төркемнәр арасында каршылык кына китереп чыгара, бер этник төркемнең үзен татар дөньясы белән бәйләнеше булмаган аерым халык итеп танытасы килеп үсеш юлыннан читкә тайпылган кебек. Реаль чынбарлыкта булган этник төркемнәрне инкарь итү бердәмлеккә китерми, бердәмлеккә фәкать һәр этник төркемнәрнең телләрендәге, гореф-гадәтләрендәге үзенчәлекләрне бербөтен татар дөньясы кысаларында саклап, бергә уратып үстерү, бер-берләренә карата ихтирамлы мөнәсәбәтләрне ныгыту нәтижәсендә генә ирешеп була. Мондый фикергә без 30 ел дәвамында милли-мәдәни үсеш хәрәкәтендә катнашу, каршылыklarны үзара аңлашып-килешеп чишү тәҗрибәсе аша килдек. Безнең төбәктә күпләр аңлады бу хакыйкәтне, авыл халкы гомумән һәрвакыт каршы торды аерылуга, ә менә дәүләт органнарына, хакимияткә якын торган амбицияле татарларыбызның моны аңламавы милләтебез өчен гаять аянычлы хәл-

ләр китереп чыгара. Хакыйкатъ бәхәстә ачыклана, ди халык. Бәхәсләшик, тик талашмый, бер-беребезне хурламый, кимсетми генә бәхәсләшик!

Корылтай эшендә Россия татарлары федераль милли-мәдәни мохтарияте рәисе, Дәүләт Думасының милли мәсьәләләр комиссиясе житәкчесе Илдар әфәнде Гыйльметдинов та катнашты. Мин, Төмән шәһәренә Казан татарлары милли-мәдәни мохтарияте рәисе, сүз әйтү өчен депутатлардан 2 минутлык вакыт сорап алып: «Бу корылтай тарихка татарны таркату корылтае булып кереп калачак», – дип, Казан татарлары мохтариятенә өлкә мохтарияте составыннан бернинди сәбәпсез, канунсыз чыгарылуы турында әйткәч, мохтәрәм кунагыбыз Илдар Гыйльметдинов ялкынлы каршылык күрсәтеп: *«Нинди Казан татарлары мохтарияте тагын! Канун буенча, төбәк мохтариятләре генә бар, бериниди казан татарлары мохтарияте юк, булырга тиеш түгел!»* – дип, кырт кисте. Әгәр дә ул: «Бернинди себер татарлары мохтарияте дә, Казан татарлары мохтарияте дә юк, бер татар мохтарияте генә бар, шулай гына булырга тиеш», – дисә, без аңа үпкәле булып калмаган булып идек. Казан да еллар дәвамында шулайрак тотты үзен: «Без бер татар белән эшлибез», – дип. Чынлыкта, Казан галимнәре безнең төбәктә бербөтен татар белән түгел, төбәк татарларының яртысы белән генә – себер татарлары белән генә эшләргә яраттылар, «Булат Сөләйманов укулары»на килсәләр, себер татарлары тарихына бәйле темалар белән генә чыгалар, Себер белән Идел буйларының багланышларына кагылмаска тырышалар иде, шулай тарих фәннәре, филология фәннәре кандидатларын әзерләгәндә дә Себер тематикасын аерым-аерым гына карыйлар иде. Шунлыктан Казан ярдәмендә фән кандидатлары, докторлары булган жирле галимнәребез себерле темасыннан читкә чыкмаска тырышалар, чыгышлары белән казан татарлары булган жәмәгать эшлеклеләрен читкә тибү жаен күрәләр.

Без дә беләбез мохтарият турындагы федераль канунны, тик ул канунда бер халыкның этник төркемнәре мохтарият төзи алмый, диелмәгән, бер төбәктә бер халыкның ике мохтарияте теркәлми, дип кенә әйтелгән.

Һәр төбәкнең үз үзенчәлеге. Төмәннең – үзенеке: өлкә юстиция органы жирле үзенчәлекне исәпкә алып, аерым Себер татарлары мохтариятен теркәгәч, Казан татарлары мохтариятен дә теркәргә кирәк, дип тапты. 1996-нчы елда төзелгән өлкә татарлары мохтариятенә исемә үк төрле этник төркемнәргә эченә алуын белдергән булса да, аңа карата карашлар төрле булды, шунлыктан соңгы корылтай «Себер татарлары һәм Төмән өлкәсендә яшәүче татарларның милли-мәдәни мохтарияте» исемен «Төмән өлкәсе татарлары милли-мәдәни мохтарияте» исеменә алмаштырды, әмма аңа карата ризасызлык белдерүчеләр калкып чыккач, әлегә бу мәсьәләне ачык калдырып торырга булдылар. Илдар Ирек улы Гыйль-

метдинов әйткәнчә, бер татар исеме астында барлык этник төркемнәрне берләштерәбез, бер татар итәбез, дип уйладылар өлкә милли-мәдәни мохтариятне житәкләүчеләр. Берләшү исем үзгәрү белән генә була алмаганлыгын, эшнән асылы – аның тышкы исемендә түгел, жисемендә икәнлеген аңлап житкермиләр әле алар.

Казан татарлары милли-мәдәни мохтарияте тарихыннан

Тарихка борылып карасак, 1996 елда Төмән шәһәрәндә бер мохтарият төзелгән иде, анда жирле себер татарлары да, казан татарлары да бергә булды. Ул мохтариятнән 1999 елда үткәрелгән исәп-хисап сайлау конференциясендә себер татарлары лидерлары: *«Без аерылабыз казан татарларыннан, үзөбезнән мохтариятебезне оештырабыз»*, – дип игълан иттеләр. Алай гына түгел, татарлар белән эшли торган учреждениеләргә, оешмаларга житәкче итеп фәкатә себер татарлары вәкилләре генә билгеләнәп куелырга тиеш, дигән язылмаган канун чыгардылар. Идарә органнары да бу таләпкә буйсынды, иң әзерлекле белгечләр – казан татарлары – читкә тибелде. Шул темага булган ыгы-зыгы күп кенә казан татарлары өчен чын фажигагә әверелде. Эзәрлекләнү нәтижәсендә саулыгына коточкыч, төзәлмәслек зыян Казан татарлары мохтариятнән беренче рәисе – Равил Гыйльфанов өлешенә төште. Шуннан соң да ул хатыны – Төмән дәүләт университеты профессоры Фәридәннән һәм табибларның гажәеп кайгыртучанлыгы нәтижәсендә 19 ел эшли алды. Ул Төмән дәүләт университетында француз һәм алман телләрен укытты, Фәрида – инглиз телен. Быел Равилебезне без соңгы юлга озаттык. Равил Гыйльфанов язмышы – Төмән татар милли хәрәкәте тарихының иң ачы яралы бите.

Милли үсешнән күтәрелү чорында татар халкына зур уңышлар китергән югары һөнәри әзерлекле мәдәният, сәнгать белгече Фәрит Хәкимов та этник чыгышы ягыннан эзәрлекләнү нәтижәсендә эшсез генә калмады, саулыгы да нык какшады. Фәрит Хәкимов үзә оештырып гөрләтеп эшләткән өлкә татарлары мәдәният Үзәге, Бөтен Россия күләмендә дан казанып, башка төбәкләр өчен үрнәк өлгесе иде. Өлкә татар мәдәният үзәге белән казан татарлары түгел, себер татарлары житәкчелек итәргә тиеш, диелгән таләп куелды, югары органнарда Хәкимов Үзәк аша үзәң байлык туплай, дигән яла-шикаятьләр ява башлады. Хакимиятнән финанс ярдәме белән берәр чара үткәрелсә, икенче көнне үк финанс тикшерүе килеп житә, бернинди хәрәмлешү таба алмый китә иде. Соңгы шикаятләре өлкә губернаторына булды, ул Хәкимов өстеннән 16 битлек нахак иде. Мин журналист буларак таныша алдым ул әйбер белән. Өлкә житәкчеләре шикаятләрдән шулкадәр арыган иделәр, монысын тикшереп тә тормадылар, каршылык мәсьәләсен чишүнән үзәнчәлекле ысулын

таптылар – өлкә татар мәдәният Үзәген яптылар. Үзәк юк – проблема юк. 1997 нче елда булды бу хәл.

Фәритне нахактан гаепләү телдән-телгә йөрөп кенә калмады, матбугат чараларына да үтеп керде. Мисал өчен: Төмән дәүләт университеты профессоры Хәнисә Алишина Казанда чыга торган «Восточный экспресс» газетасы журналисты Резеда Даутовага биргән интервьюсында болай дип сөйләгән иде: *«В свое время в Тюмени существовал так называемый Областной Центр татарской культуры, который возглавлял Фарид Хакимов. Работал очень успешно, располагался в довольно солидном здании. Это была полугосударственная структура, которая получала средства из областного бюджета. Но как это обычно бывает, татарские национальные организации, находящиеся около культуры и подкармливающиеся у областной администрации, вырачивают свою элиту, которая постепенно потом разворачивается, начиная использовать эти деньги по своему усмотрению. И наш центр оказался не исключением. Центр разгромили, но с ним исчезло и методическое ядро»* («Восточный экспресс», №28, июль 2001). Бу материал «Ассимиляция сибирских татар идет полным ходом» исеме астында әле дә эленеп тора Интернетта.

Дерес, татар мәдәният Үзәге башта «Төзүче» мәдәният сараенда иде, аннан «Геолог» мәдәният сараена күчерелде, тик һәркайсында да бер бүлмәдә генә кысылып эшләде ул. Фәритнең татарлар өчен лаеклы бина таләп итүе дә кайберәүләрнең ачуын кабартып торды. 2006 нчы елда шәһәр Татар мәдәният үзәге ачылып алдыннан үткәрелгән Төмән шәһәре татарларының зур жыенында ул замандагы татар лидерларының берсе – мәрхүм Ильяс Рафиков тәкъдире буенча, яңа ачыласы Татар мәдәният үзәгенә мөдирлек вазифасына бәйге игълан ителде. *«Мөдир итеп, нинди этник төркемнән чыккан булуына карамастан, бәйгедә лаеклы җиңеп чыккан кеше билгеләнәр», дигән карар кабул ителде, җыенда катнашучылар бертәүиштан хупладылар бу карарны. Үзенә комплекслы бай программасы, җитәкчелек эшендәгә тәҗрибәсе белән Фәрит Хәкимов җиңеп чыкты бу бәйгедә. Әмма ләкин, шәһәр мэры Киричукның аны мөдир итеп тәгаенләү турындагы карарына имзасы куелган булса да, Фәритне читкә типтеләр. 3 кешедән торган делегация идарә җитәкчеләрен: «Фәритне куйсагыз, бөтен себер татарларын урамга алып чыгып ризасызлык акты оештырабыз», – дип куркыттылар. Мәдәният үзәгенә җитәкче итеп бу эшкә эзерлегә булмаган бер мәктәп мөдирен куйдылар, урыныннан алып, себер татары вәкиле булсын, дип. Берничә елдан соң ул үзәк мәдәният үзәген җитәкләү вазифасыннан китәргә мәҗбүр булды, хәзер ул да эшсез.*

Мин, ул вакытта «Татар-информ» мәгълүмат агентлыгының Төмән өлкәсә буенча хәбәрчесе буларак, Төмән идарә органны буйлап әле-

ге өч кешелек делегация эзләреннән йөрөп чыктым. Шәһәр житәкчеләре миңа: *«Без себер татарларының урамга чыгуыннан курыкмыйбыз, ләкин безгә гауга да кирәкми, без Себернең төп халкы булган себер татарлары таләбенә буйсынабыз»*, – дип җавап бирделәр, ләкин бу бит халык таләбе түгел, аерым кешеләрнең генә таләбе иде. Урам тутырып халык чыгара алмый иде алар, чөнки таркату сәясәтенә халык каршы булды.

Фәндә казан татарлары дигән этник төркем юк, дип тә Казан Төмәннең Казан татарлары милли-мәдәни мохтарииятен танымаска тырышты. Фәндәге Идел буге татарлары этник төркемән бездә «казан татарлары» дигән исем белән атау гамәлдә – бу да төбәк үзенчәлеге. Шулай итеп, хакимияттән акча алу өчен түгел, кыерсытылганнарны яклау өчен булса да кирәк иде Казан татарлары мохтарииятен оештыру, һәм ул Себер татарлары мохтариияте төзелгәннән соң бер ел үткәч кенә барлыкка килде.

Кемнәр алар – Себердә татарны этник төркемнәргә аерып караучылар?

Гаделлек өчен әйтми калу мөмкин түгел: 1990-нчы елларда татарларны ике этник төркемгә аерган лидерлар бүген шуңа үкенечләрен белдерәләр. Бүген аеручы булып алар түгел, өлкә татарлары милли-мәдәни мохтариияте калкып чыкты, тегеләре элек ачыктан-ачык эш алып барган булсалар, бүген келәм асларында башкаралар таркату эшләрен, кануннарны исәпкә-санга алмый кылалар татарга зыянлы гамәлләрен, шуңа да астыртын, качып-посып, идарә органнары житәкчеләрен алдап-саташтырып хәрәкәт итәләр.

Казан татарларын ялгыш диаспора, «килмешәк» итеп карау дәвам итә, тик астыртын, яшертен рәвештә бара хәзер ул хәрәкәт.

Тарихи чыганаclarга караганда, Казан якларынан татарлар Төмән-Тубыл тирәләренә Күчем ханга кадәр үк килеп урнашканнар, гасырлар дәвамында төркем-төркем дә, ялгыз да килеп урнашканнар. Столыпин реформасы нигезендә килеп төпләнгәннәрнең генә дә Себер жирендә 6–7-нче буыны үсеп килә, казан татарлары мондагы татар халкының 35–40% тәшкил итә, дип әйтергә була. Диаспора түгел казан татарлары Себердә, алар бу төбәктә туып үскәннәр, монда укып белем алганнар, хезмәт иткәннәр, төбәк үсешенә, бигрәк тә татар мәгърифәтенә үзләреннән гаять зур өлеш керткән жирле халык ул – себер татарлары белән бергә Себердәге казан татарлары да. Казан татарлары мохтарииятенә оешу максатларын бозып күрсәтү матбугат чаралары аша да житкелде жәмгыятькә.

Шуңа бер мисал. Хәнисә Алишинаның югарыда телгә алынган интервьюсында мондый сүзләр бар: *«В данный момент у нас зарегистрировано две автономии – отдельно сибирских татар и отдельно казанских»*.

Казанцы создали свою автономию сравнительно недавно. Самый главный их аргумент – сибирские татары получают из областного бюджета большие деньги, а мы – ничего. И эти разногласия очень ранят мою душу». Бу юлларның авторы уйлап чыгарган ялган фикер бу! 2000 елда оешып, рәсми теркәлгән Казан татарлары мохтариятенен хакимияткә акча сорап мөрәжәгать иткәне дә булмады. Татарстаннан, Башкортостаннан килеп урнашкан ватандаш эшмәкәрләренен иганәчелек ярдәме нигезендә алып барды үзенең мәдәни эшчәнлеген Казан татарлары мохтарияте, 2016 елда беренче мәртәбә финанс ярдәмен себер татарлары фольклоры Антологиясен тәкъдим итү чарасына сорап алынды. Себер татарлары өчен булды ул! Нинди генә чара үткәrmәсен, татарларга бүлэк итеп эшләде, себер татарларын, казан татарларын аермыйча, алар бергә катнаштылар ул чараларда, һәр чара югары дәрәжәдә эзерләнеп үткәрелде, һәр үткәрелгән чара белән татарлар бердәмлегенә өлеш кертә барды Казан татарлары мохтарияте.

Өле дә үз бурычын үти ул, себер татарлары юлына аркылы басып куймый, кесәләренә керми, алар тотынмаган эшләренә башкара. Мисал өчен, өлкәдә туган тел торышын өйрәнеп, анализлап, хакимияткә житкереп тора, Тукай рухын саклай, себер татарлары телен, фольклорын саклауга үзеннән зур өлеш кертә, ике этник төркемгә бердәм булырга кирәклеке халыкка матбугат чаралары аша аңлатып, житкереп тора. Казан татарлары мохтарияте рәтләренә бердәмлек идеясен хуплаган себер татарлары вәкилләре дә килеп кушылды. Акрынлап, Казан татарлары мохтариятен идарә органнары да таныды, инде ул халыкка да үгезне котырткан кызыл чүпрәк булудан туктаган иде, гәрчә «себер татарларының ассимиляцияләшүендә казан татарлары гаепле», дип әйтүчеләр булса да. Көтмәгәндә өлкә мохтариятенен, кануннарны бозып, Казан татарлары мохтариятен үз составыннан чыгарып ташлавы себер татарларыннан булган дусларыбызның да ризасызлыгын тудырды.

Казан татарлары мохтариятен генә түгел, өлкә корылтаен оештыручылар корылтайга Тубыл шәһәре себер татарлары мохтариятеннән дә делегатлар кабул итмәделәр өлкә татарлары корылтаена, өлкә мохтарияте составына да алардан вәкилләр алмадылар. Өлкә татар яшьләре берлеген дә чакырмадылар, ә «Яшь буын» оешмасы житәкчесе Фәрит Корманов кертелгән иде. Булачак мохтарият Шурасына, Шура составына тәкъдим ителгән 37 делегатны 36га калдырырга карар кылынган, Фәритне сызып ташлаганнар. Ә ул – 20 ел дәвамында бу оешманың эшен нәтиҗәле итеп алып баручы ялкынлы активист. Тубылдан бер генә делегат чакырылган, шактый зур делегация үз теләге белән килгән иде. Корылтай барышында үзләрен борчыган проблемалар турында фикер әйтергә ирек булма-

ганлыктан, алар арасында дулкынлану башланды. «Мирас» ижтимагый оешмасы рәисе Луиза Шәмсетдинова, аларны тынычландырырга теләп булса кирәк: *«Борчылмагыз, “Искер-жыен”да барыгызга да урын табылып, шунда берләшербез»*, – диюгә, Тубыл делегациясе, урыныннан дәррәү кузгалып, чыгар якка юнәлде, корылтайны ташлап чыгып китте, гәрчә Луиза аларны чыгарга чакырмаган булса да. Менә бу чынлап та Төмән өлкәсе татар жәмгыятиенә нигезен какшату булып чыкты. Өлкә татарлары милли-мәдәни мохтариятенә яңа Шура рәисе итеп сайланган Ләйсән Хөрмәтуллина «Азатлык Радиосы»на: *«Тотрыклыкны, нигезне какшатырга теләүчеләр булды»*, – дип зарланган. Ни кызганыч, яңа сайланган яшь житәкче Төмән татар жәмгыятендәге вазгыятьне аңламый икән бит. Тотрыклык – милли үсеш хәрәкәтенә сүнүендә ул, милли үсеш тукталуының тотрыклыгы, «Нигезне какшатырга теләүчеләр» – татар хәрәкәтен чын милли үсеш юлына борырга теләүчеләр. Үсешне җанландырырга теләүчеләргә «нигезне какшатырга теләүчеләр» тамгасы тагылуы гына да яңа сайланган мохтарият Шурасының торгынлыктан чыгарга җыенмавын күрсәтә. Ләйсәнне гаеплисебез килми, яшь әле ул, үзенә остазлары фикеренә иярәп кенә ялгыша торгандыр. Ә остазлары халык алдында никадәр җаваплы булуларын аңлап житкермиләр.

Күңелләрдә богау чыңы аңгырый

Төмән татар вазгыятен ничек әйләндереп карасаң да, бер үк нәрсә ярылып ята: сүнү тотрыклыгы, татарның таркаулыгы көчәйгәннән-көчәя баруы, татарлар арасында бердәмлек булмау. Өлкә татарлары милли-мәдәни мохтариятенә таркаулыкны тирәнәйтү юлына басуы борчый Себердә яшәүче татарларны.

Ришат Сабир улы Җиһаншин һәм аның иярченнәре бар нәрсәне аллы-гөлле итеп күрсәтүне генә хуплыйлар. Бу сүзләргә язганда үзеннән-үзе шагыйрь Булат Сөләйманов сүзләргә искә килеп төште әле:

«Әйтмәгез Себерем хакында,
Авыр ул хаклыкны аңлавы.
Баш куеп тыңлагыз: бу жирдән
Ишетелә богаулар чыңлавы».

Иң авыры – туган телне, аның абруен саклау, аның үсешен тәмин итү. Өлкә татар милли-мәдәни мохтариятенә төп юнәлешен нәкъ менә туган телне саклап үстерү тәшкил итәргә тиеш иде бит. Бүгенге көндә туган телнең аянычлы язмышы безнең күңелләрдә богау чыңы булып аңгырый.

Өлкә татар хатын-кызлары оешмасы «Ак калфак» инициативасы нигезендә, 1995 елда өлкә мәгариф бүлегенә ул вакыттагы мөдире В.Г. Новиков татар гимназиясе булдыру өчен Төмәндә ачып биргән «Татар ба-

лалары өчен өстәмә мәгариф учреждениесе» татар жәмәгәтьчелегенен битарафлыгы нәтижәсендә татар гимназиясе була алмады, барлык милләтләр балаларын гуманитар үстерү юнәлешендәге «Этнос» үзәгенә әверелдерелде. 1990-нчы еллар башында ирешелгән казанышларның күбесе юкка чыкты, әмма гимназия булдыру мөмкинлеген югалту иң зурысы, иң аянычлысы булды.

Әгәр 1990-нчы еллар башында татар теле яхшы, тулы канлы итеп укытылган 118 милли татар мәктәбе булган булса, бүген барлык фәннәр урыс телендә укытылган татар этномәдәни компонентлы 50 мәктәп калды. Барлык авыл мәктәпләре—48 мәктәп—урыс мәктәпләренен филиалларына әверелдерелде, кайберләрендә татар теле факультативка күчерелде. Мәктәп ябылып, урыс мәктәбенә йөртелеп укытылган балалар автоматик рәвештә туган телне өйрәнү хокукыннан мәхрүм булды. Укучылар санының 50–90% татар балалары тәшкил иткән мәктәпләрдә дә, татарлар саны меңгә житкән бистә-поселокларда да татар теле укытылмый. Факультативка калдырылгач, татар теле укытылудан баш тарткан ата-аналарның саны артканнан-арта бара. Инде менә атнасына бер сәгәт бирелгән татар теле дәресләренен урыс теленә тәржемә ителеп үткәрелү очраklары барлыкка килде. Берзаман татар теле һәм әдәбияты дәресләренә укытучылардан дәрес план-конспектларын урысча язу таләп ителә башлагач, шул ук Казан татарлары мохтарияте чаң кагып туктаткан иде ул хәрәкәтне. 10 еллап элек Мәгариф департаменты татар телен укытуны ихтыярига калдыру теләге белән ата-аналар арасында «балаларыгызның татар телен өйрәнүен телисезме, теләмисезме» дигән сораштыру үткәрә башлагач, губернаторга мөрәжәгать итеп, казан татарлары мохтарияте ул хәрәкәтне дә туктата алды. Урыс мәктәпләрендә укыган татар балаларын дин культурасы нигезе дәресләре кысаларында урыс балалары белән бергә чиркәүләргә йөртеп чукунырга өйрәтүләре һәм бер татар этномәдәни компонентлы мәктәп мөдиренен (үзе татар) укучыларны тәнәфестә дә татар телендә сөйләшүдән тыюны ачыкланганнан соң, Казан татарлары мохтарияте эгзасы, элекке өлкә мөфти Галимжан хәзрәт Бикмуллин бу ике мәсьәләне губернатор алдына китереп куйгач, тикшерү үткәрелеп, татар балаларын чиркәүгә йөртүдән туктаттылар, балаларны татарча сөйләшүдән тыйган мәктәп мөдирен эшеннән алдылар. Мондый четерекле мәсьәлэләр өлкә мохтариятен борчымады. Мохтарият шурасының мәгариф комиссиясе төбәктә туган телнең торышына анализ ясамый, андый анализларны Казан татарлары мохтарияте генә эшләп, идарә органнарына житкереп торды. Бәлки актуаль мәсьәлэләрне калкытып күтәреп торуы өчен дә куылгандыр Казан татарлары милли-мәдәни мохтарияте өлкә мохтариятеннән.

Алман чыгышлы, дөньяга танылган галим-тюрколог Василий (Фридрих) Радлов XIX гасыр урталарында Төмән-Тубыл якларында язып алган гажәеп бай һәм кызыклы себер татарлары фольклоры, галим үзе дөньяга китап итеп чыгарып калдырган хәлендә, гасыр ярым вакыт дәвамында китапханә, архив киштәләрендә яткан булган. Радлов исеме тюркологларның һәркайсының теленнән төшмәсә дә, ул жыеп калдырган халык жәүһәрләрен күтәреп алып халыкка кайтаручы булмаган. Бу эшнә Радлов ижатына мәкиббән, себер татарлары тарихын, телен, фольклорын 50 ел дәвамында өйрәнгән, экспедицияләр оештырып, Себер киңлекләрен кат-кат иңләп-буйлап йөрөп чыккан Казан федераль университеты профессоры Фәрит Юсупов башкарды – Радлов китабын күтәреп алып, үзенә фәнни мәкаләсә һәм галимә-фольклорчы Флора-Әхмәтова-Урманченең «Радлов эзләре буйлап» дип аталган мәкаләсә белән баетып, яңадан китап итеп бастырып чыгарды (2012). Шуннан соң аның «Себер татарлары. Рухи мәдәният жәүһәрләре. Себер татарларының фольклоры антологиясе» китабының төрле жанрларга багышланган 4 томы дөнья күрдә, 5-нче том әзер, аларның һәркайсында башка галимнәреннән дә жыйган халык жәүһәрләре белән беррәттән XIX гасыр себертатар теле белән Радлов та ярылып ята. Элекке томнарны дөньяга чыгарырга акча бүлөп биргән Татарстан хөкүмәте каршындагы «Татарстан республикасының дәүләт телләрен һәм башка халыклар телләрен үстерү комиссиясе»нә 5 нче том тапшырылды. Бу томнарда жирле фольклор әсәрләрен жыеп-туплап, өстәп кергү эшен Төмәннән Казан татарлары мохтарияте себер татарлары зыялылары белән бергәләп башкарды. Һәр томны тәкъдим итү чарасын Казан татарлары мохтарияте себер татарлары белән бергәләп әзерләп үткәрдә. Китапны тәкъдим итү чараларында катнашкан якташларыбыз аңа югары бәя бирде. Төбәгебездә себер татарлары белән Казан татарларын берләштерү идеясен гамәлгә ашыру юнәлешендә иң отышлы, нәтижәле чара булып үтте бу басманы тәкъдим итү чаралары. Тик өлкә мохтарияте битараф булып кала бирде бу чараларга, килеп күренмәделәр дә. Киресенчә, өлкә мохтариятенә бер вәкиле Татарстанның югары даирәләрендә бу томнарны финанслауга карата ризасызлык, дэгъва белдереп йөрүдән туктамый: «Ник себер татарлары турында Казан татарлары язган китапларны чыгаруга акча бүлөп бирәсез?!» – дип.

Хакимият житәкчеләре татарларның ижтимагый тормышындагы нечкәлекләргә аңлап житкәрә алмыйлар, шуннан файдаланалар болар. Вице-губернаторыбыз С. Сарычев И. Гыйльметдиновның Казан татарлары мохтариятенә карата әйткән каты сүзләреннән соң, тиккә генә әйтмәгәндер инде: «Мин 30 ел кайным татарлар арасында, әле дә күп нәрсәләргә аңлап бетерә алганым юк», – дигән ул.

Йомгак

Без өлкә татарлары милли-мәдәни мохтарияте рәислегенә өлкәдә югары абруй казанган, репутациясенә тап күлэгәсә дә төшмәгән, житәк-челек эшендә тәҗрибәле, иң мөһиме – бер төркем (клан) белән дә бәйле булмаган урта яшьләрдәге зыялы бер шәхесне тәкъдим иткән идек, ул боларның рәислек өчен ыгы-зыгылы көрәшләренә карап, үз кандидату-расын кире алды. Тубыл шәһәре себер татарлары мәдәният үзәге мәдире Гөлсинә Ташкеева, чакырылмаган булса да, корылтайга килгән иде. Ул милли мәгарифне, татар телен торгызып сакларга сәләтле кешене – күп еллар мәктәп мәдире булып эшләгәнән соң, Тубыл педагогия институты-ның татар теле кафедрасында хезмәт иткән педагогика фәннәре кандида-ты Клим Садыковны Шура әгъзалыгына, милли мәгарифне күтәрергә сәләтле кеше, дип тәкъдим итте, әмма аның тәкъдимен дә кабул итмә-деләр. Без дә Шура составына гомере буге Төбәк мәгарифен үстерү ин-ститутында хезмәт иткән, соңгы елларда татар мәктәпләре белән актив эшләгәнән соң лаеклы ялга озатылган педагогика фәннәре кандидаты Рафаэль Һадиевны, ниһаять, мәдәният дөньясына кайтсын, дип, мәдәни-ят, сәнгать белгечлеге, иҗади эш тәҗрибәсе ягыннан тиңнәре булмаган Фәрит Хәкимовны тәкъдим иткән идек – икесе дә Казан татарлары мил-ли-мәдәни мохтарияте белән бергә төшөп калдылар, кабул ителмәделәр Шурага.

Татар теле укытучыларын әзерләү күптән өзелде, Тубыл педагогия институты һәм Төмән дәүләт университеты каршындагы татар укы-тучыларын әзерләү бүлекләре, аларга укырга керүчеләр калмау сәбәпле, ябылды. Үзгәреш еллары башланганда ике югары уку йортында – Тубыл педагогия институты, Төмән дәүләт университетында татар теле укы-тучылары әзерләү бүлекләре ачу зур хата булды, дип санылар татарлар, бер уку йортында ике профильле (башка фән белгечлеге дә өстәп) татар бүлгә ачылып ныгытылган булса, бәлки ул әле дә яши алган булыр иде. Ул вакытта да аек акылны аерым кешеләрнең амбицияләре жинде.

Өлегә кадәр өлкә татар мәдәният учреждениесе торгызылмый, авыл клублары, китапханәләр методик ярдәмсез, фәкать үз казаннарында кай-нап хәрәкәт ителәр. Ярый әле талантларга бай Себер жире. Өлкә мәдәни-ят учреждениесен булдыру турында кайгыртмый өлкә мохтарияте, чөнки ул аңа кирәкми, ул өлкә мәдәният учреждениесе вазифаларын үзе үти, дип уйлап ялгыша. Хакимиятнең исә төп игътибары өлкә татарлары мил-ли-мәдәни мохтариятендә, башка мөстәкыйль оешмалар белән аның аша-гына элементдә торуну күз алдында тота ул, шунлыктан татар жәмгыятенен барлык нечкәлекләрен белә алмый. Үзенең кечкенә генә дә бүлмәсе булма-ган, бюджеты булмаган ижтимагый оешма – милли-мәдәни мохтарият, бик

тырышкан хәлдә дә, милләтнең мәдәни үсешенә ирешә алмый. Хакимиятгән акча алып аерым чаралар үткәрү генә алга үсешне тәмин итми бит.

Хөкүмәт карамагында, лаеклы бинада, эзерлекле, сыналган, себер татарына да, казан татарына да яраган житәкче билгеләнгән өлкә мәдәнияте учреждениесе ачылса, барлык вак-төяк проблемалар, төрле төркемнәр арасындагы тарткалашулар үзеннән-үзе юкка чыгар иде шикелле. Татар мәдәнияте зур югалту кичерде: Төмән шәһәре Татар мәдәнияте үзәгенә мөдире Лилия Кәримова озака сузылган чиреннән вафат булды, урыны жәнәттә булсын. Ике айлап вакыт үтәп бара, яңа мөдир тәгаенләnmәгән әле. Татар жәмәгәтчелегә вәкилләре мөдирлеккә Фәрит Хәкимовны кайтарырга кирәк, дигәч, Өлкә мохтариатең элекке рәисе, яңа яшә рәиснең остазы Ришат Жһһаншин: «Ул болай да баеган инде», – дип кырт кисә жавабын. Әле һаман ул хәл итә кадрлар мәсьәләсен. Баеган инде! Аның фикеренчә, мохтарият житәкчелегенә баер өчен киләләр икән, халыкка хезмәт итү өчен түгел. Фәрит Татарстан, Башкортостан артистларының Төмән жирендә гастрольләрен оештырып үткәрә, аның хезмәт хакы баю чыганагы була алмый. Аллаһы Тәгалә үзе кичерсен бу кешеләрне, дип әйтергә генә кала... Бу идея тормышка ашкан хәлдә дә, татар мәктәпләре торгызылмаса, туган телнең киләчәге юк.

Ләйсән Хөрмәтуллинаны остазлары хакимият белән, шурага керергә тиешле кешеләр белән алдан ук килешеп куйганнар икән, каршы килеп булмый, эшләп карасын. Ул – мәгрһфәтлә Әхмәтовлар нәселеннән, акыллы, тһйнак кыз булып үскән иде, Төмән дәүләт университетының профессоры Хәнисә Алишина житәкләгән татар төркемен кызыл диплом белән тәмамлады, мохтарият шурасында төп остазы Хәнисә Алишина канаты астында хәрәкәт итә. Тырышса, остазларын гына түгел, халык го-зеренә игътибар итсә, белгечләр фикерләрен дә тыңласа, өлкә татарлары дөньясындагы вазгыятькә дөрес бәя бирергә өйрәнә алса, халык теләгенә буйсынып, телетапшыруларын татар телендә алып баруга күчсә, халык алдында абруй казаныр сөйкемле яшә ханым Ләйсән Хәмзә кызы Хөрмәтуллина, иншаллаһ. Тик шуны белсен иде ул: Төмән-Тубыл татарлары уңай якка үзгәреш жилләрен зарыгып көтә.

Өлкә татарлары милли-мәдәни мохтариате оештырып үткәрә торган Сабантуйлар, Татар мәдәнияте көннәре кысаларында оештырылып үткәрелгән концертлар, балалар өчен «Таң йолдызы бәйгесе», «Дуслык» күперендә катнашулар, өлкә фольклор фестивальләре турында озын-озак матур итеп сөйләргә була, без ул чараларны инкарә итмибез, алар да бик кирәк, вакыт-вакыт төбәк татарларын жанландырып алалар алар. Тик бәйрәм шаукымы астында туган тел проблемаларының хәл ителмәве бик күп якташларыбызның күңеленә тынгылык бирми.

Милләт язмышы кыл өстендә торган бүгенге заманда татар милли үсеше өчен милли-мәдәни мохтариятләр кирәкме, үсеш юлында киртә булып тормыйлармы, мәгариф мәсьәләләрен ижтимагый оешма карамагынан мәгариф департаменты карамагына, мәдәниятне мәдәният департаменты карамагына кире кайтару вакыты житмәдеме? Милли-мәдәни мохтарият халык департаменты функциясен үтәүче булып калса, милли үсеш хәрәкәтен торгынлыктан чыгару чараларының берсе шул булмасмы?

Милли-мәдәни мохтариятләр оешып эшли башлаган 1990-нчы еллар азагында Казанга бер баруымда халкыбызның данлы улы галим Равил әфәнде Әмирхан белән очрашып, иркенләп сөйләшеп утырган идек. Ул миңа шундый сорау бирде:

– Милли-мәдәни мохтариятләр милләт үсешенә хезмәт итәр, дип уйлыйсызмы?

Мин:

– Ыч алай уйламыйм, милли-мәдәни мохтариятләр турындагы федераль канун гөрләп күтәрелеп киткән милли хәрәкәтне басар өчен чыкты, дип уйлыйм, чөнки ул канун буенча, милли үсеш дәүләт карамагында, дип каралмаган, теләсәң нишлә милләтнең өчен: жырла, бие, мәктәп-гимназияләр ач, тик дәүләт бюджетына өметләнмә, дәүләт, әгәр теләсә – аерым чараларга бирә акча, теләмәсә – юк, – дип белдердем үз фикеремне.

– Дөрөс уйлайсыз, – диде Равил Әмирхан.

Еллар үтте, вакыт үзе раслады безнең мәрхүм Равил әфәнде белән хаклы булганлыкны.

**А.Х. Сайфуллина,
Р.М. Насибуллин**

«СУЛЕЙМАНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ» – ЗНАЧИМОЕ СОБЫТИЕ В КУЛЬТУРНОЙ И ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ ТЮМЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

«Он был первым профессиональным поэтом сибирских татар. Теперь, после его ранней смерти, нелепой, как и видимая обывателю часть его жизни, думаю, можно произнести это обязывающее слово – основоположник». А. Гришин

«Булат, Если твой народ имеет такого поэта, как ты, то он только из-за этого достоин уважения». Николай Рубцов

У каждого народа есть личности, с именами которых связано его достоинство, чувство гордости, понимание величия народа. Для сибирских татар такой личностью является поэт, общественный деятель, до конца преданный своему народу – Булат Валикович Сулейманов. Это он, первый среди сибирских татар, ставил вопрос: кто мы? Это он, первый среди сибирских татар, пробуждал наше национальное самосознание.

Булат Сулейманов, как и многие талантливые поэты, рано ушел из жизни. Он умер в 52 года, в расцвете сил. «Честный, прямой и начисто лишенный всякого пресмыкательства», – так характеризуют его друзья. Может поэтому при жизни поэта не было издано ни одной его книги в Тюмени.

В конце 1980-х гг. среди сибирских татар наблюдается интерес к своему происхождению, к истории, культуре и языку своего народа, национальному образованию. Стремление к возрождению своей национальной культуры приобрело характер национального движения. У его истоков стоял поэт Булат Валикович Сулейманов, он первым публично заговорил о сибирских татарах как об этносе с оригинальной культурой, самосознанием, поднял вопрос на уровне правительства страны о статусе сибирско-татарского языка.

В 1988 г. в Тюменской области был создан «Комитет по возрождению сибирских татар» во главе с поэтом Булатом Сулеймановым. В 1988–89 гг. и позднее на страницах периодической печати на русском и татарском языках были опубликованы статьи, посвященные различным аспектам возрождения народа. Написанные эмоционально, эти статьи иногда страдали излишней категоричностью суждений, но стали своеобразным «манифестом» возникшего движения.

В июне 1990 г. в Тобольске состоялась научно-практическая конференция «Сибирские татары: история и современность», организованная Б.В. Сулеймановым. На ней он выступил с докладом «Язык-культура-автономия», опубликованном в сборнике материалов конференции. Это было одно из последних его выступлений.

В декабре 1990 г. в Тюмени состоялся съезд татар Тюменской области. По воспоминаниям очевидцев весь зал рукоплескал, скандировал, предлагая Булата в президиум, в докладчики. Но его не допустили даже к президиуму.

В начале 1991 г. (точная дата смерти не известна) Булат ушел из жизни в полном одиночестве. Настоящие поэты рождаются в муках глубоких переживаний, тяжелых утрат и разочарований. Жизнь поэта Булата Сулейманова – яркий тому пример.

В период 1991–1997 гг. не было ни одной серьезной публикации о нем, не издавались сборники его произведений. Хотя творческое наследие его, вероятно, большое.

Это молчание, забвение поэта, было прервано национальным отделом Тюменской областной научной библиотеки им. Д.И. Менделеева. В феврале 1997 г. этот отдел принял решение начать подготовку к 60-летию юбилею поэта, так как не было организации, которая взялась отмечать эту дату. Была составлена программа мероприятий, создан оргкомитет. Вокруг отдела сформировалась интеллектуальная группа «поддержки» – Б.У. Агишев, А.Г. Гаитов, Р.Т. Гильфанов, А.Х. Насибулина, Ф.Х. Низамов, Б.Н. Сабирова, В.С. Ташкалова, В.И. Хайруллина, С.Г. Хайруллина, Н.Х. Юсупова, Р.А. Якубова и др.

Сотрудники национального отдела, зав. отделом Р.М. Насибулин, главные библиотекари отдела Г.Н. Ахметова и Г.С. Галямова провели в течение года огромную подготовительную работу. Следует отметить, что серьезную поддержку в этом деле оказал весь коллектив Областной научной библиотеки имени Д.И. Менделеева во главе с директором А.М. Марласовым, а также Комитет по делам национальностей Тюменской области.

Силами отдела и творческой группы во главе с Б.У. Агишевым был подготовлен сборник произведений Булата Сулейманова «Мин Себер татарымын» (Екатеринбург, 1998). Книга стала прекрасным подарком к 60-летию юбилею поэта.

28 мая 1998 г. в ТОНБ состоялась Первая научно-практическая конференция, посвященная памяти национального лидера, талантливого поэта Б.В. Сулейманова и названная в его честь «Сулеймановские чтения».

Данная конференция, видимо, это было нашим стремлением как-то компенсировать недоданное поэту при жизни.

А.Х. Сайфуллина, Р.М. Насибуллин. «СУЛЕЙМАНОВСКИЕ
ЧТЕНИЯ» – ЗНАЧИМОЕ СОБЫТИЕ В КУЛЬТУРНОЙ И ОБЩЕСТВЕННОЙ
ЖИЗНИ ТЮМЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

На конференции были трогательные моменты. По приглашению отдела на ней присутствовали 80-летняя мама поэта Атия Яка кызы Сулейманова, родная сестра поэта Айша Якубова и сохранившая у себя архив поэта Рауза Якубова.

В работе конференции приняли участие ученые, преподаватели и студенты вузов, преподаватели школ, сотрудники музеев и библиотек, представители татарских общественных организаций Тюменской области, писатели, СМИ, всего около 200 человек.

После пленарного заседания работа конференции проводилась в двух секциях: 1. Творчество Булата Сулейманова и проблемы изучения культуры, истории, этнографии сибирских татар. Руководители – В.С. Ташкалова, М.Х. Утешев; 2. Творчество Булата Сулейманова и проблемы изучения языка, литературы, фольклора сибирских татар. Руководители – А.Х. Насибуллина, Б.У. Агишев.

Было прочитано 20 докладов, прозвучало много интересных выступлений. Участники конференции обменялись мнениями по широкому кругу вопросов, связанных с состоянием языка, культуры, литературы сибирских татар. Свои воспоминания и размышления о Булате Сулейманове прислал писатель Якуб Камалеевич Занкиев. С содержательными докладами, посвященными творчеству Б.В. Сулейманова, выступили преподаватели кафедры татарского языка и литературы Тобольского государственного педагогического института им. Д.И. Менделеева Ф.С. Сайфуллина и К.С. Садыков. Им особая благодарность за поддержку конференции. Преподаватели и студенты Тобольского педагогического института принимали активное участие в ней и в последующие годы. При подведении итогов участники конференции поддержали предложение Р.М. Насибуллина о ежегодном проведении конференции под названием «Сулеймановские чтения».

Следует отметить – когда национальный отдел начал проведение «Сулеймановских чтений», некоторые местные общественные и научные деятели были против её проведения, бойкотировали ее, критиковали нас, другие заняли выжидательную позицию, так как личность Б.В. Сулейманова воспринималась ими неоднозначно. Но в последующем, когда «Сулеймановские чтения» стали значимым событием в культурной и научной общественной жизни Тюменской области, многие из них стали принимать в ней активное участие. Имеется даже прецедент, когда человек, не принимавший участия в подготовке и проведении первых конференций, занял в то сложное время отстраненную, выжидательную позицию, а затем вдруг начал на современном этапе позиционировать себя основателем и организатором первых «Сулеймановских чтений». Да, история переписывается при живых людях!

В ТОНБ им. Д.И. Менделеева «Сулеймановские чтения» проходили в период с 1998 по 2003 гг. В шести выпусках конференции было опубликовано 240 публикаций. 71 публикация написана кандидатами наук, 50 – докторами наук, 50 – аспирантами, 21 – преподавателями школ, 30 студентами вузов, 10 – работниками музеев. Статьи написаны авторами из Тюмени (40), Тобольска (81), Казани (28), Омска (7), Новосибирска (6), Челябинска, Нефтеюганска, Уфы, Ханты-Мансийска, Салехарда, Тюменского района.

«Сулеймановские чтения» стали заметным явлением в культурной жизни региона с первых лет проведения. Был налажен контакт с учеными Москвы, Омска, Казани, Уфы, Новосибирска и др. В конференциях принимали участие видные ученые из Казани – Ф.Т.-А. Валеев, С.М. Исакова, Д.М. Исаков, Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Г.Л. Файзрахманов и др.; из Тобольска – Ф.С. Сайфуллина, К.С. Садыков, Р.А. Вафеев, Г.Т. Бакиева, З.А. Тычинских, И.В. Белич, Р.С. Кутумова и др.

«Сулеймановские чтения» с момента основания задумывались как ежегодная научно-практическая конференция, посвященная памяти Булата Сулейманова и рассматривающая различные вопросы истории, этнографии, культуры, языка, литературы сибирских татар и объединяющая всех, кому небезразлична их судьба. Так она задумывалась национальным отделом, основателем «Сулеймановских чтений».

Следует отметить, что в 1998 г. был дан сильный старт как в научном, так и в эмоциональном плане.

С 2004 по 2012 гг. работу по подготовке конференции осуществлял Институт гуманитарных исследований ТюмГУ (за исключением конференций 2008, 2009 гг., которые прошли в Тобольске под руководством Ф.С. Сайфуллиной). Начало, положенное сотрудниками ТОНБ, продолжалось в другом качестве. На высоком уровне выдерживалось издательское оформление, расширилась география публикаций. В работе конференции принимали участие новые авторы из Казахстана, Хакасии, Дагестана, Мордовии, Москвы, Кургана, Нижневартовска и из других регионов. Редакционную коллегию возглавил доктор исторических наук А.П. Ярков, члены редакционной коллегии – кандидат филологических наук М.А. Сагидуллин, кандидат исторических наук Г.И. Зиннатуллина.

С 2013 г. подготовку «Сулеймановских чтений» осуществляет доктор филологических наук Х.Ч. Алишина.

За 20 лет в сборниках конференций опубликовано около 1500 статей, посвященных Б.В. Сулейманову и его идеям возрождения языка, культуры, литературы сибирских татар. Чтения, посвященные знаменитому

А.Х. Сайфуллина, Р.М. Насибуллин. «СУЛЕЙМАНОВСКИЕ
ЧТЕНИЯ» – ЗНАЧИМОЕ СОБЫТИЕ В КУЛЬТУРНОЙ И ОБЩЕСТВЕННОЙ
ЖИЗНИ ТЮМЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

земляку и литератору, из года в год утверждают нас в том, что культура сибирских татар не только изучается, пропагандируется, но и развивается. С 1998 г., когда впервые прошла конференция, вырос большой и трудоспособный коллектив ученых, исследователей научных проблем языка, культуры, истории, фольклора, литературы сибирских татар. Многие студенты, соискатели, аспиранты, участвовавшие в «Сулеймановских чтениях», выросли, защитили диссертации, стали кандидатами, докторами наук.

Основателям «Сулеймановских чтений» небезразлична дальнейшая судьба этой конференции. Это уникальная конференция была задумана как форум, на котором должны были быть представлены научные исследования по истории, этнографии, языку, культуре сибирских татар.

Позволим высказать свои предложения:

1. При Комитете по делам национальностей Тюменской области необходим действенный оргкомитет с участием ученых, специалистов и общественных деятелей татарской общественности по подготовке и проведению данной конференции.

2. Конференция должна готовиться не одним человеком, а научным подразделением, которое бы взяло на себя основное бремя подготовки и проведения конференции. К сожалению, в области нет координирующего научного центра, проводящего комплексное и системное исследование материальной, культурной, общественной жизни сибирских татар, например, как Институт проблем освоения Севера Тюменского научного центра СО РАН, изучающего проблемы северных народов. В Тюмени необходимо научное подразделение по изучению проблем татар, проживающих в Сибири.

3 Информацию о проведении конференции необходимо рассылать заранее, хорошо бы иметь сайт конференции, тему будущей конференции утверждать при принятии итоговых документов по окончании форума. Образцом оформления сборников должны стать сборники, подготовленные Институтом гуманитарных исследований ТюмГУ под ред. А.П. Яркова – сборник XX «Сулеймановских чтений» под ред. З.А. Тычинских, А.А. Фаттаковой (Тобольск, 2017).

4. Успешное проведение конференций предполагает широкое применение мультимедийного и звукового оборудования, аппаратуры для синхронного перевода. Например, в 2015 г. на 17-й конференции выступали ученые из Турции (Çelik, Muhittin. Kaşıkay atasözleri ile anadolu da kullanılan atasözlerinin benzerlikleri; Aydınli, Murat. Kazak türklerinde damga Gömeç; Saadettin Yağmur. Kök türkler ve uygurlar çağında kirgizlar),

перевод не был обеспечен, а в зале сидели участники, не знающие турецкого языка.

5. Конференция, как уже отмечалось, известна и за пределами Тюменской области, но необходимо повышать ее научный статус. Постановка актуальных проблем сибирских татар, научные доклады, острые обсуждения, научные дискуссии должны стать характерной особенностью «Сулеймановских чтений», нельзя превращать их в смотр художественной самодеятельности и отчеты о своей деятельности. Выступления участников самодеятельности могут быть показаны в перерывах, после завершения конференции, но не в ходе научной конференции.

6. Необходимо продолжить изучение литературного наследства Б. Сулейманова, создать на его родине литературный музей, составить полную библиографию работ поэта, а о его творчестве, в первую очередь, издать книги для русскоязычного читателя. Нельзя не согласиться со словами Фариды Баязитова: «Дай, Аллах, чтобы все бесценное богатство поэта Булата Сулейманова увидело свет и чтобы нашлись такие люди, которые издали бы все это, воссоздали более яркий и светлый образ этого супринского Тукая».

Мы выражаем надежду, что «Сулеймановские чтения» в будущем могут стать авторитетнейшей конференцией и в международном формате, представляя исследования о сибирских татарах в разных аспектах. Материалы её будут притягивать интерес ведущих научных центров, собирать как крупных ученых, состоявшихся исследователей, так и молодых, что, как известно, обеспечивает преемственность в развитии науки.

Есть надежда, что «Сулеймановские чтения», основанные национальным отделом Тюменской областной научной библиотеки им. Д.И. Менделеева и впервые проведенные 28 мая 1998 г., будут проходить и в будущем под знаком объединительной миссии самого имени поэта Булата Сулейманова, побуждающего людей интересоваться своими корнями, родной культурой. Полагаем, что научно-практическая конференция «Сулеймановские чтения» ещё долго будет давать новые импульсы для исследователей разных направлений!

[Источник: <http://ak-kalfak.ru>]

ТӨМӘН ӨЛКӘСЕНДӘГЕ ИЖАТ КЕШЕЛӘРЕНӘ ЮЛ КҮРСӘТКӘН ТҮГӘРӘК

Төмән өлкәсенә «Яңарыш» татар газетасы редакциясе канаты астында оешкан «Әдәби Төмән» ижат түгәрәгенә дә ике дистә ел булып килә инде.

2003 елның 19 декабрь санында газетаның җаваплы секретаре Алсу Сәгыйтова «Әдәби жомга» исемле зур булмаган язмада болай дип хәбәр итә: «Төмән шәһәрәндә яшәүче татар ижади интеллигенциясе вәкилләре шушы көннәрдә «Яңарыш» редакциясенә җыелдылар. Милләт зыялыларын бер сорау борчый: алар таркау, бу көнгәчә аларның җыелышып, үзләрен борчыган сорауларын хәл итү өчен бер оешмалары да, союзлары да юк.

Ә ижади көчләр бик күп: Төмәндә хәзер татарның ике дистәдән артык фән кандидатлары һәм докторлары бар, бүгенге көнгәчә 4 дистәгә якын фәнни һәм әдәби китаплар бастырылган. Чиратта әле дистәләгән авторларның китаплары бастыруны көтеп яталар. Ә ничек аларны бастырырга, кайда бастырырга? Шагыйрьләребезнең барлык эсәрләре дә китап итеп бастырылу дәрәжәсенә житкәнме? Кем аларны тикшерә?

Шулкадәр шагыйрь-язучыларыбызның оешмалары бармы?

Менә шундый сораулар белән борчылып һәм аларны гамәлгә кертү өчен Төмән зыялылары: филология фәннәре докторы Х.Ч. Алишина, филология фәннәре кандидаты В.И. Хәйруллина, шагыйрьләр Н.М. Шәмсетдинов, З.Г. Акбүләков, редактор А.Г. Сәгыйтов һ.б.лардан торган оештыру комитеты төзеделәр. Киләсе җыелышны гыйнвар ахырына билгеләделәр. Әлегә «Әдәби жомга» дигән исем бирергә булдылар.

«Әдәби жомга» дип аталган ижади клуб-түгәрәкнең алдагы утырышында житәкчесе итеп галимә Хәнисә Чәүдәт кызы Алишина билгеләнә. Яңа ел башында ук түгәрәктә кадерле кунаклар – Казаннан танылган шагыйрьләр: якташыбыз Шәүкәт Гаделша, Рафис Корбан, Газинур Морат белән истәлекле очрашу үтә. Анда өлкә Думасы депутаты ярдәмчесе Әхтәм Каюмов, өлкә Думасы депутаты Геннадий Корепанов, шәһәр Думасы депутаты Ришад Зиганшин да катнашалар. «Январь аеның соңгы жомгасында уздырылган ижат түгәрәгенә йогынтысы әле озак вакытка сизеләчәк. Беренчедән, әле безнең Төмән жирендә шундый югары дәрәжәдә һәм җитди үткәрелгән мин бер генә җыелышны да хәтерләмим. Эш башы Татарстаннан килгән 3 күренекле һәм хөрмәт казанган шагыйрьләрдә генә түгел. Ә шушы сөйләшүдә катнашучыларның фикердәшлегендә, бер-берсен аңлап, әдәпле, тактлы гына искәртү-тәкъдимнәр ясауда, дип әйтер идек», – дип яза Азат Гыйззәт улы бу вакыйга турында. Анна-

ры Төмән районының Талымхан, Яркәү районының Бурбар мәктәпләрендә укучылар белән, «Этнос» балалар үзәгендә очрашулар «һәр ай саен жомга көнне» дигән тәртипне үзгәртәләр һәм «тормыш үзенә коррективларын кертә шул», ди бер язмасында Азат Сәгыйтов һәм түгәрәкнең «Әдәби Төмән» дип исемләнүе турында хәбәр итә. Өлкәгә Татарстаннан килгән бер генә кадерле кунак та «Әдәби Төмән»нең кунакчыл, эчтәлекле утырышларында катнашмый калмый. Бигрәк тә академик Хатыйп Миңнегуловның безне яратып килүе, Татарстан хәлләре белән таныштыруы, төпле киңәшләрә һич онытылмас. Өле Казан профессоры, өлкәбез фольклоры турында 5 томда жыентык туплап бастырып чыгарган Фәрит Йосыпов белән, себер татарлары диалектының барлык системасын күз алдында тотып, «Сибиря татар төрекчәсе» монографиясен язган Төркиянең Фрат университеты (Ылазыгъ шәһәре) профессоры Эржан Алкаяның килүе нур өстенә нур булды. Тагын да «Казан егетләре» ансамбле артистлары белән узган жыр-моңга бай очрашу да истә калды. Алар фольклор эсәрләре белән кызыксынуларын, себер татарларының югалып барган жырларын башкарырга теләүләрен белдерделәр. Авылларда татар моңын сагынып торуларын, аларны хуш күреп, яратып каршы алуларын сөйләделәр. Өлкәдәге укытучылар, киатпханәчеләр, мәктәп балалары еш кунак булалар иде түгәрәгебездә.

Утырышларның даими катнашучылары: Хәнисә Алишина, Люция Хәбибуллина, Изил Гарифуллин, Гөлнур Хәйруллина, Зыятдин Низамов, Заһид Акбүләков, Сәгыйт Сагыйтов, Хатыйп Хәбибуллин, Клара Кучковская, Фәхрижамал Утяшева, Гөлфизәр Абдрахманова, Нәркәс Нәбиуллина булдылар. Нефтеюгансктан килгән шагыйрә, язучы Нәфкыя Сафина, Венера Хәйруллина, Нәркис Галеев та саллы фикерләре белән чыгыш ясау мөмкинлеген табалар иде. Бер утырышта бергәләшеп яңа житәкче сайланды: бертавыштан бу вазифага жирле шагыйрь Сәгыйт Сагитов билгеләнде.

Соңгы елларда «Әдәби Төмән» яңа ижат яратучылар белән тулыланды: газета бәйгеләрендә жиңү яулаган Римма Арсухина, Рафаэль Гадиев, Фатыйх Гарифуллин, Фәрит Ермашев, Тубылдан Сөнгәт Бекенин, Клим Садыков, Галия Абайдуллина, Рәшидә Бакиева өстәлдә.

«“Яңарыш”ның бүгенгәчә уңышлы эшләп баруында газетаның редакторы Азат Сәгыйтов тәкъдиме белән эшли башлаган “Әдәби Төмән” ижат түгәрәгенең дә роле зур булды», – дип аның асылы турында язып чыкты өлкәбезнең танылган педагогы, Россия һәм Татарстан Журналистлар берлеге әгъзасы Люция Хәбибуллина. «Беренче көннән үк Азат Сәгыйтов, Төмән дәүләт университеты профессоры Хәнисә Алишина житәкчелегендә «Әдәби Төмән» ижади түгәрәгенең ижади көчләре өлкәбез-

нең төрле районнарында берничә мәктәптә укучылар, ата-аналар белән очрашып, әйтергә кирәк ки, үзенең эш системасын булдырып өлгерде. Өлеге система дөньяны танып-белү, яшъ буынның ижади сәләтен үстерү, туган халкы, аның күренекле шәхесләре белән горулану хисләре, туган телебезгә, халкыбызның горейф-гадәт, йолаларына мэхәббәт тәрбияләү мәсьәләләрен күздә тотта. Бу эшнәң төп юнәлешләреннән берсе – туган телебезне саклап калу, бу исә милләтебезнәң үзәгын уятуда, торгынлыктан чыгуда бүгенге көннәң иң актуаль, житди мәсьәләләре булып кала бирә. Газиз телебезнәң, гасырлардан килгән изге байлыгыбызның бүгенге торышы, сафлыгы, төгәллегә, куллану даирәсенәң кысрыклануы, мәктәпләрдә татар теле дәресләренәң елдан-ел кимеүгә баруы – жанында милли хис саклаган кемне генә борчымый, кемне генә битараф калдырыр икән. Татар теле – туган телебез. Аны ата-бабаларыбыз ничә гасыр буена саклап, буыннан-буынга тапшыра килгәннәр. Үз телебезне – татар телен – үзәккә куеп, аның нигезендә башка телләренә өйрәнергә тиешбез. Шулай иткәндә генә милләтен милләт дип белгән зыялы шәхесләр тәрбияләнәчәк. Өлкәбездә яшәүчә татарларның милли хәрәкәте, мәдәнияте, мәгарифе турындагы иң актуаль проблемаларны матбугатта чагылдырып, Азат Гыйззәт улы «Әдәби Төмән»нәң максат-бурычларын шулай аңлата килде.

Бүгенге көндә Азат Сәгыйтовның хезмәтләренә тугрылыклы калып, «Яңарыш» редакциясе каршында эшләүчә «Әдәби Төмән» ижат көчләре, газетаның редакторы Алсу Мөхәммәтәмин кызы Сәгыйтова житәкчелегендә милли тормышыбызны жанландыруда ижади эшчәнлекләрен дөвам итәләр. «Әдәби Төмән» утырышларында аның оештыру комитеты әгъзасы Хәнисә Алишина горейф-гадәтләребез, тарих, туган тел, әдәбиятыбызны пропагандалый. Түгәрәк әгъзалары халкыбызны жанландырып жибәрүдә, асыл сыйфатлар тәрбияләүдә зур эшчәнлек күрсәтәләр. Мондый үжәтлек, әлбәттә, гомерен эшкә, хезмәткә багышлап туктаусыз эзләнүләр, тынгысыз уйланулар белән яшәнәп-күкрәп яшәгән фидакарь затларга гына хас. Ижади башлангыч эшен сүрелдерми дөвам итәләр».

Әйе, кемнәр генә «Яңарыш»ның кунакчыл коллективы, тапкыр теллә зыялы дуслары белән очрашмады икән. «Әдәби Төмән» өлкәбезнәң саз аръягындагы авылларында да булды. Ул очрашуларда гел тел мәсьәләсе, милләтебез язмышы күтәрелә иде. Утырышларга алдан ук бер тема билгеләнәп, һәркем шул темага багышлап ижат жимешен әзерләп килде. Юбиярлар тәбрикләде. Аннары бергәләшәп яңа чыккан китаплар белән танышу, аның турында фикер алышу үтә. Бастыру серләре, акча табу мәсьәләсе дә уртага салып сөйләшенә. Яңа каләм тибрәтүчеләрнәң әсәрләре карала, аларга киңәшләр бирелә. Нәкъ менә шул утырышларда

«Яңарыш»та үткән шигырь, хикәя, мәкалә ярышларында, викториналарда җиңүчеләр бүләкләнә. Алар өчен өлкәбезнең танылган иҗат әһелләре белән бер бүлмәдә утыру, аларның эчтәлекле чыгышларын тыңлау зур горурлык иде.

Бүгенге көндә әгъзаларның күпләре мәрхүмнәр инде. Дөнья тоткасы булырлык тирән белемле, абруйлы Изил Гарифуллин, Хатыйп Хәбибуллин, Заһид Акбүләков, Гөлфизәр Абдрахманова, Нәркәс Нәбиуллина, түгәрәкне булдыручы Азат Сәгыйтов та арабызда юк. Алар турында якты истәлек һич югалмас.

Өлкәдә ижади шәхесләр исә шактый. Һәркайсының диарлек иҗат юлы «Яңарыш»тан башланды. Ижади эсәрләре бер жиргә тупланып, өлкәбез шагыйрь-язучыларының бик күп китаплары басылып чыкты.

Һәркемгә таныш Якуб Зәнкиев, Булат Сөләйманов, Хәнисә Алишина, Шәүкәт Гаделша, Изил Гарифуллин, Люция Хәбибуллина китаплары, «Яңарыш»ның юбилей альманахлары белән бергә, Хатыйп Хәбибуллин, Заһид Акбүләков, Рәкыйп Ибраһимов, Баһаветдин Нәүрузов, Сәгыйт Сагыйтов, Рәшидә Зәнкиева, Рәшидә Ишимова, Ирек Махиянов, Газиз Әхмәтов, Талиб Фәтхуллин, Галия Абайдуллина, Сөнгать Бекенин, Клим Садыков, Рәшидә Бакиева, Гөлфизәр Абдрахманова, Шакирҗан Ибраһимов, Зәйтүнә Ильясова, Флера Сәйфуллина, Фәрид Баязитов, Фатых Шәрипов, Фәхриҗамал Утяшева, Мәхмүт Габдел, Әлминур Патршина, Ришат Рәхимов, Хәбибулла Якин, Бибинур Сабирова, Зыятдин Низамов, Клара Кучковская, Рафия Айтбаева, Рафаил Магжанов, Вәлимә Ташкалова, Лилия Фәйзова, Гаҗилә Гөбәйдуллина, Мәдинә Уразмәтова, Әдип Гарифханов, Луиза Сөрмәтова (әле бу исемлектә барысы да булмаска да мөмкин) авторлыгында дөнья күргән китаплар хәзер шәхси һәм өлкә китапханәләрендә саклана. Хәнисә Алишина редакторлыгында «Күренекле шәхесләр» җыентыгы 20ләгән шәхес тормышын, иҗатын мәңгеләштерде.

Тубыл шагыйрәсе Галия Абайдуллинаның гына 25 шигырь һәм хикәяләр җыентыгы укучылар кулына барып иреште.

Боларның барысына галимнәребезнең фәнни эшләрен дә өстәсәң, саллы гына газета саны килеп чыгачак.

Төмән өлкәсе иҗат әһелләренә бай, аларның төрле темаларны эченә алган җыентыклары яратып кулланыла. Яңа шигырьләр редакция почтасына килә тора.

«УТЫРТЫМ КӘМӘНЕН АЙ ТҮРЕНӘ»

Бу мәкаләдә Тәмән өлкәсенең Саз ягы һәм анда узган комплекслы экспедиция вакытында тупланган материаллар белән таныштырырга телибез. Саз ягы, дигәндә Тәмән өлкәсенең Тубыл районының Күкрәнде, Әчир/Вәцир, Лайтамак, Янгүтүм, Тәпкенбаи, Ләңче һәм Вагай районының Аусак, Пиек, Азытбаи авылларын күздә тоталар. Бу районнарда Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының 2019 елның июнь һәм 2020 елның февраль айларында ике комплекслы экспедициясе эшләде.

Бу якларны Саз ягы дип атау очраклы түгел, авыллар очсыз-кырыйсыз сазлыктар арасында утрау-утрау булып урнашкан. Саз мәйданы белән Каспий диңгезе кадәр икән.

Жәй көне юллар өзелеп, коры жиргә якынак урнашкан Күкрәндегә, сазлыктар арасында оста маневрлар ясый-ясый, көймә белән йөреләр, башка авылларга бары атнага бер оча торган самолетлар яки вертолет белән барып житәргә мөмкин. Самолет дигәндә, 12 кешелек «Аннушка»лар күздә тотыла. Вертолетлар тагын да азрак урынлы. Шуңа күрә жәй көне авылга ялга кайтучылар һәм ялларын тәмамлап китүчеләр, укырга китүчеләр ярты ел алдан очкычлардагы урыннарга бронь ясап куялар. Шулар рәвешле, коры жиргә яки калага чыгу шактый мәшәкәтле, алдан уйланылган эш булырга тиеш. Кыш көне юл мәсьәләсе жиңелрәк хәл ителә. Сазлар өстен боз каплап алуға, авылларга кышкы юл – зимник ачыла. Кышкы юлларны чистартып торалар, юлның ике ягына маяктар – озын колгалар кадап чыкканнар. Иң кызык тоелганы, жәен диңгез кебек жәелеп яткан су эчендә борылышларны күрсәткән яки башка төрле юл хәрәкәте күрсәткечләре булды. Дөрес, аларны кызык өчен кадап куйганнар да иде шикелле.

Саз ягының беренче авылы Күкрәндегә жәй көне су юлы, моторлы көймә белән бардык. Көймә көзгә кебек ялтырап яткан күл кебек жирдән бара, әле кыяк үлән арасыннан үзенә юл таба, ул да түгел, түнгәкле чын саз арасында көймә генә узарлык тар ерганакларга килеп керә. Көймәчә күпмедер барганнан соң, туктап калып, моторны сүндерә, тыңлап тора, берничә минуттан соң хәрәкәт дәвам итә. Бу күренешне берәздән үзе аңлатты, тар юлларда кара-каршы килгән ике көймә берсе өстенә икенче килмәсен, бәрелешү булмасын өчен көймәчеләр бер берсен тыңлап, иркенрәк жирдә көймәне читкәрәк алып, каршы килүчегә юл ачалар. Сазлыкта төрле үлән-куаклар биек булып үскән, көймәдә барганда да, иелеп башны, күзгә саклап барырга туры килә. Иркенрәк урыннарда гажәеп манзара ачыла, су өстен сап-сары төнбоеклар каплап алган, алар судан

башларын чыгарып, бераз гажәпләнгән кыяфәт белән көймәдәгеләрне карап калалар. Боларның күренгәнә юк иде, беренче килүләре, нишләп йөриләр, диләр кебек.

Күкрәнде татар мәданияте һәм фән дөньясында мәгълүм авыл. Биредә танылган фольклорчы Флора Әхмәтова туып үскән. Авылда 1940 елда Флора апаның туганнары тырышлыгы белән яңа мәктәп бинасы салынган. Зур тәрәзәле, якты бу бина хәзерге вакытта да мәктәп булып тора. Бина 80 ел элек салынуга карамастан, шулкадәр уйланылган. Һәр кабинетның коридордан яга торган миче бүлмәгә жылы бирә, әмма мич үзе эчтән күренми, салкын кышларда көн давамында мич ягучыны да, утын ташучыны да укучы күрми. Себер салкын кышлары белән мәгълүм булса да, биредә кояшлы көннәр күп. Кояшлы көннәрдә кабинетлар гаять зур тәрәзәләр аша кояштан да жылына. Барлык кабинетлар кояш ягында. Ачылган көненнән башлап, мәктәптә талантлы педагоглар, үз эшләрен яратып башкарган укытучылар эшләгән. Алар, үзләре дә татар әдәбиятына, мәданиятенә гашыйк шәхесләр, укучыларда да туган телгә, әдәбиятка, халык ижатына мэхәббәт тудыруга зур хезмәт куйганнар. Күкрәнде мәктәбендә язучы Якуб Зәнкиев математика укыта, аның кешеләре әдипнең «Иртеш таңнары» романына да прототип булып кереп киткәннәр.

Флора Ваһаповна Төмән өлкәсе, бигрәк тә үзенә туган авылында күп санлы җырлар, әкиятләрне язып алган.

Икенче тапкыр саз юлларын зимник аша уздык. Ул юл безнең өчен Тобольск шәһәреннән үк башланды. Иртеш бозы аша гына якын юлдан чыгып киткән юл башта ук шүрләтеп куйды. Боз өстендәге юлны карап, тикшереп торсалар да, аннан 200–300 метрда гына катмый калган елулардан Иртешнең кайнап акканы күренә. Тиз агышлы елганың шундый, нинди генә салкыннарда да катмый кала торган җирләре була икән.

Кыш көне саз бөтенләй башка, кышкы юл әле урман юлы рәвешен ала, әле кырга килеп чыгасың. Жәен узганга гына бу кырның саз күле икәнән чамалыйбыз. Тобольскида яшәүче юлдашларыбыз сазлыкларда яшәгән кош-корт, җәнлекләр турында кәплиләр. Ул арада агачлар арасында утырган суерлар машина тавышын ишетеп очып китә. Еракта ниндидер җәнлек узганын күрүдән бигрәк, тоеп каласың.

Лайтамак авылында безне көтеп торалар иде. Килеп житүгә, иң беренче эш итеп Лайтамак кызы Гүзәл Нигъмәтуллина безне кунакка чакырды. Гүзәл биредә җирле хакимияттә эшли, бөтен эшкә өлгерә торган җитез ханым, ул себер татарларының тәмле ризыклары белән таныштырырга да, кунак сыйларга да, шул арада информантларны барлап алырга

да, берәр мәзәк, легенда яки риваять сөйләп алырга да өлгәрә. Лайтамакта да, башка авылларда да нинди генә тәмле ризыклар әзерләнүгә карамастан, без биредә саз ягы авылларының төп ризыгы – табан балыкка мөкиббән китеп кайттык, экспедиция беткәнче безгә башка бернинди ризык кирәкми иде инде. Сүз уңаеннан, бу балыкны кайткач әзерләп карасак та, аерма бик зур, дөресрәгә, бернинди уртаклык юклыгы мәгълүм булды. Себер табаны, ул ике төрле була, ак һәм сары табан, саз эчендәге күлләрдә генә була, чиста суда үсә.

Экспедиция вакытында халык олы борчуы белән уртаклашты, себер татарларының борынгыдан яшәгән жирләрен кемнәрнендер яулап алырга, төп халыкны күлләреннән, урманнарыннан мәхрүм итәргә омтылуы, чынлап та акылга сыймый. Гасырлар буге шаулап утырган, жирле халык өчен төп яшәү чыганагы булган урманнарның вәхшиләрчә киселүе дә сөендерә торган күренеш түгел. Халык үзе табигатькә, урманнарда гаять сакчыл карый.

Лайтамакта халык күптөрле бәйрәмнәр турында мәгълүмат бирде, жыр-моңнары белән уртаклашты.

Беренче информантым Давалева Нәсипчамал апа гомере буге математика укыткан укытучы, йолалар, горейф-гадәтләр, ышанулар белән таныштырды. Нәсипчамал апа үзен борчыган мәсьәләне дә күтәрде: «Себер татарларында диалектлар күп, алар бер-берсеннән бик аерыла. Бер-берсен аңлап та бетермиләр. Шуңа күрә бер уртақ әдәби тел булырга тиеш. Учебниклар әдәби телдә булсын. Уртақ әдәби тел рус телен өйрәнергә дә, иностранныйны өйрәнергә дә ярдәм итә. Менә, мисал китерәм, бер диалектта – тәртнә, икенчесендә – чана, өченчесендә – сәнәк; берсендә – кызылца, икенчесендә – ләпләвел, өченчесендә – кызыл чөгөндөр; сас ция – тырнакүс (клюква); әбә – әптә – апа; олата – картата – бабай; картәни – өннә – картнә һ. б.

Әдәби тел бөтен татарларга да аңлаешлы тел булырга тиеш ул».

Лайтамактагы икенче информантым Хәтимә апа Кульмаметова, ул Ләңчә авылында туып үскән, халык ижатын шулкадәр яхшы белә, бер жанрдан икенчесенә күчә-күчә, әкият тә сөйләде, риваятьләр, мифологик хикәятләр дә белә, авыл һәм нәсел тарихы белән дә таныштырды. Шәхес культы еллары себер татарларын да урап узмаган, Хәтимә апаның жиде кардәше Сталин культы корбаннары, алар гади колхозчылар, бары берсе – Сатыков Умар гына, мулла була. Һәрберсе Омск УНКВД ының «өчлек» карары белән атарга хөкем ителә һәм карар 1937 елда тормышка ашырыла. Явызлык юлсыз сазлыкларга да кереп житкән... Әллә аңа юл да кирәкми микән?

Хәтимә апа «Сак-Сок» бәетен көйләп күрсәтте, биредә элек-элек йомакчылар күп булган, кичләрен халык жыелып «Таһир-Зөһрә», «Мактымсылу» дастаннарын сөйләгән.

Янгутум авылында информантым Хамраева Галия апа сүзне нәсел тарихыннан, авыл тарихыннан башлады. «Биредә Казан яктан килгән татарлар жирле халык белән шулкадәр аралашып кушылып беткән. Дөресрәге, халык Казан яктан, башка беркая бармыйча, бирегә килеп сыенган икән, ул үзе бер халык булуны күрсәтә», дигән фикердә тора Галия апа. Галия апаның әтисе ягыннан әбисе Гыйльмиян әби дә Казан ягыннан килгән. Башта ике баласы белән ачлыктан качып Киндерлегә килгән. Киндерледән ике баласы белән Янгутум кешесенә кияүгә биргәннәр. Галия апа үзләренен шул әбиләренә охшаган булуларын әйтә.

Казан яктан авылга килгән икенче килен – Зәйнәп әби була. Аның турында да бик матур истәлекләр саклана икән авылда. Казан кызлары матурлык һәм мәхәббәт символы буларак искә алына.

XX йөзнен беренче яртысында татар авылларының мәгариф уты – бөтен тирә-якка яктылык бирүче үзәкләре – татар мәктәпләре була. Сүз уңаеннан, 1930-нчы елда Төмән шәһәрәндә Төмән өлкәсендәге беренче татар педагогия училищесы ачылып, 1934 нче елда ул Тобольск шәһәрәнә күчерелә һәм 1955 елга кадәр эшли. Шушы уку йорты татар авылларын белемле фидакарь укытучылар белән тәмин итә. Хәзергә кадәр, авылларда шул уку йортын тәмамлаган пенсионер апаларны һәм абыйларны – укытучыларны очратабыз. Информантларыбыз бөтен авылларны гөрләтеп торган ул укытучыларны сагынып искә алалар. Күбесе Бөек Ватан сугышыннан кайтмаган укытучы егетләреннән исемнәрен хәтерләрендә саклыйлар.

Бу яклар Себерненнән мәгърифәт учагы булып, атаклы мәдрәсәләре белән дә дан тоткан. Халык хәтерендә әлегә мәдрәсәләр, аларда укыткан шәхесләр, мәртәбәле затлар турында риваятьләр әле дә саклана. Халык мәчет салдырган купецларның исемнәрен дә риваятьләрендә саклай. Тубыл районында һәр авылда Дивана бабай дип халык хәтеренә кереп калган ишан турында риваятьләр язып алдык. Бу риваятьләрдә Имамәтдин исемле ишан турында сүз бара. Ул үзеннән эчкерсезлегә, шәфкатьле-мәрхәмәтле булуы белән әүлия саналган. Имамәтдин ишан: «Мине ишан димәгез, мине дивана диегез», – дип әйтә торган булган. Риваять һәм легендалар аның һәртөрле мөҗизалар күрсәтергә сәләтле булуын баян итә. Мәсәлән, Дивана бабай елгалар аша йөгереп кенә чыккан, кирәк жиренә очып барып житкән һ.б.

Кайсы гына авылны алсак та, риваятьләр, сөйләкләр, истәлекләр теркәлә. Риваятьләрдә халык тарихы, аның үткәне турында мәгълүмат саклана, халык хәтере бу вакыйгаларны гына түгел, аңа булган мөнәсәбәтне дә саклай. Ике районда да ислам дине кабул ителү, шәехләр турында риваятьләр, дин һәм Коръән аша кергән мотивларга корылган легендалар да язып алынды.

Әчир авылы турында сөйләгәндә, иң беренче биредә информантларының авыл, халык тарихын яхшы белүен әйтеп узарга кирәктер. Информантыбыз Мурзаев Шиһабетдин абый Әчир халкының килеп чыгышын бәян итте. Абыйның исемемен Шиһабетдин Мәржанинең шәкерте булган авыл мулласы Хажигәрәй мулла үзенең остазы хөрмәтенә кушкан. Бу исемнең бик зур галим хөрмәтенә кушылуын, бу исемгә тап төшерергә ярамавын искәртеп тә торган.

Риваятьләр авылга Әстерхан ягыннан килгән хан кызының ир баласы нигез салу бәян итә. Биредә Казан ханлыгы җимерелгәч килгән Бәхтияр бабай турында риваятьләр дә саклана.

Авыр тормыш, ачлык зәхмәте, репрессия еллары, сугыш еллары турында авыр хатирәләрне дә хәтерли халык. Болай да кырыс табигать шартларында яшәгән халыкка, башка бәла-казаларны, сынауларны да узарга, гаделсезлектән эрнергә дә еш туры килгән. Авылның иң өлкәннәренен берсе 92 яшьлек Барсукова Кәбирә апаның истәлекләре шул турыда иде.

Вагай районының Сазда урнашкан авылларына да кыш көне генә барып була. Аусак, Пиек, Агытбаш авыллары Олы күл – Олы Уват күле янында урнашкан авыллар. Олы күл, чынлап та бик зур, аның озынлыгы 25, киңлегә 10 чакрым. Ул – күл буенда урнашкан авылларның төп яшәү чыганагы да. Олы күл белән йолалар, ышанулар, ырымнар да бәйләнгән. Язын халык боз карарга чыга. Елгалардан аермалы буларак, күлнең бозы беркай да китми. Әмма боз күтәрелгән көннәрдә, биредә шулкадәр каты җил-давыл чыга, боз ярларга килеп өй биеклегә булып, 4–5 метрлы таучыклар өя икән. Бу үзенә тарта торган үзенчәлекле күренеш, аны бер күргәч, ел саен күрәсе килә, боз багу йола инде, диләр бу күл буенда яшәүчеләр. Күл судан ачыла башлагач, теләкләр теләп суга акча ташлыйлар. Яңгыр булмаган җәйләрдә дә күл буенда, Яңгыр теләп, корбан – тавык суялар.

Бу авыллардагы иң популяр персонаж – ул Олы күл картна, Олы күлнең хужасы. Элек Олы күл картна өчен күлгә бисер-мәржән чәчкәннәр. Аңлаганыбызча, бу сюжет су ияләре турындагы мифологик хикәятләрнең бер варианты.

Мифологик хикәятләр – хәзерге вакытта иң популяр жанрларның берсе. Мифологик хикәятләрдә төрле рухлар, ияләр, хужалар турында, алар белән очрашу турында сүз бара. Янәшә урнашуларына карамастан, Тубыл һәм Вагай районнарында бу жанрга мөнәсәбәттә шактый үзенчәлекләр бар. Иң беренче күзгә ташланган әйбер – Тубыл районында мифологик хикәятләр бик аз санлы булуы. Информантлар, үз тирә-якларында мифологик персонажларның булуын инкяр итә, еш кына, Су анасы, су иясе, урман иясе турында сүз чыкканда: «Андый нәрсәләр ишетелгәнә юк, бездә су өнсез, бездә урман өнсез», – дип җавап бирәләр. Шулай да

мифологик эчтәлекле әсәрләрдән Су әбкәй турында ышанулар сирәк булса да, очрый.

Ике районда да Хызыр Ильяс турында легендалар шактый язып алынды. Бу легендалар – үзләренең эчтәлекләре белән гыйбрәтле хикәятлەر – гә якын дидактик эчтәлекле әсәрләр. Аларның төп идеясе – яхшылыкка яхшылык белән җавап бирү, начар эшләр өчен җәзалау.

Вагай районында язып алынган риваятьләрдә себер татарлары ислам дине кабул итүе бәян ителә. 1394 елда бу якларга Бохарадан 366 шәех килеп чыга. Миссионерларга үзенең коралланган 1700 батыры белән Урта Азия далалары ханы Шәһбани да ярдәмгә килә. Халык ислам динен үзә теләп кабул итмәгән очракта, зур канлы бәрелешләр була. 366 шәехнең өч йөзә һәлак була, өчесе генә Себердә яшәп кала. Әмма ислам дине кабул иткән халыкны уку-өйрәтү өчен Бохарадан шәехләр, дин белгечләре күпләп килә башлый. Күпләре шунда яшәп тә кала. Менә шушы шәехләр күмелгән урыннар – астаналар. Алар кайбер очракларда авыл, ә кайвакыт күмелгән шәехләрнең исеме белән атап йөртелә. Астаналарны карап, чистартып торган кешеләр бар. Бу жирләрдә агач сындырырга, жиләк өзәргә дә ярамый. Нәзере, берәр теләгә булганнар астананы карап торучыларга сәдака бирә. Астаналар олы һәм кечегә бүленә. Олылары – Бохарадан шәехләрнең каберләре, ә кечеләре соңрак чорларда, мәсәлән, Гражданның сугышы елларында һәлак булган дин әһелләре, муллалар каберләре. Астаналар турында бик күп ышанулар һәм риваятьләр сакланган.

Олы күл буенда күп санлы астаналар урнашкан. Информантларыбыз Кинәвәт, Күлчән, Нугай, Карагай, Кәнчекәй астаналарын атадылар. Бер астаналар күл кырыендагы биек урыннарда булса, икенчеләре күл эчендә калган.

Вагай районында информантлар белән аралашканда, бу яклардагы иң популяр персонаж – Еш һәм Еш ияләр икәннән белдек. Бу образлар күпмедер Казан татарларының Шүрәлесенә туры килә. Ешлар – хатын-кыз персонажлар. Хикәятләрдә өйләнмәгән аучы-мәргәннәрнең аларны урманда адашкан хатын-кыз дип беләп, авылга алып кайтып өйләнүләре бәян ителә. Шуңа рәвешле, бу легендалар төрле стихия ияләренең никахын бәян итә. Әлбәттә, мондый никахлар гайрә табигый булу сәбәпле, бәхетле була алмый, Ешлар кире урманнарына кайтып китә. Гадәттә Ешлар турында сөйләгәндә, вакыйганың вакытын, урынын, кешесен конкрет күрсәтеп сөйлиләр. Бу – мифологик хикәятләр өчен мәгълүм алым. Бу хикәятләрдән Ешларның зарарсыз булулары аңлашыла. Ә Еш ияләр исә кешеләргә зыян китерүче явыз затлар.

Себер Алыплары Полваннар дип атала. Полван – пәһлеван дигән сүздән. Алар зур гәүдәле, көчле кешеләр, еш кына аучы-мәргәннәр була-

рак сурәтләнәләр. Шулай ук биредә берәр казу эшләре вакытында алыпларның сөякләре табылу турында да сөйлиләр: «Авылда алып сөякләре чыккан. Буыннары бер метр, диләр. Бик юан булган».

Аучылар-мәргәннәр турында риваятьләр бик күп. Аларның төп персонажлары – аю. Аю кеше кебек акыллы итеп тасвирлана. Легендаларда аюга карата мөнәсәбәттә тотемизм элементлар да күзәтелә. Еш очраучы сюжетның берсендә аю белән хатын-кыз никахы турында сүз бара. Кызыклы сюжетларның тагын берсе – аю белән ана сөте аша туганлашу. Ятим калган аю баласын аучылар авылга алып кайткач, яшә балалы хатыннар, аларның елавына түзә алмыйча, үз балалары белән бергә имезә башлыйлар икән. Шул рәвешле алар аюга «сөт анасы» булалар. «Бу хатынның нәсел-нәсәбенә беркайчан да аю тими, алар урманда курыкмыйча йөри ала», – дип сөйлиләр информантлар. Бу турыда алар: «Миңа аю тими, өннәм аю имезгән», – дип сөйлиләр. Бу туганлык жиде буынга бара. «Аю күренсә, «тимә миңа, сине өннәм имезгән», дип әйтәм дә, аю борылып китә», – дип сөйләде Кәбирә апа.

Ике районга караган авылларда да табигать күренешен жанландыручы мифологик персонажлар – әләмәче (әләмәце) һәм корткайк турындагы сюжетлар очрады. Әләмәче – жил-буран, өермә булып йөрүче явыз рух. Ул көчле бураннар, өермәләр вакытында очып йөри, балаларны урлай, кешеләргә зыян сала дип ышанганнар. Әләмәченең күңелен күрү өчен аңа икмәк, ризыклар калдыра торган булганнар. Корткайк бураны дип мартта Әмәлдән соң уза торган ике буранны атыйлар. Ул Эрбеткә киткәндә усалланып, тешләрен шыгырдатып салкын буран булып узса, кире кайтканда йомшап, сыктап кайта да, Северга китә икән.

Авил халкының матур бәйрәмнәре бар. Мәсәлән, хәзергә кадәр Әмәлне бөтен халык бәйрәм итә. Әмәл, Нәүрүз бәйрәменә туры килә, ул – язгы көн белән төн тигезләшкән көн, 21 мартта бәйрәм ителә. Бәйрәмне хәзерге вакытта Садака бәйрәме дип тә атыйлар. Бу көнне һәр өйдә сый, тәм-том пешерелә. Балалар өйдән-өйгә йөрәп авылдашларын бәйрәм белән котлый. Бәйрәмнең иң күңелле мизгеле – урамда бала-чагаларга тәм-том чәчү, аларның тәм-том, тукач, калач жыюы. Тукачларны, елның иминлеген теләп һәр хужабикә үзе пешерергә омтыла. Шулай ук, «Поз пагу» («Боз озату»), Шөкерана (Яңгыр сорау йоласы), өмәләр, туйлар да бөтен халык белән бәйрәм ителә.

Агытбаш авылындагы информантым Тажетдинова Кийгәнәк яки Көйгәнәк апа турында аны исеме белән таныштыру өчен генә булса да, әйтмичә калу мөмкин түгел. Апаның исеме бик борынгы. Ул картнәдән оныкка күчеп килә торган исем. Кызганыч, Кийгәнәк апа исеменә мәгънәсен белми. Кыек сүзенә биредә болан мәгънәсендә куллануын искә

алып, бу сүз боланны яратып айткан яки болан баласын атаган борынгы сүз түгелме икэн, дип уйлыйбыз. Эмма бу безнең фараз гына.

Йомгак ясап айткәндә, 2019–2020 елгы экспедиция Себер халык-ның фольклорны, горейф-гадәтләрен саклап яшәвен күрсәтте. Киләчәк-тә дә әби-бабаларыбыз үз белгәннәрен искә төшереп, аны оныкларга да тапшырырга кирәклеген истә тотсыннар иде.

Экспедиция вакытында язып алган фольклор үрнәкләре

Фольклор үрнәкләрен язып алганда мөмкин кадәр тел үзенчәлекләрен сакларга тырыштык. Әлбәттә, төгәллеккә дәгъва итә алмыйбыз. Моңың ике сәбәбе бар, беренчедән, информантлар әдәби тел белән җирле сөйләш-не аралаштырып, без аңласын өчен әдәби телгә дә күчеп алалар. Икен-чедән, кайвакыт җирле сөйләмне аң үзе «тәрҗемә» итеп кабул итә.

Су инәсе

Без күлдә тора идек. Рыбаклар күлдән җыкканнар. Аларга чай эчкәле кирәккән су. Берәве постаудан су сосып җыккан касан палага. Палык йөзәте касан паланың эцентә. Тибеиәйте балык. Ут яндырып карасалар, һичмә юк. Бер картрак кеше айтте, суга койгалы кәрәк, диде. Су инәсе эләккән диләр.

Балаларны да Су инәсе алгалы, дип куркытабыз.

Кич су алырга, су коенгалы ярамайты. Авырып китәсең.

Мактымсылу

(дастан фрагменты)

Мактымсылу дигән кыз булган, аның Сәлиха дигән сеңлесе булган. Аталары охотага киткән. Киткән вакытта: «Өйдән чыкмаң, саслары-ны юмаң, уңга-суңга карамаң, су төкмәң», дигән.

Кызлар тыңламаганнар. Мактымсылуны урлап киткәннәр. Сәлиха-ны калдырганнар. Ул качкан, атларын урлап качкан. Урлап киткән кеше җырлаган аңа:

*«Алмалы кырга җитәсең, Мактум,
Алмадан берне өзәрсен, Мактум,
Инҗирле кырга җитәрсен, Мактум,
Инҗирдән берне өзәрсен, Мактум».*

Мактымсылу ике җиләк агачны кичкән. Ул кайтып җитсә, сеңлесе-нең туе икән. Мактымсылу арты белән торган атасының җилкәсенә алма белән аткан.

«Мактымсылу килде», – дигән. «Кайгы яңартмаң», – дип атасы бо-рылган. Шуннан соң, борылгач, Мактымсылу инҗир белән күкрәгенә ата. Шуннан кызны өенә алып керәләр.

Аннары, Мактымсылуны да яраткан кешенә биреп, Сәлиха белән Мактымсылуның туйларын кылатылар, ике туйны бергә кылатылар.

Пәри

Болар булган хәлләр. Йомак түгел. Бер хатын белән бер ирнең кызлары туган. Бу кыз бала, ятан-ятан, олыгаймады. Инәсе суга киткәндә, кайткач, баланы ишек төбөндә таба. Аннары аны сәңгелдәккә алып барып сала.

Икенче авылда ир бала туган була. Алар таза яшәгән. Мунчалары да таза (чиста) була.

Егет 19–20 яшьләрдә өйләнгәле итә. Егетләр белән йөргән вакытта яшьләр әйтәләр теге егеткә: «Мунчадан таш алып чыга алмыйсың», – диләр. Бу егет әйтә: «Мин алып чыгам», – ди.

Егет мунчага китә. Таш алганда, моны кулыннан бер нәрсә тотта. «Миңа өйләнсәң, җибәрәм», – ди. «Өйләнәм», – ди егет.

Ата-анасына әйтә, шулай, ди. Ата-анасы риза була.

Туй бара. Күч күчкәндә, теге авылны үткәндә, кыз әйтә: «Мин монда кереп чыгам», – ди. Теге өйне күрсәтә. Керә, тегендә ата сәңгелдәк селкетеп утыра. Бу кыз, сәңгелдәктән баланы алып, торын (утлы кисәү) белән кыйный, күздән югалганчы кыйный. Бала күздән югала.

Шуннан кыз сөйли: «Мине пәри алмаштырып, шул мунчага илтте, минем урыныма үз баласын салды», – ди.

Кыз ата-анасы белән күрешә. Алар да кызлары табылганга бик сөенә. Кода-кодагылар таныша. Туй бик күңелле дәвам итә.

Менә шуңа күрә 40 көнгә кадәр яшә баланы саклыйлар.

Сычкан

Атасы бер кызны төскә алып барып ташлый. Кыз адашып йөри-йөри, бер өйгә барып чыга. Монда бөтен нәрсә бар икән. Кыз ашарга пешерә, ашарга утыра. Бер тычкан чыга тишектән. Кыз тычканга да ашарга бирә. Тычкан кызга көл бирә. Шуннан соң тычкан мич астына кача.

Бераздан Дию килеп керә. Кыз, дию кергән вакытта, аның күзенә көл белән бәрә. Дию куркып кача.

Атасы килә бераз вакыттан. Кыз үлгәндер инде дип килә. Килсә, кыз исән, өйдә бер тычкан уйнап йөри. Атасы бу кызны алып китеп, бирегә үги кызын да китерә. Кыз килә, тычканны ашатмый. Атасы килсә, үги кызның сөякләрен генә өеп куйганнар. (Кульмаметьева Хәтимә Абубәкир кызыннан язып алынды, 1940 елгы. Лайтамак авылы).

Йилбегән

Йилбегән карт, Йилбегән мамай. Алар кешеләрне адаштырганнар. Батырларны юлда очратып, үзләрен кыйнап, бәйләп, атларын алып киткәннәр. Үзләре агач төбеннән җир астына төшөп киткәннәр. Бик шыксыз булганнар. Шуңа агач төбеннән кинәт кенә килеп чыкканнар. Кешене куркытканнар.

Басыйр бабай

Олатабыз Басыйр да Казан яктан килгән. Өч хатын алган, өчәр бала булган. Унике сеңлесе булган, аларны Саз якта хәллә кешеләргә тараткан, кияүгә биргән.

Мин дә Төлке Басыйр токымыннан.

Бабай Александр II патша янына барган. Тылмач яллап кергән патша янына. Ул анда эңиде кияве – сеңелләренең ирләре белән барган. Ул Александр II патшага безнең халык ничек яшәве турында сөйләгән. Патшага кеш малы (соболь), сусар тиреләре (куница) алып барган.

Патша:

– Андый халык бармыни? Нинди халык сез? – дигән.

Бабай:

– Без – төрки халык. Ислам динендә без. Без бик ярлы яшибез. Безне какмагыз, – дигән.

Патша:

– Нәрсә кирәк сезгә? Нинди ярдәм кирәк? – дигән.

Бабай:

– Керәчин, сыек май, манафактура кирәк, – дигән.

Бабай бик күп мал белән кайткан. Патша берничә обоз мал биреп эңибәргән. Бабай кайткач дүрт кибет ачкан. Шуннан соң яшәү эңиңеләйгән. Әмма шуннан соң инде рекрутлар ала башлаганнар.

Бабайның кесәсендә сәгатә булган, көмеш чылбырлы сәгать.

Мулла турында

Мәчет күптән булган. Әбинең бертуган абыйсы указлы мулла булган. Аны Соловецкие островага ссылгага эңибәргәннәр. Киткәндә әйткән минем әбигә: «Минем балаларны сакла. Шайтан вәсвәсә кылып, минем балаларны кяфер итәргә йөри», – дигән. Алырга килгән кызылармеецлар мылтыклар белән. Бабай әйткән: «Минем зыяным юк Совет властена. Балаларым кечкенә. Хатыным юк», – дигән.

Бер кызылармеец татар булган. Кызганган бабайны. «Калсын микән?» – дигән теге армеец. Аңа безнең авыл советында эшләүчеләр әйткәннәр: «Алып китегез!» – дип.

Аталарыннан соң балаларын да алып китәргә килгәннәр. Әби берсен, өч яшьлеген итәк астына тыккан да: «Балам, зинһар тавышланма, алып китмәсеннәр сине дә», – дигән. Әбинең күлмәк итәге озын, бала итәкле булган. Бала әбинең ботыннан кочаклап басып торган. Сәлим абый шулай исән калган. Башка балаларын барысын да детдмга алып киткәннәр. Алар барсы да урыслашып бетте.

Бабай Соловецкие островадан хат эңибәргән әбигә. Аны, ул хатны качып кына кемнәрдер төнлә китереп биргәннәр. Бабай: «Балаларны

кара. Миңа таш ташыталар. Минем каберем монда булыр. Монда исән калган кеше юк», – дип язган (Янгутум авылында Хамраева Галия Азиз кызыннан язып алынды, 1948 елгы).

Сәңгер белән Мәңгер

Сәңгер белән Мәңгер килгәннәр. Алар әстерхан татарлары булганнар. Әстерхан ягыннан булганнар. Авыл булмаган ул вакытта. Әстерханны Аксак Тимер жир белән тигезләткәнме, монголмы, картлар әйтә торган иде Аксак Тимер, дип. Жир белән тигезләткән безнең халыкның тора торган жирләрен. Ханның дүрт улы булган, бер кызы булган. Палаларына әйтеп паккан ул, улларына, әйткән, бергез качыгыз, дип. Палалары күнмәгән. Алар әйткән: «Без бергә сугышсак, мөжәт, жиңәрпез әле, – тип. – Жиңә алмасак, пергә үләрпез», – тип.

Шуннан хан ике телехранитель биргән тә, кысларын көймә белән агызып жиңбәргән. Ханнан бер токым калгалы кәрәк. Палалары күнмәгәң, значит, кыслар калгалы. Агып барганнар, елга белән күтәрелгәннәр. Ике якта ярның атлар куып парган аларны. Шуннан болар елга беткән жирдә туктап, кышларга әзерләнгәннәр.

Сәңгер белән Мәңгер икәү, кыз бер генә булган. Тагын бер башка кавем бер биңә тагын алып, дүртәү Иртешкә килеп жиңткәннәр. Анда кыш балык жиңела торган жир бар. Анда туктап, кышны иштәкләр белән сугышканнар. Бертуктаусыз. Ике генә кеше, ике хатын. Аннары, монда жиңәп булмас, дип, Иртештән безнең елгага кереп, Индрәгә барып чыкканнар. Берсе – Тирән билдә, икенчесе Индрәтамакта урнашкан. Анда семья булып жиңгәннәр. Аларның бала-бакралары булып киткән. Бер Индрәтамактагысы бервакыт берсе икенчесенә кунакка чыккан, кайтса, семья юк, хатыны качып киткән. Балалары инде кәпләшкән булган, әйткән, юк инде килмәйт, елга буйлап качып китте. Кырдан куып киткәннәр болар. Алыплар булган болар. Куып киткәннәр. Иштәкләр бер чирү булган, чирү ул 100 кеше.

Бер 30 чакрымда, Төңкет/Төнгәт/Төңәт булган. Анда Күчем ханга ике кеше уклар атарга тимерләр ясап торганнар. Шул урында авыл юк, кешесез дә тормый. Бер карт жиңгән ити анта.

Болар кырлап йәяү бара, Елгамакта усмаганнар. Чирү иштәкләр көймәләр пелән. Урман екканнар, потакларын оңлап сыкканнар. Потакларны суга салып сыкканнар. Пау белән пәйләп суга патырғаннар. Иштәкләрнең көймәләре тустан, көймәләр белән потаклар өстенә кергәннәр. Туз көймәләр потак өстенә кереп, тишелгәннәр. Көймәләрен үтә кергән потаклар.

Биңгә Мәңгерме инде, Сәңгерме шунда:

– Менә ник кастың, менә ник киттең, – дигән.

– Динебез пашка, телебез пашка, шуның өцен кацтым.

Ук пелән аткан, үтәдән-үтә, пөтенесен үтергәннәр иштәкләрнең.

Ике хатыннан 12 пала пулган. Берәүнең хатыны – иштәк, перәүнең – ханның кысы.

Монда китеп, Нечә дигән елгадан 5 чакрым кереп, 2 йорт салып палаларын асрап торганнар. Иштәкләр тагын килгәннәр. Нәкәң тигән йир пар монда. Анда карт пелән корткай торганнар икәү. Пиек бер йир, су алмайты. Иштәкләр сорашканнар, кайта яшәйтеләр, дип. Карт әйткән, сез аны иңә алмайсыңыс, тип. Ул нимәй карт, иштәк картмы пулганмы, черт знайт.

Карт өйрәткән иштәкләрне.

– Сез төннә парыгыс та, аңай йитмәк, – ул карт өйрәткән, – сепертке пәйләң, агаң япрактан, пецәннән, потактан күп сеперткеләр пәйләң, төн парып, караңгыда өйләрен сепертке белән уратып, ут якыгыз сеперткеләргә. Ут яккаң ярыйк, өйләреннән йөгерең ыккаң алар, ярыйкта ук пелән атыгыс.

Полар алай кылганнар. Караңкыта ул сеперткене тәгәрәйләтеп ыкканнар та, ут ягып әшибәргәннәр.

Сәңгерме, Мәңгерме, белмим, аларның иң олы пала 13 яшьлек пулган. Ханның кысыныкы пулган. Паланы күтәреп алган та кацкан.

Моны атып утырганнар, атып утырганнар, атып утыраты ук пелән. Егылмайлар. Бер ярым-ике чакрым йир киткән. Анта палага әйткән:

– Син утыр та, тавышың ыкмасын, пер төрле тавыш ыгарма, ацыксаң та, тукта.

Паланы калдырып киткән. Пала бервакыт төшкән дә. Нәмә кылмак кирәк, 13 яшендә.

Болар Ләңчегә киткәннәр. Ләңче ул вакыт авыл пулган. И мөселман авыл пулган. Сәңгер белән Мәңгер, Лайтамактан Йиләк патыр анда әйткә йөргәннәр. Аны барып тоҗе утка якканнар иштәкләр.

Теге 13 яшьлек пала йөрөп-йөрөп монда килеп, үзе кебек палалар пелән килеп, иң беренче монда мәчет салганнар. Авыл салып яшәгәннәр. Шулай Әчир пулган.

Бу Бәхтияр бабай килгәнче булган, 1552-нче еллардан алтта.

Бәхтияр бабай Казан алынган килгән. Ул воин булган Казанта. Казанның бер капкасыннан качкан. Үзенең ике телехранителен алган да, Зәйтүлла белән Айтулла. Алар каяндыр бу авылны белгәннәр. Монда килгәннәр.

Бәхтияр бабай үлгәнче әйткән, кем дә кем, минем каберемне карап, яңартып торса, теләгән әйтсә, теләгенә ирешер. Аллаһы Тәгалә каршында рәхмәтле булыр, дигән. Без барып торабыз.

Каләмдәр белән Сәламдәр

(йомак)

Дедушкам кәплитерди.

Бик порын саманнарта тиңгес ягасынта пер пай яшәгән. Ул пай көн тә төшөп тиңгез ягасынта елым тартайты. Бер көн бер сүрәйттеләр елым, һичмә йок, икенчегә сүрәйттеләр, һичмә йок, өченче сүрәйтегәндә мәтнә эцәндә теп-тере генәй палык. Олылыгы мәтнә чаклы. Халык кырга сүрәп чыгартыйлар да, мәтнәдән йомарлап төшөрөп.

Байның паласы пулаты, Каләмдәр.

– Палам, син саклап тор, пу палыкны, ат сөйрәй алмайт, арбага сала алмайт, пес пыцак палта алып киләпес, ваклап төйярбөз.

Каләмдәр каравылга кала. Ул первакыт күзен артка сөйрәсә палыкка, палык шулкадәр каты сыктайт, ике күсеннән яшь, уңе гөрләвек булып, диңгез чыга паилаган. Каләмдәр кайткыңлар агаңтан алып диңгезгә йомарлай башлайты, палык үзе дә йомарланай, әкрән-әкрән диңгезгә пушатып йипәрәй палыкны.

Пай гилсә, палык йок.

– Палык кая китте?

– Ә мин диңгескә пушатып йибәртем палыкны. Палык сыктайты.

– Ул кадәр яхшы палыкны, күрмәгән палыкны, никадәр калык ачка тормас, дияр иде. Син нишләп пушатып әшибәрдең. Син бүгеннән соң миңа пала түгел.

Пай Каләмдәрне куып йибәрә. Каләмдәр тиңгес ягы пелән китте. Тиңгес ягы пелән параты-параты, караса, тубыктан суга кереп бер кеше атлап килеп тора. Бу туктайтты.

– Син ни атлы? Мин Каләмдәр!

– Минем исемем Сәламдәр! – тите.

– Әйдә, юлга паранызмы. Бергә китәйек, – тите.

Каләмдәр әйтте:

– Мине атам-инәм куып таишлаты, пер палык өцен, – ди.

Сәламдәр әйтте:

– Мине дә менә куып таишлаганнар. Алай йөрүм. Әйдә, товариш пулайык, пергә йөрәк, – ти.

Полар китәттеләр. Параттлар, параттлар, параттлар, күпмә йир үткәннәрән пелмәем мин, пер шәһәр кебек йиргә әжиткәннәр.

Пер корткаяктан сорап керәттләр өйгә.

Ә шәһәргә кара ялау (флаг) эленгән.

– Нимә тип кара ялау эленгән бу сезнең? – ти.

– Көн дә пер кысны әшдәһә килеп алып утыратты. Пүген патшаның кысы, аңа чират йиткән. 15 яшьлек кыслар петкән. Менә аңа чират йиткән, – ти.

Полар сораша паилаган.

– Алай-алай, тии, диңгез ярында специальный йорт салынган. Ул йортка кысны аптөшөп утыраталар. Ул йортка эшдәһә килеп, ул кысны алып китеп утыратты, – тии.

Каләмдәр әйтә:

– Давай, коткарабыз! – тии.

Сәламдәр әйтә:

– Давай, коткарабыз! – тии.

– Син ятып йоклап ал. Мин сине уятырмын, вакыт эңитсә, – тии, Сәламдәр Каләмдәргә әйтәт.

Каләмдәр ятып йоклайты. Сәламдәр пара диңгез янындагы өйгә.

Кыз әйтә:

– Мин патшаның кысы, – тии.

– Мин сине коткарсам, нәрсә пула? – тии Сәламдәр.

– Патша сиңа мине кияүгә пирәт. Әтием мине сиңа кияүгә пирәт.

И сиңа пайлык пирәт, – тии.

– Ну, алайса, мин сине коткарам, – тии. – Мин хәзер ятып йоклайым. Эшдәһә килсә, мине уятырсың, – тии Сәламдәр.

Все, бу ятып йоклай.

Эшдәһә киләйт, күренә тии инде. Зилзиләләр пелән инте. Кыс уятмакчы пула Сәламдәрне, тормайты, юк, уянмый. Кысның күс яшьләре тама, сыктай паилый. Уянмый, үләм инте тии. Күз яше питеңә тамгац, уянып цыга күс яшеннән Сәламдәр.

– Нимә пулты? – тии Сәламдәр.

– Минем күс яшем төште. Эшдәһә килеп йитте, – тии кыз.

Сәламдәр эшдәһә пелән сугыша. Эшдәһәне үлтерә. Кыстан йөзеген алып:

– Син кайт, тии. – Мин сезнең авылныкы түгел, – примерно аңлата үсенең кем икәнән. – Минем дуствым пар. Мин йөзекне аңа пирермен. Но син мине танырсың парыбер, – тии.

Кыс китте. Карап алтылар эшдәһәне, үлгәнме, йокмы. Кыс масаят, өенә кайта. Патша да масаят инте.

Икенце көн тагын. Ялауны снимать кылмайтылар. Масаялар, халык шатланаты, но ялауны снимать кылмайтылар. Патшаның икенце кысы икенце көн икән. Көн тә пер кысны алып утыратты.

Сәламдәр икенце көн тә алай пулган, өценце көн тә эшдәһәне үтерә. Шуннан патша елан килмәйт.

Шуннан Сәламдәр Каләмдәрне алып китә патшага.

– Пес коткартык сиңең өң кысыңны та. Кызыңны пирәсең инте Каләмдәргә, – тии.

Патша икенце кызын моңа пирмәк пула.

– Рәхмәт, мин пашка. Өйләнергә рөхсәт юк миңа, – ти. Кем икәнән әйтмәйте үзенәң.

Ярар шулай пулган. Олы туй кылайттылар. Яшәй пашлайттылар. Көн дә сый. Патишаның көн дә сый, көн дә бәйрәм.

Первакыт Сәламдәр үзенәң өендә вакытта кошлар килеп кунаклылар. Кыслар пулаттылар. Кәпләшкәлиләр, пулар өң абыебызны үтертеләр, туп, Каләмдәр белән Сәламдәр, исемнәрен тә белептеләр. Без аның өчен үң алабыз, туп.

Берәү әйтә:

– Мин патишаның айгыры пулам та, ти, аның пер айгыры пар. Мин ул айгыр пулып цабам. Ул киявен уятыр та, минем айгырым бушанып киткән, син аны ошлап пир, тияр. Ул торыр, ошлым туп, килгән йирдә мин тибермен ти, яңак сөякләрен изәрмен, – ти.

Ә икенчәсе әйтә:

– Юк, синәң пу барып цыкмай, ти. Мин ишектә ук-санай пулып то-рам та, ти, корылган, ти, алар икәү тышка цыгалар төннәң бер мәлендә, ти, алар цыккан мәлендә, ук керешеннән бушаныр да, аларны үтә цыгып, үтерермен, ти. Аның белән үңемне алырмын, – ти.

Өңенсәсе әйтә:

– Мин, ти, елан пулып өйгә керәм тә, алар йоклаган вакытта, кыс-ның питенә татам үземнәң зә(һ)ремне ти. Каләмдәр уянса, ти, аның кысны пәп итеп алат торган гадәте пар, ти, кысны питеннән пәп итеп алат, ти. Аны үбеп алса, ядны үбеп ул үләт, – ти.

– Песнәң сүсләребезне ишетеп, кем дә кем Каләмдәргә жәиткезсә, ул тораташ пулып катыр, – ти пулар.

Перенчәсе әйтә, минем сүсләрне йиткезсә, тубыктан тораташ пу-лыр катыр, ти. Икенчәсе әйтә, күкрәктән. Өңенсәсе әйтә тоташтан тораташ пулып катыр, ти.

Сәламдәр ишетеп торса та, таваришына әйтә алмый, Каләмдәргә. Әйтсә, тораташ пулып катыр. Инде көтә пашлайты.

Патишаның айгыры пушанган. Патиша кияүгә әйтә, давай, миңа ай-гырымны ушлап пир, ти. Бу ушлым, дуп парса, айгыр күтәрелеп пер тибәм тигән цакта, ук килеп айгырның муенына атылыт.

Патиша, ай, кайгыра, айгырымны аттың, ти.

Каләмдәр пеләте патишаның айгыры түгел икәнән.

– Син, ти, ялгыш айгырны ушлаткалы иткән идең Каләмдәргә. Син стойканы парып кара амбарыңа, ти, синәң айгырың анта то-райт, – ти.

Миңа сөйләргә ярамайты, минем аягым тораташ пулып калды.

– Икенчәсен сөйләмәйт, – ти Каләмдәр.

– Ник сөйләмим, бер башлагач, сөйлим. Икенчесен син үзең күрдең, си-
нең ишек яңагына ук санай куелган ите, ти. Мин аны алтым, алып ташила-
дым. Миңа ышанмасаң, пилдән тораташ булып калтым, – ти Сәламдәр.

Каләмдәр ялына моңа:

– Өценцесен сөйләмә, – ти. – Хотя бы ярты тәнең пулса та, кеше пу-
лып калсын, – ти.

– Сөйлим, – ти. Бүген төн елан кереп бицәннең питенә яд калдырмак
итте. Мин үтердем ул еланны, – ти.

Шуннан пу тораташ пулды. Тоташ таш пулды инте пу.

Хәзер пөтен кешеләрдән сораша пашлылар. Сораң-сораң-сораң,
анда пер корткайк әйтә:

– Пар, ти, име, 40 кара сыер тап, ти. Пер йирендә пашка төс пул-
масын, ти. Аны пуазлап, канын олы касанта кайнатың. Кайнап цыккан
цагында, ти, Саләмдәрне эценә атып жибәрең тә, ти, кайнап-кайнап
күренсә, ошлап тарт, ти, ошлап тартып алсаң, ул кире цыгар, ти,
ошлап тартып алмасаң, пулмай, ти.

Полар тиз генә 40 кара сыерны эзләп табаттылар да, пуазлап, канын
касанга агыздылар. Кайната паиладылар. Кайната-кайната-кайната.
Первакыт күренгән ите, Каләмдәр, кулы тайдымы, ошлап ала алма-
ды. Икенце күренде, ала алмады. Шуннан мин үзем тартып алам тиде
бичәсе. Кулларын тыкты да тартып алды.

Һәркемнең туган як, туган жир.

Хәзер Каләмдәр ата-инәсен дә сагына. Куып ташлаган пулсалар та.

Патишадан рөхсәт алып китте, ти.

Пулар диңгез ягы пуйлап киттеләр. Каләмдәр белән Сәламдәр, пат-
шаның кысы инте. Ипләп парып, байрамнар кылып, инде Каләмдәр белән
Сәламдәр бергә кушылган йиргә йиттеләр. Сәламдәр инде әйтә:

– Инде хуш, Каләмдәр, тип. Мин дә пер патша паласы, ти, только
палык патшасының паласы, ти. Мин сиңа ярдәм итәр өчен цыктым, ти.

Бу йомакны олатам кәпләшкәли иде. Габделвахит исемле булган, мин
6 яшьтә булганмын, ул үлгәндә (Мурзаев Шиабетдин Туктасыновичтан
язып алынды, 1949 елгы. Әчир авылы).

СЕБЕР ТАТАРЛАРЫНЫҢ «ТЕЛ ХӘЗИНӘСЕ»ННӘН

Халкыбызның сөйләм теле бик бай һәм кызыклы. Һәр җирлекнең үз шивасе, һәр сөйләмнең үзенчәлекләре бар. Себер татарларының сөйләм теле һәрjakлап игътибарны үзенә тартып тора. Әйтелеше һәм яңгырашы белән генә түгел, ә мәгънәви ягыннан да. Бу якларда халык җор күңелле, бай фикерле, ниндидер әйтем, кушамат, канатлы сүзләр табар өчен озак уйлап тормый. Тиктомалдан әйтелгән кайбер сүзләр дә, фразеологизмга әйләнеп, сөйләм телендә үз урынын таба.

Тәмән өлкәсе Вагай районының Тугыз авылында яшәүче Зөлхәйдә ханым Сәйдуллина, шушы төбәктәге сынамышларны, әйтемнәрне, мәзәкләрне һ.б. җыеп, туплап, сөйләм теле хәзинәсен булдыру өстендә эшли.

* * *

Зөлхәйдә Сәйдуллина

Сынамышлар.

- Кояш цалгының песен күрсә, яңгыр явар.
- Пуаслауда пуасламаса, пукрауда пукратыр (Пуаслау – Богослов, Пукрау – Покров – ред.).
- Йома (жомга) яңгыр яуса, бер атна яуар.
- Раштуада йылы булса, татарга йеңелцелек.
- Төнәгән өйне тукуйтма, өй хужасы ацуланыр.
- Юлга цыкканда уң ягыңнан ир узса, юлың уңар.
- Яңа елда беренце булып өйгә ир керсә, өңә ырзык керер, пицә керсә, авыру, кауга көт.
- Үте сытылган балыкны ашасаң, кешенең ацуы сиңа теймәс.
- Тырнаклы үссә, тояклы үсмәс.
- Питраудан соң цыкласа, үсемлеккә файдасы бар.
- Кицке кунак кунып кайтыр, иртәнге кунак төшкәңә кайтыр (яңгыр турында).
- Мешәк (мәче – ред.) – пәйгамбәрнең кызы, рәнцетергә ярамый.
- Шабала (кашык – ред.) төшсә, кунак килер, шеш (чәнечке – ред.) төшсә, ир кеше керер.

Ырымнар.

- Сөтнең өстен «бисмилләһ» дип япмасаң, шайтан баласын юар.
- Сөтне кайнатканда таштырма, сыерның имчәге ярылып.
- Сулы кешенең алтын (алдын) кичмә, су олы.
- Ирләр алдын кичмә.

- Корсаклы пицә караңгыда ашанса, баласы бур булыр.
- Сунар бетмәй мыек-сакалың кырма, фарт китәр.
- Кешедән соң су цацып калсаң, юлы уңмас.
- Юлга цыккан кешедән соң итәнне себермә дә, юма да.
- Ашаганда ашап бетер, яманлыгың калмасын.
- Кулның сырты белән терегә су койма.
- Өстәл өстенә кулга киярне салсаң, теләнцелек теләп ятар.
- Йомырка кабыкны меецкә якма.
- Чишнәк (суган – ред.) кабыгын утка якма, күзең кайтар.
- Йомырка урлау ярамый, адәм баласына исәп.
- Мәетне озаткач, кайтуларын көтеп алсаң, күз авыруы бетәр.
- Пыцакны өстәлгә куйма, кауга теләп ята.
- Цацны идәнгә төшөрмә, кошлар, цыцканнар цацыңнан оя ясарлар, башың авырыр.
- Көн кунгац су түкмә, фәрештәләрне түгүең бар.
- Йома көн кер юма, идән юма: гомерең кер юып үтәр.
- Муел (шомырт – ред.) гөл атса, балык уйный (ултык чәчә).
- Башыңның каутанын кыртырсаң, ике ягын да кыртыр: кимәдә (көймәдә) актарылмассың.
- Ашагач ятма, өстеңә кыйра (ялкау – ред.) бага сикерер.
- Аккошны аткалы ярамый, ир балаң булмас.
- Балага 40 көн тулгыңца, юргәкләрне (биләү чүпрәге – ред.) тышка элергә ярамый.
- Ингән суың кән түгелсә, ирең исерек баш булыр.
- Апкергән утыныңны салганда, утының цацылса – балларың кән булыр, таралмаса – аз.
- Аяк киемең яман туарма – иреңә кадерең булмас.
- Кеше аяк киemen кеймә, ирең уртақ булыр.
- Корсаклы пицәгә сораганын бир, аяган нәрсәңне цыцкан тишер.
- Кыз баланы беренче теләп кергәнгә бир, беренче кергән – Хозер Ильяс.
- Кыз-бала икмәкне калын киссә – ире тракторист булыр.
- Кечкенә бала аяк киemen ялгыш кейсә – ата-инәсен үлештерер (орыштырыр).
- Идәнне ишектән түргә мәеттән соң гына себерү дәрәс.
- Тупсага басма, буең үсмәс.
- Цацны үртәгәндә, тышка цыгып кыцкыр: урман көйде, чач көйде. Тектән фәрештәләр инәрләр.
- Тырнакны утка яксаң, күмсәң әйт: фәлән кызы фәләннең дип. Теге дөньяга барсаң, цүпләрсәң.

- Төкөргәле ярамый, шайтанның битенә төкөреп куюың бар. Минем битемә төкөрдөң, мин дә төкөрәм, дип әйтә, имеш, ул.
- Кояш кунгац, елгдан су алсаң: «Күк ат йеккән, күк тун кейгән кунак килгән, су кирәк», – дип алырга кирәк.
- Сыер бозауласа, «Сәңге-Сөңге бабайга», дип хәер бирәләр.
- Күзең тартса: «Тьфу-тьфу, табан төбемә төшсән», – дияргә кәрәк.
- Эт олыса: «Үз башыңа олы», – дияргә кирәк.
- Мәет ятканда берәрсә цөцкәрсә, түбәсенә төяләр. Алай итмәсәң, тагын мәет булыр.
- Цөцкәргәндә: «Томау, башым кайтты», – дип әйтү кәрәк, тиз төзәлсәң.
- Бала курыкканда кот коялар: «Әпрок-әпрок, кайдан кердең аннан цык», – дип баланың йөлкәсенә берничә кат төяләр, авызына бармак тыгып укцытталар.
- Кечкенә баланың цацын алганда болай диләр: «Башыңа тургай цыцып китмәсен».

Себер татарлары сөйләмәндә кулланыла торган фразеологизмнар:

- *Ел цыкмас* – ялкау кешегә әйтелә.
- *Эцкә кер керү* – көнләшү.
- *Сөгән авыз* – зур нәфесле.
- *Эт буыштыру* – орышу, талашу.
- *Тәмәне тауда* – тәкәббер.
- *Тишек иләк* – кадерсез кеше.
- *Тел пистәсе* – армый-талмый сөйләү.
- *Кәдәри хәлцә* – хәленнән килгәнче.
- *Цел мия* – белемсез, надан.
- *Илә-пая* – әкрән.
- *Әцәткә-пәцәт* – исәпләшү, үч кайтару.
- *Кыл пугыртактан* – бик күп.
- *Шәрмәндә* – оятсыз.
- *Из күңцәк* – иркә кеше.
- *Коры авыз* – ач.
- *Йөнле бит* – хәйләкәр.
- *Церек башмак* – сүз йөртүче.
- *Трай тибү* – берни эшләмәү.
- *Итем-исер* – ялгыз.
- *Теңкәне катыру* – буш сүз сөйләү.
- *Ярты-ясак* – уңмаган.
- *Туң бит* – ачулы кеше.
- *Нүшәр түгү* – коеп яуган яңгыр.

- *Кыштыр үргән* – пычрак.
- *Мамаңның кулы* – сул кул, тәһарәт алган кул.

Мәгънәләре тормышта кулланыш алган мәзәкләр.

Көзгә йылымда олаучылар ат батырганнар икән. Араларыннан бер хатын болай сыктаган (елаган):

– Янеңнән асат, Луман (атның исеме), цыгып эйсәң ней булган (Хәзерге вакытта бу сүзне үтенече булган кеше куллана).

* * *

Сыер: «Былтыр-былтыр», – дип чәйнәгенчә, куй: «Кицә-кицә», – дип тиз генә ашап-йотып куя икән. Шуңа күрә, куй белән бер курада торган сыер йонцу була, диләр.

* * *

Каенанасы килененә йөн ирергә боерган икән. Килен кыйрарак (ялаурак) булган. Бер урцык иргән дә, туктаган бу. Каенана эшне тикшергәле кергәч, килене сандык түрдән бер урцыкны, йә алып, йә кире салып, тагын алып:

– Менә бер урцык, менә тагын бер урцык, – дип күрсәтә икән.

Карчык, масаеп:

– Килен, пацала кәрәк икән, мин урманга пацалалык агацка кереп цыгаен, – дигән. Киленнең коты киткән, карчыкның артыннан тышка чыгып:

– Пацалага киткән башта үлгән, өйдәгесе өйдә үлгән, – дип кычкырган ди. (Йомышны озакка сузган кеше турында әйтәләр: Пацалага киткән башта үлгән, өйдәгесе өйдә үлгән).

* * *

Бер татар кешесе каты суыкта он сатып тора икән. Янына төкле (урыс) килеп:

– Почем ржаная мука? – дип сораган.

– Әһә, ыржаймасаң да ыржаерсың, пы суыкта тышта торып пак, – дигән имеш татар.

СЕБЕРДӘ ИДЕЛ БУЕ ТАТАРЛАРЫ НИГЕЗЛӘГӘН АВЫЛЛАР

Аккул авылына 110 ел

1908–1910 еллардагы Столыпин реформасы гамәлгә кәргән бер заманда Чистай өязендәге Түбән Ташлык (Кәминкә) авылыннан бер төркем хужалыклар, I Бөтендөнья сугышы елларында да, шулай ук аларга ияреп күршәдәге Иске Баграж-Елховой, Кармыш һәм башка авыллардан да Себергә күчеп киткәннәр. Укучы бу реформа турында беләдер, аның төп эчтәлегә крестьяннарның бер өлешен үз төбәкләрендә аерым жирләргә (отрубларга, хуторларга), хәтта ерак урыннарга бүлеп чыгарып, шәһәр заводларына эшкә жибереп тә, аз жирлелек мәсьәләсен хәл итү. Ул заманда крестьянга жир житмәгән. Моңы, әлбәттә, тормышны яхшы белүче, күп йөргән, бәлки әле урыс-япон сугышында да катнашкан Юныс исемле кеше оештырган, диләр. Монда күчүчеләрне оештыручы турында сүз бара. Чынлыкта волость идарәсе белән шул законга яки указга таянып юллама алганнардыр. Аларга төялгән ярлы әйберләре, бала-чагалары белән туган жирне ташлап юлга чыгуы җиңелләрдән булмаган, баштан су юлы белән Чистай аша баржаларга төялеп кузгалганнар. Хөкүмәт законы да булгач, юлга матди ярдәм дә бирелгән. Алар Себергә, туктала-туктала, бер озын кәрван хасил итеп бик озак барганнар. Якташларыбыз Тубыл (Тобольск) өязендә Бехтерева елгасы буенда, урманлыктар эченә Алга исемле авылга нигез салганнар, беренче атамасы Уба дип аталган. Әлбәттә, бирегә башка төбәкләрдән дә татарлар килгән, мәсәлән, Пенза төбәгеннән.

Бүген Төмән өлкәсе Тубыл районы Байкаловское авылы жирлегенә кәргән Алга авылында барлыгы 90лап кеше яши. Авыл күбрәк җәйге ял итү йортына әйләнеп беткән. Аннан һәм төрле авылларга таралган элекке Кәминкә кешеләренәң нәселен табу җиңел эш түгел. Биредән Тубыл шәһәренә 82 чакрым. Бу хакта Төмән фән үзәгеннән Г.Т. Бакиева «Особенности процесса переселения татар из Павловожья в Тобольскую губернию в период Столыпинской реформы» дигән фәнни хезмәт язган. Әмма аны конкрет аныклаган материал дип әйтеп булмый. Себердә Идел бие татарлары нигезләгән авыллар турында берничә абзац язып узган белән генә чын тарихи вакыйганы күрсәтеп булмый, миңа калса, бәлки, фән өчен шулай кыска гына язган кирәк булса да.

Бу авылларның тарихы турында башыннан алып ахырына кадәр аның күренекле кешеләре, этнографиясе, табигате, көнкүреше, кыйбласы һ.б.

турында төсле иллюстрацияләр белән матур китаплар язасы иде. Теләктән кала, алга китеш юк әлегә. Татар тарихының бу әһәмиятле өлеше, нишләптер, көнүзәгеннән төшеп кала кебек. Элекеге Төмән өязендә Казан ягы татарлары нигезләгән Казанка, Камай, Камышлы, Муллино, Усман һ.б. авыллар инде юкка чыккан, шулай ук татарлар нигезләгән Уфимка дигәннендә бер-ике йортны санамаганда анысын да юк, дип әйтеп була. Шул авыл исемнәреннән кала, һичбер язылган истәлек күренми. Тарихның бу кисәге караңгы пәрдә артында калган. Тагын узган гасырларда Кәминкә кешеләре, Себердән кала, республиканың хәзерге Лениногорск районы Түбән һәм Югары Чыршылы, Куакбаш авылларына күчеп утырган, дигән риваятьләр дә бар. Югары Чыршылыдагы мишәр зираты шул кәминкәләргә бәйле түгел микән? Ул документларны да эзләп табасы бар. Үзе исән чакта Чирмешән районы Әшәлче (Яшәүче) поселогы имамы Нурулла Хәлиуллин Кармыш авылыннан үзләренә туган тиешле Әбелхарис абыйларының һәм башкаларның 1921 еллардагы ачылык вакытында шундагы Уба (Алга) авылына китүләрен һәм анда күпчелеге Түбән Кәминкә кешеләре булуын әйткән иде. Себер тарихын өйрәнүчеләрнең дә бу хакта искәртүләре Нурулла хәзрәт сөйләгәннәрнең хаклыгын тагын бер кат куәтли.

Идел буеннан Себергә бәхет эзләп китүчеләр себер татарлары авылларына гына урнашып калмаганнар, үзләре дә яңа авылларга нигез салганнар, кайбер очракларда себерлеләр аларны үз авылларына кертмәгәннәр дә. Яңа авылга нигез салу өчен жирне эшкәртەرگә, куаклыкларны кисәргә, мәйдан ясарга кирәк булган. Бу эшләр күмәк көч белән башкарылган. Баштан Столыпин реформасы дигән булып крестьяннарга алтын таулары вәгъдә ителсә дә, соңыннан алар бөтен нужалар алдында берүзләре калганнар, фәкыйрьлекләре артларыннан сөйрәлеп барган. Алар бер дәвер Себер тайгаларында каңгырап, аптырап йөриләр, чөнки аларга күрсәтелгән яки тәкъдим ителгән урыннарда төрле төбәкләрдән килгән мөһажирләр инде йорт корып өлгәргәннәр, алар белән кушыласылары да килмәгән, үзләренә мөстәкыйль нигез сайлаганнар. Идел буеннан 70–80 гаилә булып килгән зур кәрван, бүлгәленеп, төрле якларга таралган. 1910–1911 елларда Түбән Кәминкә авылы татар мишәрләре, Төмән өлкәсе Яркәү районында кечкенә генә йортлар, землянкалар салып, авыл нигезлиләр, әмма алар анда бер кыш кына чыгалар, урынны ошатмыйлар, уңайсыз яклары күп була. Ике якта Тара һәм Тубыл елгалары аккан, тау битлекләреннән чишмәләр бөркеп чыккан. Шуннан 6 чакрым читтә күл бар икән, урыны бик матур. Адашкан сыер көтүен эзләгәндә шул урынны Юныс Ризванов күреп ала. Әйтерсең лә шул сөтбикәләр авылны кая нигезләргә икәннән үзләре күрсәткән. Мишәрләр күлгә дә һәм авылга да Аккүл дип исем ку-

ялар. Әмма документларга, нишләптер, Юрты Дулепино дип төзәтелеп кереп китә, соңрак юрта дигәнә төшөп калган. Авылга бу атаманы кем куйган, беркем белми, жирле халыктан сорап тормаганнар, рәсми документларга үз белдекләре белән энә шулай язып куйганнар. Төмән өлкәсә дәүләт архивындагы 1923 елгы мәгълүматларда авыл атамасы хакында бик ачык әйтелгән: *«Деревня находилась на озере Бобровом, относилось к категории выселок Покровской волости. С 1918г. называлась Юрты Дулепино, входило в состав сельского общества Щучьинское. На 1 августа 1923г. в Юртах Дулепино насчитывалась 18 дворов, проживало более 48 жителей татар магомётанского вероисповедания. До ближайшего волостного села Покровское было 10 верст, до ближайшего города и железнодорожной станции 78км»*. Берара Тубыл округы Яркәү районы Дулепино авылы Омск өлкәсә составында торган. Якын тирәдәге Тархан авылында яшәгән себерлеләр аларны «дүләпиннәр»/«түләпиннәр» дип йөрткәннәр. Бу сүз себер татарлары лексиконыннан ясалганмы, әллә бөек урыс теленнән кергәнме, шәхсэн үзөбез әйтә алмыйбыз. Юрта дигәнә төрки татар сүзе, анысын һәркем белә. Тик шулай да бу атаманың мәгънәсә күчеп килүчеләрдән усал итеп көлгәнгә охшаган. Рус филологларының аңлатмасыннан: «Дулепин образовано от прозвища Дулепа. Скорее всего, оно ведет свое начало от диалектного слова «дулеб», которое в курских и орловских говорах означает «невежа, простофиля, остолоп», а в рязанских и владимирских – «слепой, косой, разноглазый». Исходя из этого, можно предположить, что прозвище Дулепа указывало на недостатки или отрицательные стороны человека» (башка вариантлары да булырга мөмкин). «Дүләпиннәр» монда аларга кадәр тамыр жибәргән халыклар белән аралашып тату яшәгәннәр, бер-берсеннән хужалык әйберләре алышканнар, сәүдә итү, булышу барган, бер-берсеннән жирле көнкүреш яшәү өчен аларга гына хас булган һөнәрләренә өйрәнгәннәр яки тәҗрибә, осталыкны үзләренә алганнар. Монда аш-судан алып ял итү төрлелекләре яңалык буларак кабул ителгән. Ике арада кызык хәлләр дә булган. Авыл нигезләнгән елларда кәминкәләр Тарханга этәч эзләп барганнар. Тегеләре бу сүзнен мәгънәсен һич аңламыйлар икән. Аларда этәчне кура дигәнә әйтәләр. Шулай аптырашып калганнар. Шунда берсе тавыкларга мужик кирәк, дигәч кенә аңлашканнар.

Аккүл бүген Покровское авылы жирлегенә буйсына. Казан губернасының Чистай өязе Күтәмә волосте Түбән Ташлык (Кәминкә) авылыннан килүчеләренә өлкән буын себерлеләр хәтерләп калганнар. Болар: Юныс Ризванов, Гыйльман Гыйльманов, Хәсән Хәсәнов, Мотыйгулла Гайнуллин, Мостафа Зәйнуллин, Камалетдин һәм Дәүләтша бабайлар һ.б. Чынлыкта Хәсән Хәсәнов дигәнә Хәсән Мингулов (1880) Уфа губернасы Ер-

субай волосте Иске Баграж-Елховой авылында туганлыгы ачыкланды. Балалары Сәхипжамал (1903–1940), Гозәер (1908–1996), Ибраһим (1906–1992). Ибраһимның жәмәгате Сәлимәннең (1908–1992) ата-анасы Сибгатулла Гатауллин һәм Бәдерниса Жһанша кызы – Түбән Ташлыктан. Бу авылда без белгәннәрдән Салих Камалов (1910–1972), Хәсән һәм Хөсәен дөгетче Корбангали уллары (Шәйдуллиннар) туган. Ата-аналары – Түбән Ташлыктан. Алар инкыйлаб елларыннан соң Түбән Ташлык (Кәминкә) авылыннан аерылып чыккан Иншар поселогына, ягъни «Татарстан» колхозына кайтып урнашканнар. Хәсән Шәйдуллинның сугыш елларыннан соң Себергә туган жирләренә, дус-ишләренә барып йөрүе билгеле. Ара-лары шактый ерак булса да, Түбән Ташлык белән Аккүл арасында даими элемтә булуы күзгә күренеп тора. Мисал өчен, Иншар поселогыннан 1941 елда Ширияздан Мортазин һәм Һәдия – Кәлимулла Шәрифуллин кызы (1910) Төмән өлкәсендәге Аккүлне күрәп кайтканнар. Һәдиянең әтисе 1911–1933 елларда биредә яшәп алган, ул чакта Һәдиягә бер яшь, ул Түбән Ташлыкта туган булса кирәк. Ир туганнары Рәхмәтулла белән Гарифулла Себердә туганнар, дип әйтәләр (дөрес, паспортларын күрмәдек). Һәдия юлны яхшы белгән, Ширияздан бабайны алып барып житкәргән. Ширияздан бабайга бу гүзәл урыннар, Аккүл һәм Күлавыл бик ошаган. Ләкин илдә сугыш башлангач, инде яше дә зураеп барудан сагаеп, монда күчеп килү ниятеннән кире кайткан. Кайтышлы Оренбургта яшәгән улы Шакирга кереп чыккан, инде улын да Аккүлгә чакырып тормаган, аны Иншар поселогына кайтырга үгетләгән, ул ризалашкан. Лут Салих улы Камалов сөйли: *«Минем әти Аккүл авылында туган, әбием күршәдәге Күлавылдан. Аларның ата-аналары, авылдашлары тайга эчендә, күл буендагы наратларны кисеп, нигез корганнар. Күлнең бер ягында ак каеннар шаулап утырган. Киселгән таза ағачлардан бисмиллә әйтеп йорт салганнар, яраксыз ботак-чатаклар мичкә ягулыкка файдаланылган. Бернинди ярдәмсез, техникасыз, никадәр зур тырышлык, яшәүчәнлек һәм тормышка ябышу. Хәзерге заман кешесенең кулыннан килә торган гамәл түгелдер б, мөгаен. Мин 2000 елларда әтинең оныгы Исрафил Гирфанов белән Күлавылда булдым. Анда туганнарыбыз бар. Төмәндә яшәсәләр дә, нигезне таратмыйча тоталар. Балык тотып, күпләп мал үрчетеп тормыш итәләр. Аккүлгә килгәндә, ул гаҗәеп матур урында, озын булып алты чакрымга сузылып киткән күл, аны күрүгә күңелне рәхәтлек биләп ала, хәтта сулыш иркәнәя. Язгы су күтәрелү чорында монда килеп булмый, хәтта Покровское бистәсенә дә көймәдә генә барып була икән. Аккүлдә әтинең туганнары бар иде, туганнан туган Зәйтүнә ана». Алар мәрхүмнәрдәр инде. Нәселләре белән аралашу юк, сукмаклар өзелгән, туганлык югалган... Тик шулай да моннан берничә еллар элек себерлеләр*

Түбән Ташлыкка ике машинада Салих Камаловның оныгы Рамил Равил улы Гирфановта кунакта булып киткәннәр, дип ишеткәнәбез бар. Димәк, әле мондагы нәселләрен онытып бетермәүчеләр бар икән. Алдарак бу хакта сүз булыр әле.

Исрафил Равил улы Гирфанов, отставкадагы полковник сөйли: *«Салих бабайның Себердә Аккүлдә туганлыгын беләм, җәмәгәте Хәдичә әбием Дәүләтша кызы күршәдәге Күлавылда туган. Ата-аналары икесе дә Түбән Ташлыкныкы. Бабайның әтисе Камалетдинне урманда агач күтәргәндә артык көчәненп эче төшә, шунда бер урыс авылында бер фатирда ике-өч көн тирәсендә авырап яткач, вафат булган, шунда каядыр күмеп калдырганнар. Абыйсы Мингалим Түбән Ташлыкта туган, Аккүлдә яшәгән, балалары булмаган, шундагы зиратка җирләнгән. Дүртенче буын туганым Әлмира Азат кызы Гомәрова-Сажина интернет аша безне эзләп тапты. Гаҗәеп киң күңелле, ут кебек хәрәкәтчән, тирән гыйлемле кеше ул. Нәселебез һәм Аккүл авылы турында истәлекләр җыйган, туганлык җепләрен ачыклаган һәм Түбән Ташлыкка бер төркем «туганнар делегациясе» белән килеп, инде югалган элементларне ялгады. Аларның чакыруы буенча, Яңа елны анда туганнарда каршыладым. Сүз белән әйтеп бетерә алмаслык очрашу булды ул. Сөйләүләре дә, кыяфәт йөзләре дә, уңганлыклары да безнеңчә, кәминкәчә. «Бәрәңге кәкәше» дип сөйләшәләр. Рамазан абзыебез, 15ләп ат-тайлар асрап, рәхәтләнеп шунда яшәп ята. Зиратларны да карадык, элеккеге каберлекләренң тирәләре тотып куелган, исемнәр юк. Күлавылда язучы каберләр бар, хәзерге заманлыкы булса кирәк. Исемсез каберлекләр хакында җирле кешеләр монда фәлән абзый яки фәлән әби җирләнгән, дип әйтә ала. Аларның исемнәрен берәр дәфтәргә теркәп куясы иде. Аккүлдән 70 чакрым читтә Ялutor районына кергән Күл-Авыл (Озерное) дигәннен дә күрдем. Аккүлдә урын аз, дип, кайбер кәминкәләр нәфселәнеп шунда барып утырганнар, нишләптер, Акүлдә сыеша алмаганнар. Казылган землянка урыннарын әле бүген дә чамалап, күрәп була. Шуны әйтәм, бу кәминкәләр шулхәтле тырыш, үҗәт, ирек ярата торган халык булган икән. Себер хәтле Себергә барып авыллар нигезләп йөргәннәр. Покровское авылына барып, патша Николай белән элементларе булган Григорий Распутинга багышланган музей йортта тарихи истәлекләрне күрдөк. Ул Аккүл мишәрләре белән таныш, дус булган, гыйбадәтханә төзәргә булышкан».*

Себергә күчеп киткән кәминкәләр нигездә дини халык, араларында мәдрәсәләрдә укучылар да булган һәм дин башында торучы имамы да гореф-гадәтләрен башкарган, зират урынын билгеләгән. Авыл урынын сайлаганда бик жентекләп тикшергәннәр, шалашлар корып, этләре белән бергә йоклап та караганнар, янәсе, җенле урын түгелме? Иң мөһиме – би-

регә килгәч тә укыган догаларының, намазларының кабул буласына чын күңелдән ышанганнар. Әйе, догалары күкләргә барып ирешкән икән, дисәк тә – ялгышу булмастыр. Урын чыннан да бик гүзәл, оймак оясыдай табигать һәйкәле уртасында. Берничә еллар узып ныклап тамыр жибәргәч, гел аерым йортларга жыелып дини мәҗлесләр, жәмәгать намазлары укып йөргәнче, аерым бер жәмигъ мәчете төзәргә хыяллана алар. Матургына нигез салганнар мәчеткә. Унсигез чакрым ераклыктагы Покровское авылыннан мәшһүр Григорий Ефимович Распутин мәчет салырга булышкан, 40 метр постау (сукно) алу өчен акча биргән. Бу крестьян – Россия империясе тарихында тирән эз калдырган шәхес, Петербуртта патша Николәй икенченең «гаилә дустаны», патшаның өметсез хәлдә яткан улын дәвалый алган, күрәзәче, им-том кылучы, төрле мажараларга махир һәм аракыны мичкәсә белән эчә алуучы, кайбер чыганаclarда тәртипсез тормыш алып баручы сәер шарлатан буларак телгә алынган, бигрәк тә совет рухында язылган хикәяләрдә. Әмма аны якташлары зур хөрмәт белән искә ала, гадәттән тыш булган сәләтләрәнә соклана, туган авылы Покровскоеда Игорь Ястребов ул яшәгән нигездә, йортын торгызып, музей ачкан. Әлбәттә, ялган белән тулган совет әдәбиятын, аңарга кадәр язылганнарын да укып, чын дәрәҗәгә беләп булмый. Шундый тарихи музейлар бик кирәк. Распутин туган авылына кайтып-китеп йөргән. Бераз Казан шәһәрәндә яшәп алуы да билгеле. Соңыннан, кирәге калмагач, «путысыз» Распутинны, Феликс Йосыповның Петербурттагы Мойка елгасы буендагы сараеңның подвалында үтереп, Нева елгасына ташлаганнар. Әлегә Йосыповның Казан ханбикәсә Сөембикәгә туганлык җепләре булуын укучы белә инде. Болар турында озак язу кирәкмәс, укучы шул хакта китаплардан укып, видеотасмалардан карап белә ала, анда төрле фикер өермәсә эленеп тора, һәркем күңеленә хуш килгәнә кабул итә аладыр. «Ни шайтан, ни кеше булмаган», сакалы кендегенә җиткән бу урыс белән Түбән Ташлык (Кәминкә) мишәрләре кайда танышканнар, ничек уртак тел тапканнар, ничек аның мәрхәмәтен яулаганнар, инде теге дөньялардан хәбәр килмәс. Мишәрләр аңа бер мөһим эштә бик булышканнар бугай. Урыс тиктомалдан татарларга кесәсеннән җилгә акча чыгарып салмас.

1916 елда Распутин үтерелгән вакытта мәчет төзелеп беткән, эчәндә намазлар да укылган. Аккүл мишәрләре Распутинны яманлап кем нәрсә сөйләсә дә, озак еллар буге аның «яхшы мужик» дип искә алганнар, изгелеген онытмаганнар. Постау дигәннәре идәнгә җәелгәндер, намазлык буларак та бүленеп халыкка таратылгандыр. Әмма илдәге вазгыять бинаның түбәсеннән манара күтәрергә мөмкинлек калдырмаган. Беренче рәсми имамы турында мәгълүмат юк. Жомга намазларын, кем Ислам динен белә, шулар чиратлашып башкарган булырга тиеш. Авыл-

дан Ибраһим Хәсәновның күршәдәге Ялутор районы Яна Атыял авылында себер татарлары мәдрәсәсәндә укуы билгеле, заманаларның өстә аска килмәсә, бәлки, имамлык аның кулына күчәр иде. Ялутор атамасы «ял итеп утыр», дип үзе үк әйтеп тора. Күчем хан заманнарында бу урында Яулы-Тора шәһәрчеге булган. Аккүл мәчетендә башлангыч мәктәп оешкан. Бинаның каралып, жимерелеп беткән өлеше бүгенгә көннәргә кадәр сакланган, хәзер ул юк инде. Хакимлек алышынса да аерым йортларда дини мәжлеспәр, гаеп бәйрәмнәре уздырылган, уразалар тотылган.

Совет чорының 1930 елларында биредә «Вахитов» исемәндәге колхоз оеша, мәчетнең кирәклегә бетә, ул хужалыкта төрле максатларда файдаланыла. Колхозның 155 гектар чәчүчелек жирләре саналган. Совет хакимлегенә «бәхетле киләчәгә» монда да килеп житкән. Баеракларның малларын, эш коралларын колхозга алалар, кайсын куркыталар, икенчеләрен авылдан куалар. Түбән Ташлыкта туган, Ярков районы урман хужалыгында тыныч кына эшләп йөргән Талип Гыйльмановны советка каршы контра, дип 1937 елда кулга алалар. Омск УНКВД өчлегә аны хөкем иткән. Бернинди гаепе булмаган 46 яшьлек Талипны 1937 елның 14 декабрендә Тубыл шәһәрәндә атып үтергәннәр, 1958 елның 18 гыйнварында ул акланган (Төмән өлкәсәндә 1930–1940 елларда атып үтерелгән кешеләр исемлегендә исәпкә алынган). Халык дошманының ике улы Әмир (1924) белән Мингалим (1926) Гыйльмановлар Ватан сугышында туган илне яклап аяусыз көрәшкән, аталары Минталиппның исемән Филиппович дип ялгыш язганнар. Авылда 1990 елларга кадәр 700ләп мал асраганнар. Колхоз беткәч, эш калмый, халык таралып китә. Бүгенгә көндә 32ләп кешесә булган авылда пенсионерлар яши, алар жиләк-жимеш, гөмбә жыялар, балык тоталар, ауга йөриләр, сирәк кенә мал асрыйлар.

Зиратлары турында берничә сүз. Зиратка урын 1911 елда сайланган. Авылга беренчеләрдән нигез салучылар барысы да шунда жирләнгән. Ул авылдан бер чакрым ярымнар читтә тора. Биредә себер татарлары мисалында каберлекләренә дүрпочмаклы нарат буралар белән әйләндереп алганнар, безнең яктагы чардуганнар, киртәләр яки такталар белән бүлөп куйган кебек, биеклегә һәм киңлегә төрлечә. Бу традиция татар-мишәрләрдә дә сакланган. Аны алар ни өчендер йорт диләр, бәлки, йорт бура-сына охшагангадыр. Себер татарлары борынгы заманнарда авылларын юрта-йорт дип, шәһәрләренә тора (урысча «стоит» мәгънәсенә якын) дип әйткәннәр. Йорт сүзенә берәр атама өстәгәннәр. Хатын-кыз кабере бура-сына ике казык та утыртканнар, баш һәм аяк очына, ә ирләрнекенә очына ярым ай беркетеп бер генә казык бастырылган. Ташка кабер иясенә исемән язып калдыру мисаллары булмаган диярлек. Әле соңга табарак кына каберлекләргә рәшәткәләр кую, ташка исем язуплар, төрлечә матур-

лау гадәте кереп киткән. Моннан 20–30 ел элек көчле янғын чыгып, тайга янып, шул зиратка килеп житкән, эчендәге барлык буралар янган, хәтта тимер рәшәткәләр эреп төшкән. Авыл халкы мондый ялкынны берничек тә туктатып булмасын аңлап, куркуга кала һәм бу афәттән котылу өчен чигенү-күченү турында кайгырта. Бик күп киек-жанвар, кошлар һәлак була. Аллаһының хикмәте, димичә, ни диярсең. Зират янып бетүгә, жил икенче якка борылып китә. Авыл халкы кабердә яткан әби-бабаларыбызның рухы Аккүлне саклаган, Аллаһы аларның догаларын ишеткән, дип әйтергә ярата. Акүллеләр, мөмкин булганча, каберлекләрдәге бураларны яңадан торгызып, зиратларын тәртипкә кертәләр. Күптән түгел күмәк көч белән зиратның тирә-ягын тотып алганнар.

1920–1922 елларда Идел буенда сәнәкчеләр фетнәсе («Кара бөркетләр һәм игенче») кузгалган һәм большевикларның крестьяннарның икмәген талап алу галәмәтләре китереп чыгарган коточкыч куркыныч, табигый корылык елларында кәминкәләр ерак себердәге кардәшләрен, туганнарын искә төшереп, шунда сыенырга дип китеп баралар. Әлбәттә, мондый юлга кыюраклар, аягында әле басып тора алучылар чыккан, ачлыктан жан саклар өчен адәм баласы барысына да эзер торган. Аккүл белән Алга авылларына барып житүчеләр дә һәм барып житә алмыйча үлеп калучылар да булган, кайберләре башкорт жирләрендә тукталып калган, соңыннан, тормышлар рәтләнгәч, кире туган авылларына кайтып киткәннәр. Шундыйлардан Кармыш авылынан Гыймаев Тажетдин гаиләсе, андый гаиләләр тагын булган, исемнәрен билгеләүгә мөмкинлек юк. Безнең көннәрдә Аккүл авылында яшәгән иң өлкән кешеләр – Әсәдулла Гатаулла улы Гайсин (1924), Минзакир Сәхабетдин улы Таһировлар да (1931) инде бакыйлыкка күчкән. Аккүлдә яшәүчеләр себер татарлары белән никах мәсьәләләрендә алыш-биреш ясамаганнар. Алар күбрәк Уба (Алга), Күл Авыл кешеләре белән аралашкан, кан кушкан, кунакка йөргән. Һәм, әлбәттә, бу очраклы хәл түгелдер, чөнки бу авылга килүчеләр дә – Казан губернасыннан, ягъни, хәзерге Татарстанның Чирмешән районының төрле авылларыннан татар мишәрләре. Ялутор өязендәге Кызыл Яр авылы кешеләре дә Идел буеннан килгән, алар белән дә яхшы мөнәсәбәтләр урнашкан. Г. Бакиева язмалары буенча, Алга авылына 1915 елларда Лотфулла, Сафиулла, Шәрифүлла Нигъмәтуллиннар, берничә еллардан соң Гайнуллин, Дәминов, Кәшәфетдинов гаиләләре килеп урнашкан. Авылда кечкенә генә музей да бар, ул күбрәк этнографиягә багышланган, тарихлар әллә ни күрсәтелмәгән. Янәшәдәге себер татарлары авылы Ирек кешеләре белән аралашып яшәгәннәр. Аккүлдә 1961 елда беренче мәртәбә мишәр егете Миншакир Таһиров себер кызы Әнисә Теляевага өйләнгән. Бүгенге көннәрдә

Түбән Ташлык кызы Рушания Һидәятуллина (1967) Аккүл авылы егетенә кияүгә киткән һ.б.

Без өстәрәк Түбән Ташлыкка бер төркем себерлеләрнең Гирфановларга килүен әйттек. 108 елдан соң хәзерге гасырда яшәүче нәсел-нәсәбе, ата-бабаларының Ватанын күрергә дип сәфәр чыкканнар, алар бирегә кадәр 850 чакрым юл узганнар (24.06.2018 ел). Чирмешән туган як музееңда Түбән Ташлык тарихларын сораштырганнар. Юл уңаеннан Казанда Колшәриф мәчетенә кергәннәр, Иске татар бистәсен күргәннәр. Бу сәфәрне оештыручы Ибраһим Хәсәновның оныгы Әлмирә (Альмира) Азат кызы Гомәрова-Сажина – Аккүл авылына гашик кеше, ата-анасын, әби-бабасын бик хөрмәт итүче, алар корган нигезгә, шунда алган милли тәрбиягә баш ия, аларны сагынып искә ала. Әби-бабасына багышлап җыентык-истәлек язган, ләкин илдәге вирус зәхмәте аркасында туганнарын, авылдашларын җыеп тәкъдирләү бәйрәмен уздыра алмаганнар. Ул, Аккүл тарихына багышлап, пластик стенд ясатып куйган, «Аккүл – ак өметләр күле» дигән интернет-бит ачкан, нәсел шәжәрәсен төзегән. Аның белән интернет аша таныштык, тарихлар белән кызыксынуымны белгәч, үзгә булган истәлекләр белән уртаклашты, Аккүлгә кунакка чакырды. Әлмирә ханым Мәскәүдә Страхование компаниясендә башкаручы директор (халыкара страховкалаучы төркем) безгә түбәндәгеләрне сөйләде: *«Хөрмәтле ватандашлар! Сөзләргә ерак себерләрдән кайнар сәламнәр булсын! Минем әби-бабам – Чистай өязеннән. Бу якларга бала чагында килгән Ибраһим бабайның һәм Сәлимә әбинең әтиләре Хәсән Мингулов, Сибгатулла Гатауллиннар – авылны беренчеләрдән нигезләүчеләр. Авырлыкларга түзүчән Ибраһим бабайның холкы гади түгел иде. Алар гаилә корганда бабайга – 19 яшь, әбигә 16 яшь булган, 67 ел бергә яшәгәннәр. Мин аны гомерем буе идеал ир-ат дип санадым. Ул аз сөйләшә, күп эшли. Ун бала тәрбияләгәннәр, иң кечесе – вакытсыз вафат булган улы Исмагыйльнең кызы Гайшә. Әбием авылда иң хөрмәтле «кендек әби» саналган, якын-тирәдә табиб яки фельдшер дигән нәрсәне белмәгәннәр. Аккүлнең 50дән артык баласын ул каршы алган. Аларның өч аты, өч савым сыеры бар иде, сарыклар, тавык-үрдәк, казларның чутын да белмәгәннәр. «Урыс миче»ндә хуш исле түгәрәк ипиләр пешерәләр. Ул сөт белән шулхәтле тәмле, чейзбургерларың бер чиптә торсын... Казаннан татарча газета-журналлар алдыралар, әби-бабай икесе дә диниләр иде. Кешеләрне яманлап, бервакытта да начар сөйләмәделәр. Ну оныкларын эшләтә белделәр, кибәннәргә печән кую, киптерү, күлдән су ташу – болар барысы да безнең баштан узды һәм файдага булды. Без, Төмәннән кайтып, җәй көнәрен монда уздырдык. Әнием татар-мишәр таифәсеннән булса, әтием Азат – ерак гасырларда Себергә килгән бухарачылар*

нәселеннән, Төмәндә көнкүреш товарлары фабрикасында баш инженер иде. Бабай немецлар һәм японнар белән сугышта булган, әмма шул хакта берни сөйләмәс. Ә менә немецларның алдынгы халык булуын исе китеп сөйләргә ярата иде. Өйләрендәге суүткәргечләрне, йортларына җылылык керүен, канализация, газдан файдалануларын, яхшы таши юлларны иска ала һәм, авыр көрсенеп, бездә әле мондый рәхәтләр тагын 50 елдан соң да булмайчак, ди иде. Чыннан да, әле хәзер дә, авылга 110 ел тулган көннәрдә, суны күлдән ташиыйлар, мичкә агач ягып җылыналар. Биредә уңган халык, зарланмыйча тормышның кадерен белеп гомер итәләр. Безнең гаиләдәге матур гадәт буенча, бу бөтен татарларга да хас нәрсәдер, ризыкның иң тәмлесе беренче чиратта өлкәннәр алдына куела, балаларга – соңыннан. Сезнең әле барысы да алда, киләчәктә без татымаган тәмле ашамлыклардан өстәлләр тулып торыр, диделәр. Бабайга ат җсене кагылган иде, ул аларны үзенә караганда да нык ярата, аларга иркәләп эндәшә. Кигәвен, черки мыжлап торган көннәрдә урманга, печәнлеккә бик бармый, атларын кызгана, ә безгә җәяү барырга туры килә. Әби аңа ачулана, атларны кызганасың, ә оныкларны җәлләмисең, дип. Ә ул, оныкларның кулы бар ич, ә атларныкы юк, агач ботакларын сындырып, хәшәрәтләрне кусыннар, ди иде. Аның бу гадәте 67 ишьлек иң төпчек улы Рамазан абыйга да күчкән. Нәселебездән Аккүлдә яшәүче бердәнбер кеше ул. Бабай белән әбинең балалары Әминә (1926–2010) Төмәндә яшәде; Фатыйма (1929–2010) – колхозчы; Хатирә – колхозчы, 2010 елда мәрхүмә; Исмагыйль (1935–1983) – тракторист-механизатор; Әнвәр (1939–1990) – шофер; Йосып (1939) – эшмәкәр, Югорскида үлгән; Галия (1947–1947); Рәшидә (1950–2017) – минем әни, сәүдә хезмәткәре, газ сәнәгате хезмәткәрләренең Мактаулы билгесе белән бүләкләнгән; Рамазан (1953) – зоотехник, Гайиә (1956) – баш бухгалтер. Тагын безгә туган тиешле Миннур апәгә 86 ишь, ул Сибгатулла Гатауллин оныгы. Монда гомер итүчеләрдән Миндар Ризванов бар, ул авылга нигез салучыларның берсе, сыер көтүен эзләп Аккүлгә килеп чыккан Юныс бабай Ризвановның оныгы. Бүгенге көндә авылда исәптә 30дан артык кеше, ә даими яшәүчеләр 20дән артып китә, биредә 26 йорт сакланган, 14ендә кеше яши, калганның нәсел-нәсәбе, кайтып-китеп, туган нигезне таратмыйча төзекләндереп тота».

Түбәндә Аккүлдән Ватан сугышына китүчеләр исемлеге, алар Чистай өязеннән күчеп килүчеләр һәм аларның монда туган балалары. Исемлекне Төмән өлкәсе Яркәү районы хакимияте биргән. «Дүләпиннәр» үз авылларыннан китеп, башка авылларда да хезмәт иткәнлекләре түбәндәге язмаларда күренә. Без, үз чиратыбызда, бу исемлеккә берәз ачыклык кертергә тырышып карадык: Алиев Шаяхмәт Кильтасанович

(1925), 02.01.43 армиягә чакырылган, кыскача хәрби бүләкләре, ефрейтор, 100-нче танк бригадасы, 1-нче Украина фронты, Кызыл Йолдыз ордены (31.08.1944), өченче дәрәжә Дан ордены (22.08.44), Т-34 танкысының башня командиры, кече сержант, «Батырлык өчен» медале белән бүләкләнгән (22.01.1945); Мәхмүтов Ишмөхәммәт (1915), 25.10.42 армиягә чакырылган; Назыров Вәлиулла (1924), 29.11.42 армиягә чакырылган; Назыров Нифтах (Мифтах), 28.07.41 армиягә чакырылган; Тагитомиров (Биктимеров?) Камил (1893), 18.02.42 армиягә чакырылган; Халиков Фазыл (1884,1894), 10.12.42 армиягә чакырылган; Гыйззәтуллин Хәбибулла, 08.41 армиягә чакырылган; Гатауллин Әхмәдулла Сибгатуллович (1918), 198-нче укчы дивизиянең 4-нче укчы полкында хезмәт иткән, әсирлеккә эләккән, башка чыганаclarда 20.08.43 һәлак булган; Гыйльманов Әмирлигизим (?), 22.07.43 һәлак булган; Гыйззәтуллин Хатабула (Хәбибулла), 10.43 һәлак булган; Кәримов Хәлим Кәримович (1909) Омск өлкәсе Тубыл районы Байкалово районы дип күрсәтелгән, 1941 елның июленнән фронтта, гвардиянең кече сержанты, орудие командиры (45 м/м пушка) 14-нче гвардия укчы дивизиясенең 41-нче укчы полкы, 1944 елның 31 мартында һәлак булганнан соң, өченче дәрәжә Дан орденына тәкъдим ителгән (03.05.1944), Украинада Одесса өлкәсе Ананьевский районы Гондобуровка авылы зиратына җирләнгән; Кәримов Хәким 1944 елда һәлак булган; Мөхәммәтов Сианетдин (Җамалетдин яки Зыятдин, 1918 елгы), Төмән өлкәсе Яркәү районы Бурбар авылында яшәгән дип күрсәтелгән, 1942 елның июнендә хәбәрсез югалган; Таһиров Сәхабетдин (1904) Чистай өязе Түбән Ташлык авылында туган, хатыны Таһирова Мөнирә, 02.43 армиягә чакырылган, 4-нче фронт, 120-нче укчы дивизиянең 520-нче полкы, 3-нче батальон, 12.43 һәлак булган. Яшәгән урыны Төмән өлкәсе Яркәү районы Чечкино авылы советы Дулепино авылы дип күрсәтелгән; Хәбибуллин Зәки Сафиевич (1923) сержант, отделение командиры, 381-нче батальон, һәлак булганнан соң «Батырлык өчен» медаленә тәкъдим ителгән (28.12.1942). Калинин өлкәсе (Тверь) Ржев районы Дубовик авылына җирләнгән (18.12.1942); Гайнуллин Назидулла (Нәжидулла, 1918–1982); Гайнуллин Әбүбәкер Мутыпович (Мотыйгуллович, 1914–1990?), Гайсин Әсәдулла Гатауллович (1924); Ярмөхәммәтов Зәйнулла Сәгыйдуллович (1906, 1924–1994) Яркәү районы Куртюга авылында яшәгән, Беренче дәрәжә Ватан сугышы ордены белән бүләкләнгән (06.04.1985); Давлятчин (Дәүләтшин) Вафир Дәүләтович (1910–1993) 24.08.41 сугышка киткән, яшәгән урыны Яркәү районы М.Нечкино (М.Чичкино) авылы дип күрсәтелгән; Гыйльманов Әмир Филиппович (Минталипович, 1924–1994), кече сержант, миномет расчётының төзәүчесе (наводчик), ике мәртәбә яраланган, «Ленинградны саклаган өчен»,

«Хәрби казанышлары өчен» (15.04.1945), «1941–1945 елларда Ватан сугышында Германияне җиңгән өчен» медальләре һәм Өченче дәрәжә Дан (20.03.1944) һәм Беренче дәрәжә Ватан сугышы орденнары (23.12.1985) белән бүләкләнгән, Дулепино авылында яшәгән; Гыйльманов Мингалим Филлипович (хәрби язуларда Минталипович, 1926), браты Исмәгыйль Минталипович диелгән; Гыйльманов Минсалих Гыйльманович 1915 елда Дулепино авылында туган, Кызыл Йолдыз ордены белән бүләкләнгән (24.02.1945); Гайсин Гатаулла Гайсумович (1900–1981) Түбән Ташлыкта туган, эсирлеккә эләккән; Хәсәнов Ибраһим Хәсәнович (1906–1992) Икенче дәрәжә Ватан сугышы ордены белән бүләкләнгән (06.04.1985), сугыштан соң колхоз рәисе, урманчы; Мөхәммәтшин Дәүләтша (1906–1983); Зәйнуллин Рәхимҗан (1910). Искәрмә: җәяләр эченә дәрәҗәләргә якын булган вариантын куйдык. Хәрби комиссариатларда татар исем-фамилияләре бозылып язылган, шул сәбәпле еш кына аның очына чыгуы, солдатның хәрби биографиясен эзләп табу авыр. Ватан сугышына киткән 27 кешедән 11е туган авылына кайткан.

Хезмәт фронтында Бөек Җинүне якынайтучылар: Таһиров Закир Сәхәбәтдинович (1931); Гайсин Әсәдулла Гатаулович (1924); Николаева Мария Макаровна (1924); Чекбарова Зәйнәб Сафуловна (1912); Мостафина Мамурә (1921); Экимеев Шәйхулла Сабирҗанович (1931); Камалова Зәйтүнә (1912); Минебаев Закир Шәрипович (1929); Гайсин Миңнеруй Сәлаховна (1918); Миңнебаева Фатыйма Ибраһимовна (1929); Гыйльманова Гөлсем Мингатовна (1930); Гыйззәтуллина Хадия Әхмәтҗановна (1928); Мостафина Хатирә Ибраһимовна (1932); Мостафин Мәхмүт Сафиуллович (1932); Гайсин М.Г., Гыйльманова Фәриха Әхмәтвәлиевна; Гайсина Нахимә (Нәсимә) Тахаутдиновна (1935) һ.б. Искәрмә: мәкаләдә телгә алынган Николаева – чуваш кызы, ире Данила, балалары күп булган, татарлашып беткәннәр. Кайчандыр Аккүлгә чуваш кешеләре дә килеп чыккан һәм биредә урнашып калырга рөхсәт сораганнар. Сөз дуңгыз асрыйсыз, дип аларга урын бирмәгәннәр. Әмма Данила гаиләсен Аккүлдә калдырганнар. Хатыны Мариягә яшьләр Мәрҗам апа дип эндәшкәннәр. Данила бабайның куллары алтын булган, иң оста балта остасы икән, авылдагы корылмаларның күбесе аның кулы аша узган. Ул бәлки берәр мишәрнең бер төбәктән яхшы таныш дустан булгандыр...

ИСТОРИЯ ЮРТ САТЫЛГАН (МЕДЯНКИ ТАТАРСКИЕ)

На слиянии двух рек – Иртыша и его притока Тобола, под Тобольском, расположено древнее селение сибирских татар Сатылган (Медянки Татарские). Здесь прошли мое детство, юность и начало трудовой деятельности в Медянской восьмилетней татарской школе сначала учителем, а затем директором данной школы.

Татарское население Западной Сибири было разделено по соответствующим социальным статусам, с правами и обязанностями – на сословия: сибирские ясачные татары, сибирские служилые татары, западносибирские бухарцы, поволжско-приуральские татары.

Основную массу сибирских татар – «черных людей», составляло сословие ясачных татар (ясаклы). Они образовывали основу общинников. Ясачными людьми считались мужчины от 18 до 50 лет, а позднее – от 16 до 60 лет. Ясак в Сибири взимался в основном пушшиной в среднем по 7–10 штук от каждого ясачного. Взимался ясак местами хлебом, скотом, рыбой, изделиями из железа и т.д. Сбор ясака сопровождался многими злоупотреблениями со стороны воевод и чиновников – сборщиков ясака.

В сословие сибирских служилых татар (йомышлы) были поверстаны бывшие татарские феодалы. Они были приписаны к сибирско-татарскому полку (особый Тобольский казачий полк), преобразованному в 1849 г. в Тобольский конный полк. Служилые татары обычно исполняли поручения, связанные с конной службой. Использовались не только как военные специалисты, но и как рабочая сила. Служилые имели ряд привилегий: были освобождены от ясака и других повинностей, не отдавали детей в рекруты, получали денежное, хлебное и соляное жалованье. Им сохраняли вотчинные права на земельные угодья.

Сословие бухарцев образовалось в XVII в. Так называли приехавших в основном из Средней Азии торговцев и промышленников – таджиков, узбеков, уйгуров, каракалпаков и, возможно, казахов. Они были приглашены Российским правительством для ведения торговли и развития ремесел, для них в XVII в. были установлены значительные льготы и привилегии. Бухарцы в XVII–XVIII вв. были самым образованным сословием в Западной Сибири и внесли большой вклад в укрепление ислама, развитие грамотности среди сибирских татар.

Западносибирские бухарцы к середине XX в. потеряли свой язык, этнографические отличия и ассимилировались с сибирскими татарами, оставив свой след в этногенезе сибирских татар. Поволжско-приуральских

татар, переселившихся в Западную Сибирь в XVII в., российские власти причисляли к сословию захребетных (тау арты) татар, а переселенцев XVIII в. – к сословию оброчных чувальщиков (платили оброк с дыма).

В 1811 г. оброчные чувальщики в Тобольском округе числились в 24 селениях в ведомстве старшины Мустафы Муртазина. В том числе в юртах: Ново-Аптуллинских (Көзәйкүл) – 95 чел., Агитских (Агыт) – 47, Подъемных (Урман) – 32, Медянских (Сатылган) – 27, Сулеймановых (Сөләйман) – 18, Варваринских (Бурбар) – 18, Саусканских (Саускан) – 17, Носовских (Сабанак, Мырза-Юршак) – 11, Салинских (Сала) – 10, Юршатских (Олы Юршак) – 9, Исеневых (Бәргәр) – 9, Курмановских (Корман) – 9, Бегишевских (Тубысы) – 8, Буйдалинских (Колай авыл) – 7, Сузгунских (Козгын) – 6, Карагайских (Карагай), Иштамановских (Иштамал) – по 4 чел., Калмаметских (Селәс), Верхне-Агитских (Агытбаш), Ишеевских (Ишәй) – по 3 чел., Шайтанских (Шатан), Заостровных (Утрау арт, Йосып авыл близ Медянских юрт) – по 2 чел., Липовских (Юкә авыл) – 1 чел. В Тобольске проживало 8 оброчных чувальщиков.

Захребетные татары и оброчные чувальщики в XIX в. постепенно влились в состав сибирских ясачных татар. Татары-переселенцы второй половины XIX – начала XX в., получившие землю, причислялись к сословию татар-крестьян. Поволжско-приуральские татары оказали большое влияние на хозяйственную деятельность и духовную культуру сибирских татар, на ассимиляционные процессы. Сибирские татары участвовали в образовании татарской нации.

Происхождение названия селения Сатылган

Многие названия селений происходят от названия близлежащих рек, озёр, лесов, возвышенностей. Некоторые селения названы по имени основателя или лиц, когда-то возглавлявших ту или иную волость или селение. Старшее поколение «Сатылган» (Медянки) произносило как «Сатлыган», что в связи с оглушением звонких согласных в начале слова и перехода х>к, озвончением его к между гласными у сибирских татар возможно восходит к Затлы+хан=Сатлы+ган, как Саускан – к Сауз+хан. По другой версии происхождение названия деревни, скорее всего, связано с касимовскими корнями мурз Кутумовых, ведь, как известно, Сатылган – имя одного из ханов Касимовского царства [Вельяминов-Зернов: 1866; Тычинских: 2008].

Состав населения ю. Сатылган (ю. Медянские)

В 1878 г. в ауле Сатылган проживало 200 человек. Это было не очень большая татарская деревня. Самыми крупными в этот период в Тоболь-

ском уезде были юрты Тукузские – 859 чел., Ново-Аптуллинские – 575, Карагайские – 535, Казанские – 503, Вершинские – 370 чел.

Что касается населения юрт Медянских (Сатылган), то здесь проживали представители всех вышеперечисленных сословий. Сведений об основании Медянок-Сатылган не сохранилось. Можно предположить, что поселение основали коренные сибирские татары (ясачные), выбрав место на слиянии двух рек – Тобола и Иртыша, удобное для рыболовства и торговли. С присоединением Сибирского ханства к России здесь поселяются и торговцы-бухарцы, захребетные татары и оброчные чувальщики.

Выходцев из бухарцев представляет многочисленный род Саитовых, проживающий ныне в Медянках и Тобольске, в прошлом состоявший из зажиточных торговцев.

Видным представителем сибирских бухарцев в Медянках был Нагимулла Саитов, работавший в советский период учителем в начальной школе во второй четверти XX в. В 1930-е гг. школа после пожара размещалась в здании бывшей мечети. Энергичный молодой заведующий Гумер Гумеров и учитель Нагимулла Саитов приводят в порядок здание и пришкольный участок. После отъезда в 1937 г. Гумера Гумерова заведение школой возлагают на Нагимулла Саитова.

В 1939 г. за образцовую подготовку школы к новому учебному году и успехи в учебно-воспитательной работе, за самоотверженный труд Нагимулла Саитов в числе самых лучших учителей был награжден медалью «За трудовое отличие». В те годы награждение медалью было знаменательным событием и медаль Н. Саитов получил в Кремле из рук Председателя Президиума Верховного Совета СССР М.И. Калинина. С началом Великой Отечественной войны Нагимулла Саитова призывают в ряды Красной Армии. Офицер Саитов Нагимулла героически сражался с фашистскими захватчиками, посмертно награжден орденом «Отечественной войны» II степени. Орден хранился в семье погибшего.

Медянское сельское общество оброчных чувальщиков состояло из оброчных чувальщиков юрт Медянских (*Сатылган*), Подъемных (*Урман*), Носовских (*Сабанак*), Иртышатских (*Олы Юршак*), Саусканских (*Саускан*), Исeneвских (*Бэргэр*), Будалинских (*Колай авыл*), Иштаманских (*Иштамал*), Сузгунских (*Козгын*), Игеевских (*Игэй*), Кашбергельских (*Каш Бэргэр*), Пушнятских (*Пушинаш*), Заостровных (*Утрау арт*). Резиденция старосты находилась в юртах Медянских. Часть оброчных чувальщиков (казанские татары из бывшей Уфимской губернии) переехали в Медянки из Ново-Аптуллы (ныне Аромашевского района). К ним в Медянках относится род Махмутовых, Бекениных, Муртазиных.

Наиболее известной личностью юрт Медянских из поволжско-приуральских татар конца XIX – первой половины XX вв. был Шараф Махмутов. Есть следующая информация в «Татарском энциклопедическом словаре» о некоем Шарафе Махмутове: «Махмудов (Мәхмүдов) Шарафутдин Залялетдинович (1853–?), общественный деятель. Работал учителем в медресе в Стерлитамаке. Депутат 3-й Государственной думы (1907–12), член мусульманской фракции. Дальнейшая судьба неизвестна» [Татарский энциклопедический словарь: 1999. С.348]. Возможно, этот человек и есть наш Шараф Махмутов? Не известна дата его смерти, хотя по году рождения получается гораздо старше. Упоминаемый Шайхи Маннуром в повести «Глядя на текущие воды» («Агым суларга карап») Шараф Махмутов был для своего времени видным, авторитетным, грамотным человеком. В ю. Медянки (Сатылган) и сегодня проживают много его родственников.

Махмутовы в период Столыпинских реформ переехали в числе других с территории Татарстана в Тобольскую губернию. Здесь они основывают д. Ново-Аптулла (*Көзәйкүл*). Позже они переехали в Медянки и здесь обосновались. Октябрьскую революцию Шараф встречает с одобрением. В Москве трудился в Наркомнаце (Народном комиссариате национальностей). По национальным вопросам несколько раз приезжал в Тобольск.

Вот что пишет Шайхи Маннур: «Где-то в середине августа к нам прибыл Шараф Махмутов. Родом он из деревни Сатылган из-под Тобольска, а учился в Казани, закончил ТКУ (Татарский коммунистический университет). А еще, оказалось, был он футуристом и даже сам писал пьесы. Шел слух, что одна его пьеса – «Гаскәр» («Войско») даже опубликована» (Подробности см. в разделе «Татар рухы» Ш. Маннур. «Өркәмәгән кошлар иле» – ред.).

Л.Б. Хабибуллина в книге «Себердә татар мәгарифе (XX гасыр)» пишет: «Шәрәф Мәхмүт Тубыл районы Сатылган авылында туган. Сәләтле журналист 1923 елда Төмәндә нәшер ителгән «Юксыллар чаткысы» газетасының мөхәррире була. Ул Казанда Татар коммунистлар университетын тәмамлый, әдәбият белән кызыксынуы аны футурист язучылар берләшмәсенә китерә, алар белән аралаша. Үзе дә сәхнә эсәрләре иҗат итә. Аның дүрт пәрделә «Гаскәр» драмасы 1925 елда Казанда аерым китап булып басылып чыга» [Хабибуллина: 2008. С. 10].

Видными представителями юрт Медянских были мурзы Кутумовы. История рода служилых татар Кутумовых, как пишет в своей работе З.А. Тычинских, ведет свое начало от выходца из Касимовского ханства мурзы Семenea Аганина. В источнике, датированном 1646 г., в Касимове

фиксируются мурза Муратов и князь Семинеев. До настоящего времени эти фамилии известны среди касимовских татар. Семинеевы проживают в деревнях Татарбаево, Азеево, Караулово.

1. Местом проживания рода Кутумовых на протяжении нескольких веков были юрты Медянские (*Сатылган*). Выходец из Касимовского ханства, давший начало роду Кутумовых – князь Семеней (Исень) Аганин. Кутумовы являлись потомственными служилыми и имели офицерские чины в Сибирском татарском казачьем полку [Тычинских: 2008. С. 82].

На основе архивных данных можно представить начальный период родословной мурз Кутумовых. Отцом князя Исеня (Семеней Аганина) был некий мурза Ишмаммет (Аганин?). Но по имеющимся материалам, как считает З.А. Тычинских, пока трудно установить, кто именно прибыл из Касимовского царства – Ишмаммет или Семеней. Сыном Исеня (Семеней) был «тобольский служивый татарин» Кутум Семенеев, его сыном был Мурат Кутумов, сын Мурата – Умер, а пятидесятник Измаил был сыном Умера.

«Ведомость об учреждении Тобольской иррегулярной из магометан казачьей команды», датируемая 1797–1807 гг., проливает свет ещё на одну ветвь рода Кутумовых. По всей видимости, братом Умера, отца Измаила Кутумова, был Мустафа, сыном которого был атаман-поручик Мамедрафи Кутумов, находящийся на службе с 1769 г., ему в начале XIX в. было около 50 лет. У него были сыновья – старший, Муртаза, которому тогда было 32 года, а также братья-близнецы Хасан и Хусаин, которым было по 4 года [Там же. С. 85].

Известно, что в XVI–XVII вв. на должность татарского головы завоеванного Сибирского ханства царские власти назначали потомков беклярибека ханства Кульмамметовых. Татарскому голове была вручена огромная власть над аборигенным населением: он осуществлял руководство военным контингентом – служилыми татарами, кроме того ему принадлежали «суд и расправа» как над служилыми, так и над ясачными татарами.

Некоторое время головами тобольских служилых татар были Кутумовы. В «Путевых записках» Г.Ф. Миллер сообщает о том, что после смерти Сабанака «в настоящее время служилые подчиняются некоему Кутумову из касимовских татар, из России, живущему в Тобольске, а ясачные управляются русским приказчиком». В «Рапорте Министру полиции генерал-губернатора Сибири» И. Пестеля от 24 октября 1811 г. говорится, что в 1732 г. служилые татары избрали головой Чуру Кутумова.

До Гражданской войны бережно хранилась царская грамота, выданная Кутумовым, по которой они считались российскими дворянами и во владение им за верную службу даровались земельные угодья «за Медянками до Суклёма и до середины Тобола». Грамота эта, по преда-

нию, написанная золотыми буквами, после революции 1917 г. находилась у одного из представителей рода Кутумовых – Ихсана. В Гражданскую войну Ихсан был офицером Белой армии, а в 1920-е гг. бежал из Сибири, изменив фамилию [Там же. С. 85].

2. После Великой Октябрьской социалистической революции 1917 г. в Татарских Медянках проживали потомки всех трёх сословий. Если до революции межсословные браки почти не практиковались, то теперь при заключении брака на сословные различия перестали обращать внимание, образовались межсословные смешанные браки, идентифицирующие себя с сибирскими татарами. Это Бакиевы, Башировы, Бекенины, Бекшеневы, Ильясовы, Караметдиновы, Каримовы, Кульмаметовы, Кутумовы, Мамшановы, Махмутовы, Муртазины, Мустафины, Садыковы, Ташбулатовы, внёсшие свой вклад в развитие колхозно-совхозного производства, в победу в Великой Отечественной войне над фашистской Германией [Садыков: 2006]. Жители юрт Медянских в послевоенные годы участвовали в восстановлении народного хозяйства, в развитии образования, в развитии Тобольского авиапредприятия.

Закрытие национальной татарской школы, обучение детей в соседней русской Бизинской средней школе, тесное общение с русскими в последней четверти XX в. привело к появлению в Татарских Медянках межнациональных браков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. Ч. 3. СПб., 1866.
2. Садыков С.А. Тормыш сукмаклады. Укытучы язмалары. Тюмень, 2006.
3. Татарский энциклопедический словарь. Казань: Институт татарской энциклопедии АН РТ, 1999.
4. Татары Тюменской области: история и современность. Коллективная монография. Тюмень: «Вектор Бук», 2011.
5. Тычинских З.А. Служилые татары и их роль в формировании этнической общности сибирских татар (XVII–XIX вв.). Казань, 2010.
6. Хабибуллина Л.Б. Себердә татар мәгарифе (XX гасыр). Тюмень: Тюменский дом печати, 2008.
7. Шәйхи Маннур. Агымсуларга карап. Повесть. Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. – 494 с. Шайхи Маннур. Глядя на текущие воды: повесть / пер. с татар. Казань: Татар. кн. изд-во, 1991.

ЮККА ЧЫККАН КОМАРАУ

Тарих эзлэре буйлан

Комарау авылы халкы XVI–XVII гасырларда Урта Азиядән (хәзерге Тажикстан һәм Үзбәкстан), Комарау үзәннәннән яки тарлавыгыннан күчеп килгән, шуңа күрә яңа яшәү урынын да шул исем белән атаганнар. Себердә бу бохарачылар (аларны сартлар дип атаганнар) Тубыл шәһәрәннән 25 чакрым ераклыктагы Комарау елгасы ярында (берара ул Туманка буларак та йөртөлгән) урнашалар. Авылда 1,5 км. озынлыктагы бер урам була. Авылның көнчыгышында – зират, авыл тирәли кырлар, балыкларга бай елга, киң алан, аннары – көтүлек, урман артында 3 чакрым ераклыкта Иртыш елгасы була. З.Ә. Тычинских фикеренчә, Комарауга, бохаралыларның башка авылы – Миримовские (Коллар) кебек үк, XVII гасырның беренче яртысында Урта Азиядән чыккан Комар Комалдинов һәм Мирим Кожмаметев тарафыннан нигез салына.

100 ел элек Мәсәрле кырында Иртышка якин зират – Масарат булган, ә Комарау Ханавыл янында югарырак иде. Комарау авылы урынында Бакшей атаманы казаклары яшәгән, алар соңрак күл ярына күчеп, Бакшеево авылына нигез салганнар. Казаклар исә жир арендасы өчен татарларга салым түләмәгән. Алар урынына Комарау авылы халкы күчә. Авыл жирлегә бик югары, хәтта зур су басу елларында да авылны су басмаган.

Жир биләмәләренә ясаклы һәм йомышлы татарлар (казаклар) ия булган. Бохаралыларның жирләре булмаган: кемнәрдер сәүдә алып барган, кайберәүләр балта һәм тегү эшләре белән шөгыльләнгән. Бүгенге көндә дә Маслова авылында тәҗрибәле балта осталары – Корман Бакиев, Усман Кудашев, Басыйр Гафуров һ. б. төзегән йортлар бар.

Комарауның үзенең танылган токымнары бар: Авняковлар, Әбдрәшитовлар, Гафуровлар, Дәүләтшиннар, Кәримовлар, Комаровлар, Мадьяровлар, Мировалевлар, Моратовлар, Ногмановлар, Шаһбановлар, Янишевлар һ. б.

IV ревизия мәгълүматларына караганда, XVIII гасырның соңгы чирегендә Комарауда 131 кеше исәпләнә, ә XIX гасыр уртасында (IX ревизия мәгълүматлары буенча) – 262 кеше. Ф.Т. Вәлиев мәгълүматлары буенча, 1920 елда авылда 328 кеше яшәгән.

XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында Тубыл округы бохаралылары йөк ташу белән шөгыльләнгән, аеруча Миримовские (Коллар), Комарау, Исәнәй авыллары актив булган.

XX гасыр башында күп кенә бохарачыларның ялгыз кәсепләргә китүләре һәм кара эшче буларак эшләүләре турында Ф.Т.Вәлиев мәгълүматлар китерә. Әлеге мәгълүматларга караганада, бохарачылар эш артыннан алтын приисklarга кадәр барып житкән. Әйтик, Комараудан Мөхәммәт-Бакый Габделгафуров – Благовещинскида, Ниязмөхәммәт Хәсәнов – Байкал арты өлкәсендә, Абдул-Вахит Амурлин – Богоявленскийда, Неоман Әптрәшитов – Зөя елгасында, Алексеевск алтын сәнәгатъ ширкәте приисklarында, Мөхәммәд-Кәрим Кадыйров алтын промышленнигы М.Г.Титовның приисklarында (Амурдагы Джалинда станциясе) эшли. Шулай ук, Мәхмүт Абуталипов 1906 елның декабрендә Харбин шәһәрәндә эшче булып саналган, Гаделша Якупов 1907 елда Спас тау промышленнигы К.Э.Карноның бакыр эретү заводында ярдәмче эшче булып, Абдул-Фәттах Челәлетдинов 1906 елның октябрендә Усть-Кут тоз кайнату заводында эшче булып эшли.

Октябрь революциясенә кадәр авылның иң биек урынында – елга ярында манаралы зур мәчет тора иде. 1931 елда, дингә каршы көрәш башланган чорда, манарасы жимерелә, мәчет ябыла. Мәчет бинасы 1960 елларга кадәр диарлек колхоз өчен амбар булып хезмәт итә. Биредә яшәгән Шәвәли мулла (ул авыл зиратында жирләнгән), ул үлгәннән соң мулла вазифаларын башкарган Билал бабай Шаһбанов (*аны Атыштай мулла дип атаганнар*) исемнәре әле дә булса авыл халкы хәтерәндә саклана. Комараулылар үз телләрен, диннәрен, гореф-гадәтләрен саклап калганнар.

Бөек Ватан сугышы башлангач, авылдан 76 кеше фронтка китә: шулардан 41-е – сугыш кырында ятып кала, 35 генә исән-сау әйләнеп кайта.

1934 елда бу якларда колхозлар оеша. «Ударник» колхозы һәм авыл советы житәкчеләре буларак Ф.Фәйрушатов, К.Камалов, А.Авняков (*Атыш экә дип йөртәләр, үз исеме Латыйф*) исемнәре билгеле. Комарау авыл советына шулай ук Ханавыл (*житәкчесе – Арапова*) һәм Кызылбай (*рәисе – Әбдразак Моратов*) авыллары да кергән.

Башлангыч белемне балалар Комарау мәктәбендә ала (ике ел укыйлар, сугыштан соң – дүрт сыйныф). Аннан укуларын ике сыйныф – Кызылбайдагы дүртъеллык башлангыч мәктәптә, аннары Саускан жидееллык мәктәбендә дәвам итәләр. Авыл мәктәбендә Әхмәдулла абый Янгучин, бер ел Гөлбәйрәм апа Кутумова (Жәлилова), Нурия апа Мировалева, соңрак Мәфтуха апа Мадьярова, Сабанактан Мәфтуха апа һ.б. укытучылар булып эшли.

1995–1997 елларда, әле биредә алты гаилә яшәгән вакытларда, Комарауда Рәшидә Бакиева һәм Мөкәрәмә Шаһбанова тарафыннан авыл бәйрәмнәре оештырыла иде.

1996 елда игълан буенча оештырылган авыл бэйрәмендә Вагай районыннан күренекле шәхесләр – Йосыпов Айтмөхәммәт абый һәм аның тормыш иптәше Закирә апа (Шәвәли мулла кызы) катнаштылар. Закирә апа халык алдында чыгыш ясап: «Тормышымдагы хыялым бүген чынга ашты, чөнки бу авылда әтием мулла булып яшәде һәм эшләде, мин дә монда тудым», – диде.

Комарау тирә-юньдәге моң чиймәсе иде

Тыныч тормыш елларында авыл халкы үзен сынатмады, балалар тәрбияләп, аларга белем бирергә тырышты. Комарау бу тирәдә үзенә уллары һәм кызлары белән горуруланып яшәде. Элек укучы булу зур дәрәжә иде. Бәлки шуның өчендер дә, зур булмаган авылдан 1950–70-нче елларда укучы һөнәрен алучылар житәрлек булды. Миловалева Нурия Гани кызы беренче карлыгач булып, һөнүсә Сабирчан кызы күпләргә үрнәк булды. Аларның юлыннан китүчеләр: Ногманова Флора Садретдин кызы; Бакиев Фәрид, Зөлфия, Эльвира; Фатых балалары; Бакиева Розалия Мөчип кызы; Гафуров Хафизат балалары: Руслан, Марат, Илнур, Янгучина Шайда, Янгучина Рәйхана һ.б., һ.б.

Гомумән, тырыш, белемгә омтылышлы, шул ук вакытта бик тыйнак, акыллы, сәләтле балалар бирде илебездә Комарау авылы: Иванова (Авнякова) Райфа Латып кызы – медицина фәннәре докторы, профессор; Авнякова Розалия Латып кызы – медицина фәннәре кандидаты; Миловалева Зәйтүнә Гани кызы – медицина фәннәре кандидаты; Тичинских (Гафурова) Зәйтүнә Әптрәшит кызы – тарих фәннәре кандидаты; Урамаева (Янгучина) Рәйхана Хәлим кызы – атказанган сәламәтлек саклау хезмәткәре; Бакиева Рәшидә Корман кызы – РФнең атказанган укучысы; Шаһбанова Мөкәрәмә Фәтхулла кызы – гомуми урта белем бирүнең мактаулы хезмәткәре; Зәнкиева (Әбдрәшитова) Сәкина Шамил кызы – министрлыкның Мактау грамоталары белән бүләкләнгән; Шаһбанов Фәрит – Төмән нефтьгаз университеты укучысы; хатыны – Шаһбанова Хәбибә Садыр кызы – филология фәннәре докторы, профессор; Гафурова-Вәлиева Люция Харис кызы – хокук саклау органнарының мактаулы хезмәткәре.

«Нинди матур, көйле, моңлы, җырчы халык булган авылда. Ә гармунчылар турында сүз дә юк», – дип яза гәзит битләрендә данлыклы укучы Альберт Мөхәммәт улы Урамаев. Бу чыннан да шулай. Авыл яр башына (мәчет янында) яшьләр кичке уенга чыкканда, күрше авыллардан – Аркүл, Ханавыл, Кызылбай, Шөлген, Пушнаштан да яшьләр җыелганнар. Кызлар-егетләр җырлаганда тирә-юнь аңгырап торган. Җырчы яшьләр: Шаһбанова Мөхлисә, Шаһбанова Шәмсибану, Бакиева Мәрҗәнә, Мадьярова Әлминур, Сөнгүллин Зиннур, Бакиев Мөнип, Бакиев Мөчип, Авня-

ков Әмир, Мадьярова Зиннәтбану, Моратова Зиннәтбану, Моратов Мир-кадәм һ.б.

Авылда күп балалы гаиләләрдәге җырчылар даны еракларда танылган. Алар: Авняковлардан – Сайра, Сатира, Розалия; Мадьяровлар нәселеннән – Цәмәй әбә (Жәмилә), Бибитайфә (Тубылда Әлфия диләр. Тубыл тамашачылары аның башкаруында «Җидегән чишмә» җырын әле дә онытмый), Зиннәтбану (хәзер Маслауда); җырчы, сүз остасы Наилә Янишева турында бик күп сөйләргә була.

Авил балалары Саускан җидеелык мәктәбендә укуганда да төрле смотр-конкурсларда мәктәп данын яклаучылар булдылар. Мәктәп җитәкчесе Ришат абый Бекшенев алар белән горурулана иде. Алар: Мөкәрәмә, Розалия, Рәшидә, Әлминур, Гайния, Сара, Фәрзәнә, Румия, Флора һ.б.

Йомгаклап шуны әйтәсе килә: авыл үзенең уллары һәм кызлары белән горуруланып яшәде. Шуның өчен дә өлкән буын кешеләре аны сагыналар, искә алу өчен төрле чаралар – очрашулар, күрешүләр оештыралар (2007 ел, 2019 ел). Очрашулар киләчәктә дә планлаштырыла.

Якты хыяллар тормышка ашты

2019-нчы елның 18-нче май көнендә Тубыл районы Комарау (хәзерге вакытта авыл юк) авылы жирендә, алдан ук зур эзерлекләр башкарылып, изге эш оештырылды. Иң әһәмиятлесе, Төмән өлкәсе буенча таралган комараулылар, зур теләк, шатлык белән катнашуларын белдереп, 80 кеше җыелды.

Алдан ук көз көне авыл елгасы яры өстендә – элекке авыл мәчете урынында 1,5 м биеклектә истәлек билгесе куелды. Аны оештыручылар Гафуров Хафият Нигъмәтулла улы, Хафият хатыны Зөлхия Сәйфи кызы, Зәйтүнә Әбдрәшит кызы Тычинских иптәше Дмитрий белән, Рәшидә Корман кызы Бакиева, Сәкинә Шамил кызы Зәнкиева, Фәрид Бакиев һ.б. ир-ат авылдашларның ярдәме зур булды.

Чараның иң күркәм, саваплы өлеше булып авыл зиратына җитәрлек итеп төзәтелгән юл һәм анда яткан ата-бабалар, әти-әниләр, якыннар каберләрен чистартып, алар рухына догалар укуы булды. Коръән догаларын башкаручылар да үзәбезнең авыл улларының балалары – яшь егетләр Янишев Таир һәм Мадьяров Тимур иделәр. Барлык мәрхүмнәр риза булып ятсыннар, дип аш-дога үткәрелде.

Авил халкының матди ярдәме белән булдырылган истәлек билгесе янында очрашу бәйрәме дә үтте. Үткәнне искә төшерер өчен, кулдан булса да, авылның схема-картасы, 1950–60 елларда анда булган йортлар, аларның хужалары һәм балалары исемлеге дә төсле буяулар белән эшлängән иде (авторы – Рәшидә апа Бакиева).

Чарада кыскача авыл тарихы турында Зәйтүнә Әптрәшит кызы аңлаешлы итеп сөйләде. Рәшидә апа Бакиева, авылның тормыш-көнкүрешенә тукталып, Бөек Ватан сугышы елларында катнашкан 76 кеше – комараулылар турында (*алар исемлеге һәйкәлдә язылган*) әйтеп, аларны 1 минутлык тынлык белән искә алып, рухларына дога кылынды.

Шулай ук авылдагы исәпле токым-нәселләр: Әбдрәшитовлар, Авняковлар, Бакиевлар, Гафуровлар, Давлетчиннар, Мадьяровлар, Кәримовлар, Ногмановлар, Шаһбановлар, Янгучиннар, Янишевлар, Миrowsалевлар искә алынды, шул нәселләрдән очрашуда катнашучылар белән дә таныштырды.

Зур булмаган авылда 6–11 бала тәрбияләүчеләр кемнәр булганы (17 гаилә), шулай ук иң өлкән яшьтәгеләр, озак яшәүчеләр күрсәтелде. Алардан: 2003 елда 103 яшендә үлгән Гөлсем әби Мадьярова, 100 яшькә житкән Өмсәгыйдә Бикә апай, 94 яшьтәге Муратова Мөршидә апа һ.б. Хәзер авылның иң өлкәннәре – Әкилә апа Бакиева (90 яшь), Васса апа (95 яшь) – әле исәннәр.

Комарау авылыннан чыккан белемле, талантлы шәхесләр дә искә алынды, чөнки авыл бу тирәдә үзенең жырчылары белән дан тотып торган (Авняковлар, Мадьяровлар, Моратовлар һ.б.). Заманында Саускан жидееллык мәктәбенең данын Комараудан килгән укучылар күтәрүләрен тәфсилләп сөйләп, фотоларда күрсәтеп китте Рәшидә апа.

Бу бәйрәм авыл халкының тату, дус, тырыш, аралашучан, бердәм булып яшәгәнлеген тагын бер мәртәбә исбатлаган күренеш булды.

Бәйрәмдә катнашучылар исемненнән транспорт белән тәэмин итүче Әбдрәшитовлар нәселенә (Сатылганнан), Бакиев Фәридкә (Масловадан), Урамаев Роберт Альберт улына (Санниковадан), Тимур Хисаметдиновка (Тобольскидан) һ.б. зур рәхмәтләребезне юллап, шулай очрашу-күрешү бәйрәмнәребез киләсе елларда да дәвам итсен, дип таралышты халык.

Андый бай тарихлы, хезмәт сөючән татар халкы яшәгән авылларның юкка чыгуына олы буын кешеләренең йөрәкләре сыкрый. Ходай нәрсә язмаган... Тарихта күп нәрсә кабатлана. Бәлки киләчәктә ул жирләр жәйрәп буш ятмаслар, дигән өметләр дә яши адәм баласында.

ДЕРЕВНЯ КОБЯКСКАЯ (КУБЭК АВЫЛЫ) ВАГАЙСКОГО РАЙОНА ТЮМЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

Вверх по берегу Иртыша есть исторические места сибирских татар, где ходили караваны с исламскими миссионерами и по указу хана Кучума ислам стал государственной религией в Западной Сибири. «Астана Кобякская», находящаяся у д. Кобякская является памятником регионального значения, мавзолеем шейха Касим-ата. Астана известна по публикации Н.Ф. Катанова как мавзолеем «почтенного господина шейха Касима из детей имама Ахмеда из внуков Абу-аль Хасана Хиркани», располагавшаяся «внутри Вагая». Из текста также следует, что родными братьями шейха Касима были шейхи Ахмед-Алий, Турсун-Алий и Давлет-Алий, погребенные в других местах [Катанов: 1904].

По информации, полученной в результате перевода рукописной «граммоты хранителя Юрумской Астаны», шейх Касим, потомок Ахмеда в Вагае, погребен в местности Атбаш («лошадиная голова») [Рахимов. ПМА]. Астана караучи (шык) является Ильяс Аллаяров. Ему эту функцию караучи (шык), передал Батретдин-мулла Азисов. Грамота хранителя (сачара рисале), к сожалению, не сохранилась.

Приказом Комитета по охране и использованию объектов историко-культурного наследия Тюменской области от 31.01.2005 №3 Астана Кобякская объявлена объектом культурного наследия Вагайского района.

По словам покойного имама Кобякской мечети Батретдина Азисова через болота в «Ува-сазлык – Аусак түнтә» в 20–30 км. к северо-западу находится ещё могила неизвестного шейха, за могилой которого он ухаживал, когда добирался в этот «түн» собирать клюкву.

Жители деревни утверждают, что д. *Кубэк* основана еще задолго до прихода первых исламских миссионеров в Западную Сибирь. По Кутавину дата основания – 1612 г. По словам Мухаматалий Айнуллина, деревня изначально располагалась на противоположном берегу (в 15 км. современного Вагая) рядом с деревней Ар-баш. Во времена освоения земель русскими, в деревне стали ставить «посты сторожевые», «посты надзорные» и жители стали переезжать в «Яйләү» и «Кышлау», позднее и на территорию современной деревни Кобякская (Кобяк, Кубэк). В связи с тем, что берег при наводнениях затапливался водами Иртыша, жители переехали в этот берег с «Яйләү» (летняя) и зимовали в «Кышлау» рядом с современным Астана (*астана янта*). Ученые дают и другие обоснования возрасту д. Кобякская. Адар Караев в своей монографии, ссылаясь на

исторический очерк «Ак Кобек», пишет, что это потомки легендарного, многочисленного (60000 войск–60 тумен) героического народа–Теле, по Л.П.Потапову, героического особого рода–«Ак Кобек/Ак Кёпек». Слово Кёбёк (Кёпек, Кобяк, Кобек, Кубек)–означающее «благородная Собака», позже–«Волк». Генеалогические легенды возводят Собаку (позже Волка) в ранг прародителя тюрков. В «Слове о полку Игореве» также упоминается хан Кобяк–половецкий хан, живший на Дону, он неоднократно производил набеги на Русскую землю в 1170–1180 гг. Имеются исторические упоминания об утверждении хана Кобяка о том, что его прадед с Алтая. История знает и другого Кебек-хана–чингизида, потомка Чагатая, хана Чагатайского улуса (1318–1326), который пришел к власти после смерти чагатаида Эсен-Буки и проводил курс к оседлому образу жизни, став первым ханом, который чеканил единую монету для всего государства с собственным именем. Его монетные дворы размещались в Самарканде, Бухаре, Термезе. Научный мир знает также еще одного хана Кепека или Кебека (тат. Кэбэк хан)–хана Золотой Орды в сына хана Тохтамыша и Ак-Кубека–астраханского хана, старшего сына Сибирского хана Муртазы и внука хана Ахмата (времена правления 1532–1533 гг.; 1545–1546 гг.; 1547–1550 гг.). История же д. Кобяк еще до конца не изучена, предстоит дальнейшее исследование и могут быть новые открытия. По предположению филолога фольклориста Адара Караева, история деревни связана с историей хана Кобяка.

В деревне есть две мечети. Старая мечеть датируется 1911 г., была возведена жителями деревни, старожилы помнят плотника, помогавшего в строительстве мечети–*Раңап баба Абушева*. В годы советской власти минарет мечети был снесен, а здание отдано под национальную начальную школу. В 1995 г., по просьбе населения д. *Кубэк*, здание разделили коридором на две части. В одной половине расположилась начальная школа, где обучались школьники с первого по четвертый классы (около 10 чел.), в другой половине–мечеть, где проводили служения. Деревянный минарет был вновь восстановлен. Ровно через 100 лет по инициативе Альберта Таштимирова, при поддержке местного населения, была построена новая деревянная мечеть.

Деревня Кобякская (*Кубэк авылы*) знаменита еще тем, что здесь по инициативе автора статьи появилась при поддержке односельчан улица имени хана Кучума. Именно здесь были собраны материалы исторического романа Фаузии Байрамовой «Күчем хан» и в 2007 г. состоялась презентация одноименной её книги. На улице имени хана Кучума жители разбили будущий сад в честь хана, где посадили саженцы яблонь, кедров и др. деревьев. Здесь проходит ежегодный традиционный Молодежный

форум «Күчем хан оныклары». Вблизи деревни на р. Иртыш находится остров, где от стрелы великого хана Кучума утонул в водах Иртыша разбойник Ермак, пришедший в эти края с войной. Жители деревни по сегодняшний день помнят «Ярмак-яр».

Луиза Шамсутдинова на ул. Хана Кучума в д. Кобяк

В д. Кобяк компактно проживают сибирские татары, говорящие на сибирско-татарском языке. Они читают на литературном татарском языке, владеют русским. В деревне – 121 дом, количество проживающих – 171 чел., в том числе: 126 взрослых и 45 детей до 17 лет (на 1 октября 2020 г.).

Рядом с деревней кедровый лес, который хранит тайну одного захождения, оскверненного в 1971 г. Об истории его рассказал участник тех событий (Володя, аудиозапись в хранении), который продал Искерскому музею найденный там казан. По оценке Альберта Бурханова, казан относится к периоду Средневековья.

Таким образом, можно сказать, что жители д. Күбәк являются потомками ханов и шейхов, сохранили свою историю, язык, ведут традиционный образ жизни и являются живыми носителями своей истории.

Литература

1. Катанов Н.Ф. О религиозных войнах учеников шейха Багауддина против инородцев Западной Сибири: (по рукописям Тобол. губ. музея)/Н.Ф. Катанов. Казань: типо-лит. Имп. ун-та, 1904. – 28 с.
2. Рахимов Р.Х. Грамота хранителя Юрумской Астаны (ПМА).

ПАМЯТЬ О ЗЕМЛЯКЕ

Особое место среди российских педагогов занимает провинциальное учительство. Его отличает тесная связь с жизнью народа и его культурой. К таким относится замечательный педагог, Заслуженный учитель РФ, выпускник нашей школы, автор романов «Зори Иртыша» и «Любовь, объятая пламенем» Якуб Камалиевич Занкиев. Одна из улиц Тобольска (Прииртышский микрорайон) носит имя Якуба Занкиева. Оба его романа переведены на русский язык. Ежегодно проводятся вечера памяти, выставки, конкурсы исследовательских творческих работ и рисунков по произведениям автора, викторины, презентации, показ обрядов и традиций, экскурсии, посвященные творчеству писателя. В нашей школе работает музей реки Иртыш. Под стеклянной витриной экспонируются зубы и берцовая кость мамонта, найденные нашими учениками в 1972 г. на берегу Иртыша близ деревни Епанчино, где жил и работал лауреат Государственной премии имени Габдуллы Тукая Республики Татарстан Я.К. Занкиев. В романе отражен богатый колорит нашей природы, исторические события далёкого прошлого, культура, обычаи и обряды сибирских татар. Вот как описываются эпизоды «падения метляка», «ледохода», «300 наложниц и Девичья гора».

1. «Каждый год в середине лета в одну из прохладных ночей на Иртыше поднимается метляк. В это время кажется, что над Иртышом стоит синий туман. Метляк – насекомое, похожее на стрекозу. Крылья чёрные, сам он белый, поэтому называли его *ак корт* (белый червяк), а русские метляком зовут. Ак корт живёт в иле на дне Иртыша, растет и откладывает яйца. Каждый год, когда подходит Петров день, множество бабочек на рассвете начинают порхать над водой. От взмахов их крыльев стоит сплошной гул. Как только начинает подниматься солнце, крылышки у этих бабочек становятся мягкими, и насекомые падают на воду, устилая собой всю реку. Жизнь их длится всего несколько часов, а потом волна прибывает насекомых к берегу. Рыбаки собирают их ведрами в берестяные сумки, дома сушат, кормят ими кур. На метляк хорошо ловится не только стерлядь» [Зори Иртыша. Ч.1. С. 31–32].

2. «...В детстве Давлетша был худеньким, болезненным подростком. Как ни старалась мать, чем только его ни кормила – все без толку. Брала с собой на берег, читала молитвы и ставила сшитую своими руками куклу на готовую оторваться от кромки льдину. «Унеси болезни сына, мои страдания в далекие дали, пусть растают они вместе с этой льдиной» [Зори Иртыша. Ч.2. С.116–117].

3. 300 заложниц и Девичья гора. «...В древние времена, чтобы покончить с бунтами, хан собрал со своего ханства заложниц – 300 дочерей более влиятельных людей. Если кто из них решался восстать, его дочери отрубали голову. Неизвестно, сколько времени жили заложницы в неволе. Однажды в начале лета они подняли бунт, перебили охрану, вооружились и бежали по горным тропам через чащу тайги. Хан в погоню отправил небольшой отряд. Но отважные девушки дали ему должный отпор... Ханское войско не раз пыталось взять их штурмом, но не смогло. Под конец у заложниц иссякли запасы воды и пищи... По ночам из соседних деревень Эбаргуль и Наримановка пробирались лазутчики. Приносили девушкам стрелы, воду, еду. Девушки за долгое время обороны обессилили. И только тогда ханское войско смогло ворваться в крепость, но ни одна заложница не дрогнула. Погибли до единой в том неравном бою, но не сдались» [Зори Иртыша. Ч. 1. С.138–139].

Я.К. Занкиев (стоит в белой рубашке) – выпускник Тобольской татарской школы ШКМ им.Н.К. Крупской. 1933 г. Фотография автора

Имя Якуба Занкиева известно во многих регионах России. Бескорыстная любовь к детям и вера в каждого из них, милосердие и умение воспринимать чужую боль, как свою, были качествами его личности. Вместе с 230-й бригадой он участвовал в освобождении Львова, в форсировании Вислы и Одера, проходил с боями через всю Германию,

Польшу, Чехословакию. Войну закончил в Праге. В архиве школьного музея сохранился фильм с интервью писателя на татарском языке. В основе интервью лежит один из эпизодов при наступлении наших войск на Германию в конце войны. В одном из домов города Гросдорф наши солдаты были очевидцами страшной картины. Жёны немецких офицеров перерезали себе и своим детям вены, истекали кровью. Командир части, знавший немецкий язык, вступил с ними в разговор:

– Зачем вы это сделали?

– Мы, жёны эссовцев, не хотим в ссылку в Сибирь.

– Кто вас отправляет в Сибирь?

– По радио Геббельс сам сказал, кто сдастся русским, того ждёт смерть или ссылка в Сибирь.

– Знаете, у нас в Сибири живут нормальные люди. А такие, как вы – убийцы своих детей и самоубийцы нам не нужны.

Наши санитары и врачи насильно, несмотря на яростные сопротивления, увели их в санчасть и спасли.

И вот через 43 года пришло письмо от Евы Клаус, которую спас один из наших солдат, отдав ей свою первую группу крови. Она сообщает, что работает учителем, приглашает к себе в гости и восхищается сибиряками. Этот реальный рассказ «Кровные родственники» Я.К. Занкиев включил в свой детский сборник рассказов «Остроушко».

При проведении обзорной экскурсии по этнокультурному центру школы проходим через лабораторию обрядов и праздников, где под стеклянной витриной сделаны композиции из романа «Зори Иртыша»: «Аулак өй» («Вечерние посиделки»), «Сабантуй», «Исем кушу» («Имянаречение»), «Әмәл» (у мусульман начало нового года), «Подготовка к празднику Рамазан».

В настоящее время разработана экскурсия «Уникальные памятники зодчества, касающиеся тобольских татар». По маршруту включен дом, где жил писатель, здание татарского центра, где гости могут посетить музей Якуба Занкиева.

Память о земляке хранят во многих семьях и музеях Тобольска и Тобольского района. Материалы и фотодокументы с особым тщанием берегутся в музеях школ. Несомненно, что вся его жизнь послужит примером для подражания последующим поколениям.

Наше историко-краеведческое наследие

Азат Сәйфетдин – техник белем алган Казан егете, татар телендә (заманча, имлада) укый һәм яза, зур кызыксыну белән татарлар тарихын өйрәнә. 2019 елда ул «Фейсбук» социаль челтәрендә Себердә яшәгән татарлар тарихына һәм шәхсәтләренә багышланган «История и родословные татар Сибири. Sibiriä tatarları tarixi» исемле махсус төркем булдыра. Азат исә төрле архивларда сакланган Себердәге татарларга кагылышлы мәгълүматларны эзләп табып, иске татар теленнән тәрҗемә итеп (әмма әйтелеш һәм язылыш формаларын саклап), шушы төркемгә урнаштырып бара.

Автор тарафыннан журналга тәкъдим ителгән язма 1911-нче елда Төркиягә күчеп китәргә маташкан бараба татарлары хакында. Күңелсез тәмамланган бу вакыйга ул заманда «Сибирия» газетасында яктыртыла.

СИБИРИЯДӘН ТӨРКИЯГӘ ҺИЖРӘТ

Мөхтәрәм мөхәррир әфәнде: бәним шул мәкаләмә мөхтәбәр «Сибирия»дә урын бирүегезне үтенәм.

Әле «Сибирия» гәзитәсендә һижрәт мәсьәләсе кузгатылгач искә төште. Килешкә мондый мәсьәләләр ике-өч ел элек кузгатылган булса иде. Бәлки безнең азган-тузган 20–30 аю барабалар һижрәт фикеренә төшеб, булыр-булмас йөрөп, мондый кызганыч хәлләргә төшмәсләр иде. Вакытында гәзитәләрдә язылгаласа да, хәзер дә Себердә мөһим урын тоткан һижрәт мәсьәләсе хакында бер-ике сүз китерүне муафыйк күрәм.

Безнең Бараба халкы Том губернасы Каинский өязендә яшиләр. Шул Каинский өязендә йеде управа булган. Бу управаларны рус волостьларына әйләндереп, инародный управаның исеме 1909-нчы елда тәмам бетерелде. Сәбәбе исә эш белмәгәнлек, дөньядан хәбәрсез торымыздыр.

Янә шул 1908–09-нчы елларда «землямерлар» килеп барабаларның жан башына 100-р дисәтинә йир бүлеп, межавайт итеб, хисабны хөкүмәткә күрсәтделәр. Әле барабаларның йирләре переселенесларга бирелгәнә юк. Үзләре арендага биреп, тибдереп яталар. Менә шулай рәхәт кенә торганда, һижрәт мәсьәләсе чыкты. «Һижрәт, һижрәт» дигән сүз һәркемнең авызында кайный иде.

Озын сүзнең кыскасы, һижрәт мәсьәләсен иң башлаб кузгатучы (.....) авылында бер мужик илә бер мулладыр. Ләкин кая һижрәт, кая күчәргә

йөрилэр? Зинһар, сораңыз! Йөзэр дисэтинэ йирне ташлаб, Себердэн Төркия нижрэт.

Болар йир киселүне, управаларны рус волостыларына таратуны, руслашдыруының мэкэдэмэсе, диеб үзлөрендэн надан барабаларны котыртыб, 20–30 аюдан гыйбэрэт бер партия ясаб, 1911-нче елда май аенда Истанбулга күчөб китделэр.

Күчүдэн элек күргән жәфа вә мөһинтләрә (*михнәтләрә* – ред.) санаб бетергесездер. Бар малын, йортын, киемен сатыб бетереб, Истанбулга китмәсдән элек кайсы-берсе, каты тактада ятыб, йокы күрми, мөндәрсез-юргансыз жафа чыкдылар. Ул гына да түгел, бу арыслан йөрөклә мөһажирләремез күчмәгәнләрне тәкфир итеб, һиммәтсез, гайрәтсез, хөмитсез, диеб хурлап китделәр.

Хуш, карыйк, ахыры ни булыр? Мөһажирләр китүгә берәр көн дә үтмәде, шадлыклы хәбәрләр килә башлады. Менә бөтен бараба дөньясы кузгалды. Әллә нинди хыяллар илә Төркиягә күчәргә сабырсызланыб, бөтен нәрсәләрен чирек хақына сата башладылар. Йортларын, хайванларын, хәтта өлгереб килә торган ашлыкларын сатыб бетерделәр. Инде китәбез, диеб торганда гына әллә нинди күңелсез-кайгылы хәбәрләр ишетелә башлады. Мөһажирләрнең кайсы-берсене кайткан, диеб сөйли башладылар. Озак та үтмәде безнең арыслан кеби мөһажирләремез кайтыб да килделәр. Ләкин ни булган – йөзләрә саргайган, күзләрә баткан, акчалары беткән. Кечкенә сабыйларның йөзләрә ак кәгазь кеби булган, боларны күргәч, ихтыярсыз күзләрдән яшь түгелде. Балаларының берничәсе юлда вафат булгач, күмәргә акча да, вакыт да булмаганга тау таш араларына кысдырыб, туфраклар илә күмешдереб калдыруларны күзләрендән яшьләрне агызыб сөйләделәр. Кыскасы, Төркиядә күргән мөһинтләрне (*михнәтләрне* – ред.) сөйләб бетерә алмыйлар. Ахырында бөтенләй өмидләрне кисеб, тәндә жан барында кайтыб калыйк, диеб сызганлар. Бар нәрсәләрдән аерылыб, көч-хәл илә кайтыб итешделәр. Солтан хәзрәтләрә Бәйтмелетдин йиде йөз сум ярдәм бирмәсә, кайтыб йитүдә мөшкел булачакны сөйлиләр. Кырык-илле ел тырышыб тапкан малларындан, ата-бабаларындан калган йортларындан өч ай эчендә жилләр исде. Хәзер янадан мал табарга керешделәр. Ләкин моны уку илә түгел, Истанбул сәяхәте илә белделәр. Малны бетерү генә йиңел, табуы бик кыен! Житмәсә Истанбул туйдырмаган кеби, мартның 25-ндә янә берәү Төркиягә күчәм, диеб китде. Юлда Одессада бер баласы ачыккандан үлгән, докторлар ярыб карагач, бер ай крепостька ябарга ясаганнар. Ахырында көч-хәл илә котылыб, Истанбулга чыга алмый кайтды. Менә наданлык ни эшли! Аллаһ хәлемезне ислах итсен.

*Чуртанлы авылындан Мәхмүд Гайнетдин әл-Миный,
«Сибирия» газетасы, 1912 ел, № 9.*

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаclar

Исторические источники по краеведению

М.Х. Сәгыйдуллина

СЕБЕРНЕҢ МОҢЛЫ САЗЫ

Аның турында күренекле, атаклы, фәлән премиясе лауреаты һ.б., һ.б. дип, очсыз-кырыйсыз сүзтезмәләр җәелдереп, сайрый-сайрый сөйләп булмый. Әмма исемен әйтү белән, ирекседән, күз алдында куе кара урманнарға, киң чытырманлы тайгаларға бик бай булган данлы Себер җирлегә пәйда була. Ә тайга арасында – таза гәүдәле, саллы фикерле, бик кызучан ярсу холыклы, үтә үзсүзле, туры сөйләүче, курку белмәс, киң күңелле, моңлы җанлы, горур караш белән иркән сулаучы пәһлеван басып тора. Исеме дә җисеменә туры килгән бит – Бикбулат (мулла кушкан исеми). Тормышта исә ул безгә бунтарь күңелле «сепер шагыйре» Булат Сөләйманов буларак таныш.

Себер дигәннән, ул аны үзенчә шашып яратты. Шуңа күрә, Себер турында сүз кузгатканда авызны чамалап ачарга кирәк. Юкса, ишекләргә киң ачып Булат ага килеп керер дә, пыран-заран тузынып, дулап чыгып китәр кебек тоела. Гәрчә инде аның фәжигале рәвештә арабыздан кит-

*кәненә нәкъ 30 ел вакыт үтсә дә, шагыйрьнең көчле рухы әле һаман да
безнең янда.*

Тормыш юлы

Булат Сөләйманов 1938-нче елның 28 маенда Төмән өлкәсе Вагай районы Сопра авылында күп балалы колхозчы гаиләсендә туа. Ишле гаиләдә тугангамы, әллә инде тәкъдиренә шулай язылгангамы, туганнан бирле Булатның тормыш юлы киртәләргә, ачы хәсрәтләргә чиксез «бай» була. Бу йөкне ул чын ирләрчә, һич уфтанмыйча тартып, тормыш кыенлыкларын үзенчә кичерә.

1946-нчы елда ул мәктәпкә укырга бара, тик аңа нибары берничә атна гына укырга туры килә. Үзенә биографиясендә ул: «Кияр киемем булмау сәбәпле, мәктәпне калдырып торырга туры килде», – дип яза. Ә менә 1954-нче елда жидееллык мәктәпне уңышлы тәмамлап, ике ел колхозда төрле эшләрдә эшли. Урта белем алу теләге белән, ул Тубыл шәһәрендәге татар мәктәбенә укырга керә. Бу юлы да бәхет кошы елмаеп тормый. Кабат укуны калдырып, жиңнәрне сызганып эшкә тотынырга туры килә. Салехардта – йөкче, Омскида – маляр һәм бетон коючы, Вагай районының Карагай урта мәктәбендә китапханәче булып эшли. Ниһаять, 1961-нче елда Булат, экстерн рәвештә урта мәктәпне тәмамлап, Казанга юл тотта. Хыялы – данлыклы Казан университетында белем алу. Монда да укырга кергәнче башта аңа тормыш университетын татырга туры килә. Ә аннан соң Фрунзеда (бүгенге Бишкек, Кыргызстан) – балта остасы, Соргытта (Ханты-Манси автоном округы) – маляр һәм монтажчы, Бакуда нефть ташларында-оператор булып эшли. Бер үк вакытта читтән торып Мәскәүдәге М. Горький исемендәге Әдәбият институтын тәмамлай.

Ижатында шагыйрьнең яшәеш рәвеше...

Шигърият дөнъясына ул бик соң аяк баса, әмма үзенә бай хәзинәсә – күпкырлы тормыш тәҗрибәсә белән.

Фани дөнъяның ачысын-төчесен татып, ялгызлыкта интегүгә карамастан, шагыйрь ижатында табигатькә, кешелеккә, туган җире Себергә, татарның мәркәзе булган Казанга һәм борынгы нәсел бабаларына карата булган иң олы мөһәббәт хисләре, чиксез хөрмәт һәм горурулану чагыла.

Шагыйрь дигәннән, татар дөнъясының әдәбият өлкәсендә ул себер-татар шагыйре буларак билгеле. Үз заманында Себер шагыйрен дә, аның ижатын да милләтебезнең йөзек кашын тәшкил иткән татар жәмәгәтчелеге аңлый алмады, кайберәүләр, хәтта, Булатны шагыйрь буларак танырга да теләмәде, чөнки ул кызу канлы, турысын бәрәп сөйләүче, яраклаша һәм икейөзләнә белми торган, көр күңелле жан иясе иде. Әлбәттә, бәйсезлегә, турылыгы белән ул кемнәргәдер ошап бетми; ә кайберәүләр

исә аны гади булганлыгы, һич оялып-тартынып тормыйча авыз тутырып, үз ана телендә «сепер»ләштереп «кәпләшүе», төшенкелеккә бирелмичә, күнел күтәрәнкелеге белән дәрәслекне даулаганы өчен бик якин итте.

Үзсүзле иде шул Булат ага. Шигырьләре дә үзе кебек туры сүзле, төгәл фикерле, ниндидер матур яңгыраган уйдырмалар белән ялгыш кына да бизәлмәгән. Аның ижат жимешләрендә тормышның чынбарлыгы, шагыйрьнең эчке кичерешләре, күнел түрәндә туган бар хыяллары, фикерләре, ачышлары, катлам-катлам тузан астында капланып калган гасырларның даны, шөһрәте, жиңүләрнең һәм югалтуларның серләре яшеренгән. Кыскасы, шагыйрь ижатында – аның тормыш юлы, эчке кичерешләре һәм яшәеш рәвеше чагыла.

Кыргый кабилә баласы...

Шагыйрь ижатында иң төп урын алган өч юнәлеш бар (*калганнары – аларны тулыландырып, бизәкләп торучы*): бөек нәселнең давамчысы буларак татар милләте; туган жире Себергә мәдхия һәм буйсыну белмәс горур Казан.

Татар милләтен ул иң затлы милләт буларак күрә белде, хөрмәт итте һәм аны үз ижатында горурланып чагылдырды. Шигъри әсәрләренең күпчелеге ирексездән әлегә хис белән сугарылган диярлек. Күрәсәң, бу фикер Булат өчен тормыш рәвеше һәм ижат маягы буларак карында чакта салынгандыр. Иң көчлеләрдән саналган, бөтен Аурупаны селкетә алган борынгы «кыргый кабиләне» ул татарның нигезе итеп күрсәтә. Без әлегә кабилә баласы булгач, димәк, көчле һәм хокуклы милләт булырга тиң, моңа бары ирешергә генә кирәк. Булатны гомер буге шушы фикер борчыды һәм аны фани дөньядан, мөгаен, алып та китте бугай. Бәлки шуңа күрә дә, бөек кабилә балаларының мекенлектә яшәве белән риза түгеллеген, горур булырга, көрәшкә дәшүне шагыйрь жаны-тәне белән алга сөрә. Себер татарымы ул, казан татарымы яки башка жирлектәге татармы, ул бербөтен татар! Һәм ул – үз жирлегендә үзе хужа булырга, үз дәүләтен булдырырга лаеклы милләт. Кызганыч, без татарлар бу фикерне бик-бик соңлап аңлый башладык.

Гомумән, шагыйрьнең Ходайдан бирелгән бик кыска гомере ялкынлы көрәш белән үтте. Көрәш – аның гомерлек сабакташы, юлдашы булды. Ул хаклыкны аңларга, хакыйкәтне табарга тырышты: өзлексез эзләнде, абынды-сөргенде, жиңүләр һаман юлдаш булмагачын аңлый торып та кабат кыю адымнар белән алга ургылды; караңгылыктан, наданлыктан арынып һаман яктылыкка омтылып, өметләнеп, ашкынып яшәде. Үзенң шундый көрәшче булуының сәбәбен: «Ерак нәселемнең чакыруын ишетә йөрәгем», – дигән кыска, бик гади шигъри сүзләр белән аңлата. Әйе, йөрәге кушканча, нәсел тавышын ишетеп ерак бабаларының үтене-

чен үтәгән Булат, мөгаен, көчле кабилә үзенә балаларының мекенлектә яшәве белән риза түгеллеген, горур булырга кирәклеген, көрәшкә дәшүен житкерергә тырышкандыр.

Күнелем һич шикләнми: шагыйрь үзенә кыргый кабилә баласы булуы белән горурланып һәм сокланып яшәгән.

Ике тугандаш: Себер-Казан

Шагыйрь күнеле ике арада бәргәләнә: бер якта – кендек каны тамган Себер җире, икенче якта – татарның бөек мәркәзе, данлыклы шәһри Казан. Булат ага икесен дә бертигез ярата, аның өчен аларсыз тормышның мәгънәсе юк сыман.

Әле дә булса богаулар чыңлавы ишетелгән, үткәндә каргалган җир булган Себерне Булат ага ярып: «Ул минем туган җир, И туган!» – дип галәмгә дәшә. Күрәсен, Себергә әле дә булса сөрген урыны дип караулары шагыйрь күнелен кытыклап тора. Язмыш җилләре кая гына аны ташламасын, һәрвакыт Себерне сагынып, хисләрен шигъри юлларга сала, хыялында булса да туган җиренә тезләнә, бу җирлектә дөньяга аваз салганын һич тә онытмый. «Мин төп себер татарымын чыгышым белән» дигән шигъре дә Булат аганың визит карточкасына әверелә.

Әмма, «Мин – себер татары», дип горурланып, күкрәк кагып мактанса да, ул, ирексездән, Казанга тартыла. Казанны ул эчке бер яшерен хисләр белән яратып та, шул ук вакытта нәфрәт белән дә карый аңа. Әйе, шагыйрь өчен Казан – үзе бер сихри дәүләт. Данлы мәркәз якты нурларына коендырып, колач җәеп каршы ала, ә аннан – «тешләрен ыржайта»; үзе һаман астыртын гына күңел җепләрен тарткалап жанны теткәләп тора. Яшылек хыялларына ияреп, зур өметләр баглап татар мәркәзенә аяк баскан Булатның Казан бер дә башыннан сыйпап тормый. Үз милләттәшен, кардәшен кабул итеп, кочагына сыендырып, ижат баскычлары буйлап кулга-кул тотышып югарылыкка үрмәләргә ярдәм итү турында сүз дә юк. Киресенчә, гасырларга талган йокысыннан татарны уятып йөрүче «чудак» шагыйрьгә Казанның мохтаж түгеллеген тиз аңлаталар. Инде күземне ачам, дигәндә өркетеп карурманнар арасында үскән кысыграк күзле азиат цивилизацияле татар мәркәзенә килеп ирек даулап йөрсен әле! Бүгенге күзлектән карасак, ул шулай булырга тиеш булгандыр. Чөнки тайгада чын иркен тормыш төмен татып үскән абориген шәхеснең уй-фикерләре, теге яки бу мәсьәләне күзаллавы икенче төрле булгандыр. Милли тарихын олы агай күзлегеннән белгән, калыпка салынган татар жәмәгәтчелеге каян белсен инде ул азат тормышның төмен. Иртәрәк, бик иртәрәк, уянганың Булат ага. «Татар акылы төштән соң» дигән мәкальне оныткандыр шул. Ни кызганыч, газиз милләттәшләрәң соңлап уяна башлады. Шуңа күрә сине үз вакытыңда әллә аңлый алмадылар, әллә инде курыкттылар, әйтүе авыр. Бар да таныш, бар да ят шәһәрдә аргамакка

атлануы да, үрлөргө менүе дә жиңел булмаса да, шагыйрь бар жаны, күнеле белән Казанга тартылды. Нишлэтәсең, Казан Булат ага өчен «канат бирүче, кыргый йөрөктә жыр уятучы» мәшһүр кала иде. Шуңа да ул Себер белән Казан арасын шактый таптады. Казанга килгәч, Себерне сагынып: «Кайгыларым, сагышларым мул бирдем мин, Казан-кала», – дип туган як тайгасына кайтып китә торган гадәте бар иде аның.

Жан әрнеткеч ачы тәкъдир...

Шагыйрьнең соңгы еллары тулысынча ижтимагый хәрәкәттә узды. Төрле ысуллар белән ул себер татарларының бәйсезлеген якларга омтылды. Тирән фикерләре, үткен каләме, тынгы бирмәс йөрәге халыкны милли көрәшкә өндәп торды. Үзе дә ирексездән шушы көрәш юлында һәлак булды. Кешенең бу фани дөньяда бары тик кунак кына икәннен аңлап, тормышны ничек бар, шулай яратып, һәр минутның кадерен тоеп, сөөнөп яшәде ул. Хәтта кеше киткәч тә тормыш агымы үзгәрмәячәген фәлсәфи шигъри юллар белән аңлатты. Үзенең бу дөньядан китәсен дә ул алдан сиземләде бугай. «Нигә мине Алла кеше иткән» исемле иң соңгы шигъирендә ул гүя милләттәшләре белән сабууллашып, үзенең китүенә сәбәбән дә шагыйрьләргә белдерде. Әлегә кыска шигъри әсәрдә ул, Табигатьнең бөөклеген исбатлап, кешеләрнең бары тик көчсез, тар күңелле бәндә генә икәнлеген ачык сурәтледи.

«Шагыйрь күңелем түзмәс бу хурлыкка,

Йә, хушыгыз, дуслар, мин үләм!» – дип язып калдыра Булат ага.

Себер пәһлеванының йөрәге тибешеннән теләмичә туктаган ахрысы. Аның бит әле себер татарларының «богау»ларын салдырырлык дәрте, сәләте, көче дә ташып тора иде. Күрәсең, Ходайның тәкъдире шулай булган. Жан әрнеткеч әче тәкъдир. Ничек кенә булмасын, 30 елдан соң да Булат аганы сагынып искә алуыбыз, аның рухына дога булып ирешсен. Фани дөньяда михнәт күргән, рәхимсезлек кичергән шагыйрь жаны оҗмахта булсын. Аминь!

Соңгы сүз...

Булат ага белән без якташлар, райондашлар, каләмдәшләр. Үземне белгәннән бирле мин аны аңларга омтылам. Кабат-кабат шигъирьләрен алып укыйм, нәрсә әйтергә теләгәнән төшенергә тырышам. Кайчакларда үзе белән бергә утырып, рәхәтләнеп нәкъ безнеңчә тетмәләрне тетеп, «төбенә тоз коеп» иркенләп сөйләшсә килә. Тик, ни кызганыч... Тормышының иң гүзәл чагында Булат ага фажигале рәвештә арабыздан китеп барды. Ул чакта без кемне югалтканыбызны аңламый да калганбыз.

Вакыт чылбырлары алга чапкан саен, замана жилләре әледән-әле сискәндереп куя. Гүя тайга арасыннан шагыйрьнең ярсу йөрәге, нәрсәдер әйтергә теләп, безгә карап тора сыман.

Татарский дух

Татар рухы

Шәйхи Маннур

ӨРКЕМӘГӘН КОШЛАР ИЛЕ

Безнең институт гомерле булмады: ике-өч ай укыдык микән – яптылар. Төрлебез төрле уку йортларына таралдык. Мин берничә иптәш белән партшколаның татар-башкорт бүлегенә эләктем. Шулай итеп, өч айлык «студент» булып кына калдым. Тагын үз теләгәнәмчә тирәнгәрәк чумып булмады, чөнки монда укулар бер генә еллык. Бу бүлекне тәмамлагач, безне төрле жиргә эшкә жибәрәчәкләр...

Минем өлешкә дөньяның төньяк читендәге Тобол округына избач булып китү бәхете эләкте. Патша заманында кешеләрне монда сөргенгә куя торган булганнар. Миннән дә «кәтер китәсең икән», дип көлдә иптәшләр. Әйләнә-тулгана аккан тар гына Тура суы буйлап бәләкәй генә бер катлы пароходта Төмәннән Тобол каласына егерме дүртенче ел жәендә бер атна сәяхәт кылгач, тагын йөз егерме чакрым эчкәре саз ягындагы Тукуз авылына ат белән килеп төштем. Юлым уң булды: әйбәт каршыладылар. Авыл Советы рәисе Алиш агай Садыков үз квартирына урнаштырып, табыны түрәннән урын бирде. Шул ук авыл укытучылары ирле-хатынлы Рагачуриннар да беренче очрашудан ук һәйбәт дуслар булып китте, чит-ят жирдә ялгыз моңаеп калырга туры килмәде.

Бу авылда элек волость үзәге булган, хәзер аның бинасында авыл Советы. Шул бинаның элекке «каталажка» бүлмәсендә уку өе урнашкан икән. Ат башыдай чуен йозагын ачып эчкә уздым. Аның бердәнбер тәрәзәсенә куш бармак юанлыгы тимер челтәр корылган. Бердәнбер өстәлдә аунап яткан брошюралар, вак-төяк китаплар әллә кайчан саргаеп, тузанга батып калган. Стеналардагы берәм-сәрәм плакатлар да үз төсләрен жуеп, пәрәвез оялары белән уралып беткәннәр. Шундый ук хәлгә төшкән кепкалы Ленин рәсеме дә, «менә бит, энекәш, тагын эләктем мин тимер читлеккә...», дигәндәй, акыллы күзләрен кыса төшеп, моңсу гына елмаеп тора. Бу хәлләрне күргәч, миңа да моңсу булып китте. Күз күрмәгән, колак ишетмәгән жир булса да, үземчә дәрт белән, әллә ниләр майтарырдай ялкын белән килгән булган идем бит... Күрәсең, бу бүлмәгә

бик күптән аяк басучы булмаган, мин дә кайсы баштан тотынырга белмичә аптырап калдым. Бу тимер рәшәткәле шыксыз бүлмә кинәт кенә күңелне суытып жибәрде, ничек кенә итмә, төрмәне хәтерләтә ич ул. Атна буге тузанын-пычырагын тазартып, берхәтле рәткә китергән булдым, «ыспа-читалнай»ны ачып жибәрдем. Килүче булмады. Бөтен бәлане шул тимер челтәрдән күрөп, Алиш агай белән Гали Рагачуринга (икесе дә коммунистлар) үземнең зарны сөйләдем. Алар, партиячыйкага куеп сөйләшкәннән соң, уку өе өчен авыл Советының утырышлар бүлмәсен бирергә булдылар. Тукуызда биш-алты кешелек комсомол ячейкасы да бар иде, алар якын-тирәдәге өч-дүрт авылга сибелгән, егерме өчтән күптән узып (ул чактагы комсомол яше), өйләнөп жибәргән «егетләр». Авылларына йөрөп чакыра торгач, беренче жыелышны уздыру мөмкин булды. Моннан соң бик шөп эшлөргә булып, бик шөп карарлар чыгардык.

Алдагы атнада тагын жыелып, яңа бүлмәне тазарту өмәсе ясадык. Ватык-жимерек өстәл-урындыкларны төзөтү, чүп-чар түгүдә ирләр эшлөсә, стөналарны агарту, идән-тәрәзөләрне юып чыгару, гөлләр табып китерүдә бу иптәшләрнең жәмәгатыләрө күп ярдәм иттө. Шулай итөп, без хәзөр якты, таза бүлмәлө булдык, өстәлгә жәяргә авыл Советы искөрөк бер комачын да кызганмады. Аның өстөнө булган кадәр китап шикеллө нәрсәләрне тезөп салдык. Ләкин алар тышлары белән генә түгел, эчтәлекләрө белән дә бик искөргәннәр иде, ә гәзит-журналлар бөтенләй алынмый икән. Житмөш биш чакрымдагы район үзөгөнә икө тәүлек олау белән барып, андагы политпросвет аша китаплар алдырырга, үзөм белгән редакциялөргә хатлар язып, гәзит-журналлар сорарга туры килдө. «Яңа себеркө яхшы себерә», диләр бугай, мин дә шулай бик кыдырынып йөргән булам. Районнан кайту белән стөна гәзитө чыгарырга керөштөм. Тик мөкалә-хәбәр каян алырга соң? Комсомолларым кул гына куя беләләр, укутучылар жәйгө ялга киттө, Алиш агай кул сөлкеп кенә куйды: «Әйдә, үсөң пулаштыр интө», – дидө. Уң кул белән шигырь язам, сул кул белән мөкалә-хәбәр язам, өчөнчө кул белән рәсөмнәр ясыйм, дүртөнчө кул белән редакциялим, бишөнчө кул белән гәзитнө зур бер кәгазьгә язып чыгам, алтынчы кул белән стөнага элөп куям. Уку бүлмәсөнә тагын бер ямь өстәлгөндәй булды. Ләкин аның бер почмагы барыбер китөк әлө: анда Ленинның яңа рәсөмө кирөк, төгөсөн бөтенләй эләрлек түгел. Районда да эзлөп карадым, хәттә исполкомның бер бүлмәсөндәгө портретны, теләнөп-теләнөп тә бирмәгөч, йолкып алырга маташкан идөм, булмады, үзөмнө әрлөп кенә чыгардылар. Каян табарга соң? Ник күбрөк итөп чыгармыйлар икән аны?..

Шул бүлмәдә кич бугө ялгыз утыра торгач, бер уй килдө башка. Нәм мин эшкә керөштөм: шактый зур гына бер дүртпочмакты ак кәгазьнө

дәфтәрдәге шикелле вак кына тигез шакмакларга нечкә генә карандаш белән бүлеп чыктым. Аннары Ленинның теге иске рәсемен дә шундый ук шакмакларга бүлдем. Һәм рәсемдәге сызыкларны шакмаклар санынча ике тапкыр арттырып, ак кәгазьгә күчерә башладым. Иң элек кепка сызыклары, аннары йөз чалымы, каш-күз билгеләре килеп чыкты, борын, авыз барлыкка килде, сакал-мыек, яңак күлгәләре төште, яка-галстук булды... Ике көннән соң эшемне тәмамлап, сабый баладай сөөнә-сөөнә, түр стенага элеп куйдым. Ишек катына ук китеп, ерактан карыйм, уңнан карыйм, сулдан карыйм – охшаган бит, валлаһи, охшаган! Гомердә рәссам булганым юк, бәләкәй чакта мәчет сурәте ясаудан, мәктәптә укыганда дәрес буенча әржә-чүлмәк ясаудан узганым юк иде. Инде килеп, үзем дә шаккаттым: башыңа төшсә, чынлап та башмакчы булырга мөмкин икән! Алиш агайны, бик яшерен серем бар кешедәй эшеннән аерып, уку бүлмә-сенә алып кердем дә тантаналы рәвештә кулны сузып стенага күрсәттем. Ул башта берни дә аңламыйча минем кәефне жибәрде. Тик серне төшендереп биргәч кенә, мыгын кыймылдатып:

– Тучнай үсе! – дигән пичәт сукты. Әйтерсен, ул Ленинны күреп белә. Минем баш тагын күккә тиде...

Килгәнгә ай тулып бара. Хәзер инде уку өенәң якты, чиста бүлмәсә дә бар, стена гәзите дә эленеп тора. Ленин рәсеме дә бар, ай башыннан «Коммунист», «Азад Себер», «Эшче», «Игенчеләр» гәзитләре дә, «Шәпи агай», «Яшь эшче», «Безнең юл» журналлары да килә башлады. Яңа китапларның да беренче төргәге килеп житте – бар да бар, тик «ыспа читалнай»га килүче генә юк. Юк! Кызларны әйтсә дә түгел инде, егетләре дә аяк басмый. Күпчелегенең укый-яза белмәве билгеле. Ичмаса, болай кызыксынып, сүз тыңларга булса да кермиләр. Ә кызлары шактый караңгылыкта һәм шактый кыргый карыйлар мондый нәрсәгә. Авылда баерак кешеләрнең кызлары да бар, эзмә-күпме укымыш яклары да юк түгел, имеш. Мәгәр аларны да кымшатып булмый. Андыйлар килсә, бүтәннәре дә ияер иде, бәлки. Менә бит гармунчы булмауның бәласе кай-чан суга икән тез астына! Күпме маташтым шуны өйрәнергә, тәки барып чыкмады. Менә хәзер гармун белән шушы жәйге кичләрдә бер-ике тапкыр урам әйлән иден, көтүе белән синең арттан йөрерләр иде. Егетенә кызыгып булмаса, кызык итеп, яңа нәрсә итеп ияерерләр иде. Ник дисәң, монда гармун юк, бу Тукузда гына түгел, бүтән авылларда да юк. Бу якларда гармун уйнау гадәте гомумән кермәгән. Скрипка уйныйлар да курай тарталар.

Инде мин килгәндә үк сүтелгән иске мәчет бүрәнэләреннән клуб ук-маштырып яталар иде. Бер көнне Алиш агай, авыл башлыгы буларак, өмә ясады. Мәчет бүрәнәсеннән клуб салу шикелле «көфер эш» булса да, бай-

так халык килгән иде. Эзер сайгак һәм такталардан файдаланып, түшәм, идән жәйдек, түбә яптык, хәтта сәхнәсен дә әмәлләп ташларга, түшәм өстенә балчык менгерергә дә өлгердек. Клуб эзер, ишек-тәрәзәләр генә куясы калды. Бу минем өчен бик уңайлы булып чыкты. Авыл Советы жыйган жыелыш саен, хәтта бик кыенлык белән булса да яшъләр өчен аерым жыелыш та жыеп, хәзерге «текущи момент» турында, дөнья буржуазиясенен, Чемберлен, Клемансоларның этлеге турында «бик шәп» докладлар ясый башладым. Ул докладларның һәрбере тиздән булачак мировой революция белән һәм Тукуыз яшъләренен шуңа жиде төн уртасында да эзер булырга тиешлеге турындагы кайнар сүзләр белән тәмамлана иде. Озакламый шул ишек-тәрәзәсез клубта ниндидер бер спектакль дә куеп жибердек. Әйбәт чыкты. Тагын куегыз, дип йөдәтә башладылар. Бик куяр идек, безгә яраклы пьеса юк. Хатын-кызыбыз бер Камилә апа гына. Карчык булып уйнарга тагын бер егетебез бар – шуның белән вәссәләм. Ә кызларны сәхнәгә тарту турында уйлау да мөмкин түгел.

Тукуызга орынып кына торган Жүкәвылда ярым шаман сыманрак бер мулла бар иде. Аның кәмит кыланышларын миңа сөйләп күрсәттеләр. Тиз арада «Хәсән мулла» дигән пьеса барлыкка килде һәм без аны сәхнәгә куйдык. Афишада мулланың үз исеме ачыктан язылган булгач, клубка халык сыймады, пыяласыз тәрәзәләр дә кеше белән капланды. Шулар арасында качып-посып кына караучы Хәсән хәзрәт үзе дә булган, имеш. Нишлисең бит. Ул чакта муллалардан көлү бик модада иде шул.

Монда мин моңарчы белмәгән-күрмәгән үзгә бер халык эченә килеп кердем. Бу як кешеләре татар, башкорт, казакъ, үзбәк, монгол, остяк сүзләреннән укмашкан үзгә бер «тамыр шивә»дә сөйләшәләр икән. Аларны яхшы аңлар дәрәжәгә килү өчен ике-өч ай күнөгү кирәк. Үзләре бик кече куңелле, ачык чырайлы, уен-көлкене, жыр такмакны, мазәк-йомакны бик үз күрәләр. Ә безнең ише «Казанлык»ларны искәртмәстән генә исәр итеп, «әвәрә кылып», туйганчы бер көләргә яраталар.

Аларның көнкүреш гадәтләре дә бик үзенчәлекле иде ул чакта. Өйләренә килеп керсәң, мич күрмисең. Мич казнасы урынына киң ачык авызлы итеп учак ясалган, аның моржасы туп-туры түшәмгә менеп китә. Көз-кыш көннәрендә ул учакта ут өзелми: өч аяклы казан белән шул учак каршында аш пешә, табада балык кыза, әлвә¹ пешерелә, бүтән ризык эзерләнә, шул ук учак өйне да жылыта. Ә инде икмәк мичләре – тышта. «Кыш көне ишегалдында икмәк пешерәләр» дигән сүз көлке яңгырый. Бу як кешеләре өчен моның бер көлкесе дә юк. Шактый биек итеп мич казнасы корганнар да өстенә чуманнан олырак итеп озынча бер балчык куыш койганнар, мич авызы калдырганнар һәм бөтен жирен үзле балчык

¹ Әлвә – бездәге борынгы әлбә.

белән сылап-шомартып чыкканнар. Аңа бер ат йөгә утын ягалар. Ул өлгерүгә өйдә әвәләнгән ипиләрне яссы жылпучка тезеп чыгаралар да тиз-тиз генә шул мичкә озаталар, авызын каплайлар.

Урман аларның өсләренә авып тора. Жәен әзерләп куйган утыннары шунда саклана, кышын аны, иртә саен барып, бер көнгә житәрлек алып кайталар. Печәнне дә шулай бер көнлек итеп кенә ташыйлар, чөнки аларның абзар түбәләре, сарай башлары юк, кайбер атлы-тунлы кешенең дә хәтта өй түбәсе дә ябылмаган була. Бу аларның ялкаулыгын күрсәтә, дип әйтмәс идем мин, чөнки алар үзләренең төп эшләрендә бик өлгер һәм бик житезләр. Табигать байлыгы шулай мул булган урыннарда адәм баласы үзенең иртәнге көн хәстәрен бүген кайгыртуны артык кирәксемми, күрсәң...

Күп авыллар урман, саз арасындагы ачык жирләрдә «бойдай» чәчкәли, «бойдай» ашый. Ләкин иң яраткан эшләре – аучылык һәм балыкчылык. Төз атучы мәргәннәр өй борынча диярлек. Тиеннең күзенә, аюның маңгай уртасына гына ата торган Корман әкә бар иде. Шул үз нугәрләрен¹ тыкрыкка алып чыга да ярыш башлай. Ул иске бер каңсаны² уң кулы белән югары күтәрәп тора, икенчесе аңа кырык-илле метрдан «сыңар ук» белән атып жибәрә. Тими. Башкаларның уклары да шөпшә булып чыжлап уза. Шуннан Корман әкә, «кана!» дип, үзе тотына һәм, нәкъ чокырына тидереп, челемне атып төшерә.

Агач башындагы тиеннең фәкәт күзенә генә тидереп ату да юкка гына килеп чыкмаган икән. Башка урынга тисә, тире бозыла, хакын югалта, имеш. Аюга, аңга³ йөрүчеләр дә шулай ук гадәти хәл. Аюны, гадәттә, атна бие дигәндәй тайгада ятып, ике-өч кеше бергә «чыгара» монда. Берүзе йөрүче дуамал башлар да була. Шул ук Корман әкә турында әллә ялган, әллә чын булган хәлне сөйләләр иде.

Имеш, Корман әкә шулай аю хәзрәтләре белән бергә-бер очрашкан да, унбиш метрга тикле якын жибәрәп, чәнчә бармакның яртысыдай булырлык үзе койган сынар укны нәкъ тегенең уң колагы эченә генә батырып, «шалт!» егып салмакчы булган. Ә мылтык атылмаган: әллә нәрсә генә булган – әллә дары дымыккан, әллә пистон бозылган, әллә чакма чакмаган. Ул арада камытаяк-йөнтәпи үрә баскан да: «Кер куеныма, жаныем», дигәндәй, мамык кочагын жәеп, моның өстенә килә дә башлаган. Кунычындагы сугым пычагын чыгарырга да өлгермәгән Корман әкә, аю патша капланып та куйган моңа! Киткән алыш та тартыш, әүмәкләү дә тәгәрәү, бер аска да бер өскә. Ничек тә үзен бу олы тинтәктән издермәскә, үткен тырнаклары ерткалаудан сакланырга тырыша торгач, тар бер

¹ Нүгәр – иш, дус.

² Каңса – челем, трубка.

³ Аң – болан.

чокырга килеп төшкән аучы. Шуны күрү белән аю «ха-ха-ха-а!» дигән-дәй шашкын бер тавыш белән бөтен урманны үкертөп жибәргән дә, аяк астында яткан чытыр-чытырманны кубарып моның өстенә өяргә тотынган, хәтта бер иске төпнә умырып алып та китереп каплаган, аннары үзе шунда сакка яткан, имеш. «Петте паш!» – дип ята икән Корман экә, ә үзе хәйлә эзли икән. Бу тар гына чокырда, өстенә өелгән төп-тумран астында нәрсә генә уйлап табарга соң? Келт итеп исенә төшә: анын көзгә-кышкы суыкта ауга йөри торган бу туны яшь аю тиресеннән ич! «Тукта, файдасы тимәсме?» дип уйлый һәм тиз генә тунын, бүреген йонлы ягы белән әйләндереп кия. Ул үзе дә аю төсле хәзер! Шуннан ары кунучындагы олы пычагы белән чокырның теге кырыен киңәйтә дә өскә чыга башлый. Кыштырдауны ишетү белән үк аю аның каршына ташлана! Һәм кинәт артка чүгә: бу ниткән хәл? Аның каршында кеше түгел, ә ниндидер бәрән башлы яшь бер аю тора! Корман экә, карт аюның шул аптырау хәленнән беравыкта файдаланып, пычагын күрсәтми генә елыша да, эчен ярып жибәрә тегенең. Гөрс итеп жиргә ава тайга патшасы. Туный аны Корман экә. Ут яга, аю итенең иң тәмле жирләрен генә кисеп пычагына тезә дә шашлык кыздыра, тамагын туйдыра. Ник дисәң, бу куркыныч тартышта бик ачыккан, бик алжыган була ул...

Аучылар үз хикәяләрен: «Сиңа ялган, миңа чын», – дип башлыйлар. Ихтимал, бу да чын белән ялган арасындадыр. Болай караганда, кансасын бер дә авызыннан төшерми торган Корман агай бик гади кеше, һич тә искитмәле батырга охшамаган. Коңгырт калын кашлары бар да, ике сыңар уктай янып торган ике күзе бар. Аннары шунысы да бар: үз батырлыгы турында ләм-мим бер сүз әйтми ул. Андагы аучыларның тагын да әкияттәгечерәк егетлекләрен ишеткәнгә күрә, Корман агайның бу хәленә дә чын итеп ышанасы килә.

Аю үте, аю мае белән алар мине дә сыйлады. «Әлэвә» дигән бик тәмле ашларын аю мае белән ашаганда телләреңне йотарсың! Юк, аю мае гына түгел, миңа алар «ау чире» дә йоктыра яздылар. Чүлмәкчедән күрмәкче, дигәндәй, кооперативтан бер берданка алып чыпчык-каргалар атып йөрдем дә, көзен, аларга ияреп, озанга¹ киттем. Кайтып кергәндә алар билендә ун-унбиш көртлек булса, минем кулда бер мескен була иде.

Белмим, хәзер ничектер, эмма ул елларда мондагы урман-суларда киек-жәнлек, кош-корт, жиләк-жимеш һәм балык исәп-хисапсыз иде. Нарат жиләген, торнакүзне², козыкны³, карагатны ат йөгә белән ташыйлар, шомырт, миләш, баланны санга тыккан кеше дә юк. Һәм шул жиләк-жимеш-

¹ Озан – көртлек.

² Торнакүз – мүк жиләге.

³ Козык – эрбет чикләвеге.

не Ишим-Павлодар базарларына алып чыгып, йөге-йөге белән бодай төяп кайталар. Сезонга ике-өч йөз баш тиен ату, берничә дистә кызыл төлке, ак төлке, кеш һәм башка киекләр ату да табигый эш санала. Хисапсыз күп вак кулләрдән жәен-кышын балык тарту да аларның төп кәсепләреннән берсе булып тора...

Август урталарында булса кирәк, Шәрәф Мәхмүт дигән бер иптәш килеп төште. Ул үзе Тобол шәһәре янындагы Затылган (Сатылган/юрты Медяньские – ред.) авылыннан чыккан жирле кеше булып, Казанда ТКУ бетергән һәм, футурист язучылар төркемендә торып, сәхнә эсәрләре яза икән. «Гаскәр» дигән бер пьесасын хәтта бастырып та чыгаралар, имеш. Минем әле тере футуристны бер дә күргәнем юк иде. «Айны аулап, кояшны бораулап», дигәндәй, ул замандагы матбугатта шактый көлке шау-шу кубаруларына караганда, алар үзләре дә шактый хәтәр егетләр булырга тиешләр иде. Ә бу озын буйлы, жылкәсенә төшкән озын чәчле, чак кына шадра йөзле, шушы як кешеләренекечә хәйләкәр очкын күзле һәм йомшак елмаеп сөйләшүдән егетнең андый куркыныч яклары бер дә күренмәде. Без аның белән бик тиз аралашып киттек. Ул мине юлга, «кызыклы сәяхәткә» котыртты һәм без, Алиш агай ярдәме белән оста бер каекчы табып, «әжәл тагарагы»дай бәләкәй һәм сай көймәдә, Турыз уртасыннан уза торган Агыт суы буйлап өскә үрләдек. Саз һәм кулләрдән башланып тын гына, ялкау гына ага торган бу суның өсте кайбер урыннарда тоташтан төнбоек чәчәкләре белән капланган. Чын охшашын табу мөмкин булмаган шул ак фарфор чынаяк чәчәкләр арасыннан ярып бару, таррак урыннарда яр буенда ук сыгылып пешеп утырган кура жиләге, карлыган, шомырт, миләш тәлгәшләренең башларга тиеп калуы, камыш төпләре, төнбоек яфраклары астына ышыкланган чумга үрдәкләр-нең, су тавыгы һәм тагын әллә нинди кошларның көтмәгәндә ишкәк астыннан гына, дигәндәй очып китүе ниндидер сихри бер әкият дөньясын хәтерләтә. Юк, әллә кая качмый ул кошлар, егерме-утыз атлам артка гына күчеп төшәләр. Шулай бара торгач, унбиш чакрымдагы Уат (Кече Уват турында сүз бара – М.С.) авылына килеп життек. Бу авыл шул исемдәге күлдән балык тоту белән көн күрә икән. Күл буенда утын шикелле өеп киптерелгән балык әрдәнәләрен беренче тапкыр күрү миңа бик сәер тоелды. Кышкы юл төшкәч, алар бу әрдәнәне Тубыл торага¹ чыгарып, потребсоюзга тапшыралар, ә аннан азык-төлек һәм ау кирәк-ярагы кайта икән.

Без карт коммунист Абайдулла агайга тукталып, кунып чыктык. Үзе дә, малае Мокка да унтугызынчы елдан ук партиядә булып, егерменче елдагы сәнәкчеләр фетнәсенә каршы сугышканнар. Кече уллары Шәкә – уналты яшеннән комсомолец. Ярлы гына тормышлы булсалар

¹ Тубыл тора – Тобол каласы.

да, бай һәм саф күнеле кешеләр иде болар. Безне мин күрмәгән-татымаган балык ашлары белән сыйлап, иртәгесен юлга озатып калдылар. Без, кояш белән кузгалып, тагын шул бормалы-сырмалы, чәчәкле-тугайлы Агыт белән кырык биш чакрым өскә күтәрелеп, каяш баеганда Агытбаш авылына килеп життек. Бу да эз-мәз генә иген чәчә торган балыкчылар авылы икән. Мондагы авыл Советы рәисе Аетбаев дигән олы яшьләрдәге кеше, авылда партияле берүзе генә булганлыктан, безнең ячейкада тора. Без аңа тукталдык. Бу абзый ярыйсы гына тормышлы урта хәлле кеше булса кирәк. Әйбәт кенә житкерелгән каралты-курасы бар, ике катлы өе бар, ике өендә ике хатыны бар. Мин шаккатып, кычкырып көлдем. Мондый хәл минем малай башка, «искелеккә ут үрләтүче» комсомол башка, сыя торган нәрсә түгел иде. Менә сиңа вәт: үзе коммунист, үзе авыл Советы башлыгы, үзе ике хатын белән тора!

– Нимә кылаен, нөгәр, – ди ул. – Микулайски заманда алып куйган, гуй! Хәзер инде икесеннән дә әллә ничә бала бар. Ничек аераен, кайсын аераен? Икесе дә яман түгел, икесенә ике ысба, икесенә дә пулнай тигез права! Тора ятсыннар!

Ул безне олы хатын өендә дә, кече хатын өендә дә кунак итеп, алгы юлга көймә һәм көймәче биреп, озатып жибәрде. Ун чакрымлы бер күлне аркылы кичкәннән соң аргы ярындагы тар гына канау авызына килеп тук-тадык. Алдагы күлгә көймә сөйрәп йөрмәс өчен моны Аетбаев казыткан. Без ярга чыгып жәяү атлый башладык, ишкәкчебез көймәне шул тар канаудан алга этәрә. Монда мәңгелек торф сазлыгы. Болай караганда болын шикелле тигез жир яшел кыяк үләне белән капланган, сирәк-мирәк эрәмә өемнәре, анда-санда карсак каен, кәрлә нарат, ялгыз зирекләр дә тирбәлеп утыра. Ә инде баскан түмгәгендә озаграк торсаң, күз алдында ук югала, быжыр-быжыр күбекләнеп чыккан жирән су итек кунычын күмә башлай. Ярый әле, кулга күсәк алдык, шуның ярдәмендә тиз генә алга сикергәләп, андагы куак төбенә барып басасың, ул ныграк була икән. Безнең «Буқырлы» чишмәсе янында да мондый урын бар иде, малай чакта без аны «төпсез кое» дип атый идек.

Шәрәф Мәхмүт жор телле кеше булып чыкты: көлке сүзләрен яудыра-яудыра, озын аяклары белән һаман алга сикерә. Бу як кешесе булгач – аңа нәрсә, бәлки ул йөзенче тапкыр узадыр мондый юлны! Ә мин аның ар-тыннан өлгерә алмыйм. Житмәсә, шулчакта нәкъ юл өстендә елан пәйда була. Кайбере чем-кара, кайбере балчык төсле соры, кайбере үләнгә тартым яшькелт төстә: күз аермый, табигать битлегә кигәннәр. Яннарына ук килеп житкәнәңне сизми дә каласың. Ә миңа алар барысы да аждаһа булып күренә. Чөнки барысы да «әби авыз»ларын ачып, жәпләкә телләрен чыгарып, сихерле күзләрен чекерәйтеп, «йотам!» дигән шикелле сиңа карап

тора! Курку дигән нәрсәне белми дә. Аяк белән тибеп очырырга – тешләр дип куркам, әйләнеп узсаң – төпсез коега төшеп китәсе. Тотам да кулдагы тәртә бие күсәк белән муенса бие еланга жан ачудан кизәнеп, «шап!» итеп китереп сугам. Әллә капларга пычрак чәчрәп китә, ә елан күзен чекерәйткән килеш һаман тора бирә шунда! Чебенгә туп белән аттырган батыр патша искә төшә, әллә кайсы әкияттә генә иде әле ул!.. Бата барган итек кунучыннан су керә башлагач, елан аркылы жан-фәрманга алга сикерәм, ул ысылдап кына кала. Баксана, йота алмый икән ләбаса!

Биш чакрымга сузылган шушындый «рәхәт» юлны узып, алдагы күл ярына килеп житкәч, янадан көймәгә утырып, утраулы-түмгәкле, кара-баш камышлы һәм тагын төнбоеклы күл эченнән бара башладык. Я Хода, күргән күзләремә ышанийммы, юкмы – ярты чакрым да китмәгәнбездер, ундагы бер бәләкәй утрау итәгендә, бездән якында гына аккошлар төркеме йөзә! Шунда ук кыр казлары сибелгән. Аларның безгә исе дә китмәде – ике якка аерылып, юл биреп кенә калдылар. Өз генә ары киткән идек, ике түмгәк башында озын нечкә аяклы, нечкә муенлы ике челән басып тора. Болары да безгә баш кыйшайтып кына карап калды.

– Алар монда бала чыгарад, кара көз йиткәнче торадлар, – диде ишкәкчез. – Ич берәү атмайды...

Нинди сизгер кыр үрдәкләре дә тонбоек чәчәкләре арасында йөзеп йөргән жирләрәннән, безне күргәч, һавага күтәрелмәде, каядыр яфраклар астына чумып кына калдылар.

Бу – «Оллы күл» дип атала икән. Аның иңе ундүрт чакрым, бие кырыктан артык, имеш. Булса да булыр, чөнки ул якка карасаң яр күренми, күл суы күк чите белән тоташа. Аның дулкыннары да башкача, безнең «әжәл тагарагы»н йомычкадай уйната башлады, авылга житкәнче ярга сыенып кына бардык.

Бу күл буена вак-вак авыллар утырган, алар барысы да балыкчылык белән көн күрә. Монда урман да саз арасы, сабан төрәнә борын төртер урын юк икән. Шуңа авылларның берендә безне Барый исемле егет өенә алып кереп кунак итте. Тукузда укутучы Гали Рагачуринның комсомолец энесе иде ул. Яңа гына күлдән чыккан симез табан балык ухасын, оста кыздырылган чабакны ашамаган кешеләр, нихәтле мактасаң да, бу ашларның ләззәтен барыбер тоя алмаячаклар!

Балыктан соң кайнар куе чәй килде, чәй табынына ак он камырыннан майда куырылган сап-сары бавырсак өелде. Аның һәрбере балалар такыясы төсле кабарып, түгәрәкләнеп пешкән. Авызга капсаң, шундук ке-тердәп эреп бетә. Бу як халкының традицион ашларынан берсе икән ул. Табын түбәсеннән бавырсак булмаса, мәжлес тә, туй да булмый, сый да булмый, имеш.

Монда без ике-өч көн торып, Оллы күлдө жылым тартканнарын карап, жыелышлар уздырып, мировой революция турында сөйлөп, жырчылар һәм курайчыларны тыңлап, кире Тукуызга кайтып киттек.

Шәрәф Мәхмүтнең бу якларга килеп чыгуы сазламыклар эчендә сәяхәт кылу өчен генә түгел икән. Егерменче елны бу якларда (Төмән-Тобол, Ишим-Тара буйлары) сәнәкчеләр фетнәсе дигән фажигале көннәр булып узган. Ак офицерлар, кулаклар коткысы белән шактый киң жәелгән ул сукуыр стихиягә каршы сугышта бу тирәләрнең барлык коммунистлары, комсомоллары, алдынгы яшьләре катнашкан. Шәрәф Мәхмүт үзе дә, минем Гали Рагачурин дустым да, юлда әлеге без туктаган коммунистлар да, кулларына корал тотып, шушы сазламыкларны «тарап» узганнар. Шәрәф агай энә шул хакта әдәби эсәрме, истәлек китабымы язмакчы иде. Кызганычка каршы, матбугатта андый эсәр күренми калды. Чөнки, шулай түбәннән күтәрелеп, соңыннан Мәскәүдә ИКПда¹ укыган, аннары Башкортостанда политбүлек начальнигы булып эшләгән бу иптәшнең үз язмышы шәхес култы елларында күп авырлыкларга дучар булды. Шулай да әле ул соңгы елларда яңадан канатланып китеп, шул эсәрен тудыру өчен Мәскәү архивларында казынуы турында язган иде миңа. Мәгәр озакламый икенче бер хәбәр – аның көтелмәгәндә вафат булуы турындагы кайгылы хәбәр килеп төште...

Бу якларда күргән-белгәннәрем хакуында ниндидер бер әйбер язу теләге миндә дә шулчакта ук уянган иде. Чөнки мондагы халыкның көнкүреш, гореф-гадәт, тел, фольклор, тарих, этнография үзенчәлеге минем өчен бар да яңа, бар да кызыклы булып тоелды. Әйтик, бу як халкы Күчүм хан заманында гына (16 йөз) ислам диненә кертелгән. Аларга дин өйрәтү өчен Бохара әмирлегеннән өч йөзмә, биш йөзмә гаилә «укуымышлы» үзбәкләр китерелгән. Болар авылларда үз заманына күрә мәдрәсәләр ачып, дин тарату гына түгел, халыкка эзме-күпме уку-язу да танытканнар, үзләре дә сизмәстән, бәләкәй генә мәгърифәтче булып киткәннәр. Икенче яктан, алар күпме тырышмасын, ислам дине әллә ни тирән тамыр жәя алмаган. Хатын-кызның ирләр алдында тел яшерүен, яулык чите белән генә булса да бит каплавын күрмәдем мин. Авыруларны өшкертү, чынаяк яздырып эчертүләр урынына шабыр тиргә батканчы, тәмам хәлдән тайганчы скрипкага биетеп «чирен куу», тагын әллә нинди им-томнар белән шаманчылык итү йолалары тулып ята. Өченче яктан исә, бу як кешесенең өендә тәбәнәк кенә сәке, сәке өстендә кыска аяклы түгәрәк өстәл булу, шунда аяк бөкләп, я кырын таянып ашаулары, алда әйтелгән учак һәм ипи мичләренең шулай сәер корылуы – һәммәсе дә әлеге «бохарлык»лардан кергән булуын хәтерләтә иде.

¹ ИКП – Кызыл профессура институты.

Шул ук вакытта, мине Чурнайга¹ алып барганда ат башына утырып, борынгы көйләрне бер дә ашыкмый гына бормалый-боргалый сузып, «ди тоган»нарны кат-кат кыстырып, бик моңлы «айтып» бирә торган Касук бабай шикелле оста жырчыларына, Хәмзә Маннапов шикелле оста курайчыларына гашыйк идем. Казанлы авылындагы бай хәзрәт үлгәннән соң игенчелек итә башлаган варис улы «коммунист» Абушахмаевта яшә кенә башыннан батрак булып эшләрүче комсомолец Ярукның (Ярулла) халык башыннан узган сәнәкчелек фажигасе турындагы бәете авыр бер моңлы көй белән:

«Иртә торып аулар салдым
Агымлы күл балыккау.
Бу партизун сугышлару
Айбрәт булсын халыккау...» –
дип жырлавына, аннары кинәт уен көлкегә күчеп:
«Эскрипкәм-сорнаем ти,
Сикереп төшеп уйнаем ти,
Сикереп төшеп уйнамаен,
Бандит кызын урлаен ти!» –
дип, жилкенеп биеп китүләренә дә гашыйк идем мин.

Менә шуларны язасы килгән иде.

Аннан килеп, бу як халкы кышкы ау сезоннары сүрелә төшкәч, туй ясарга тотына. Миңа өйләнешү туенда түгел, Уат авылындагы урта хәлле коммунист Корманалиевның сөннәт туенда булырга туры килде. Әйе, бу якта малайларны мәктәп яшенә житкәндә генә сөннәткә утырталар һәм ике-өч көнгә сузылган туй ясылар икән. Туйга үз авылы гына түгел, тирә-яктан да киләләр – чакырылган да, чакырылмаган да. Иртәдән башлап төн уртасына хәтле табын өзелми. Бу туйның иң кызыгы – ат чаптыру. Озын колга башына тиен, төлке, ас, хәтта кеш һәм бүтән тиреләр эленгән була. Урман арасындагы тар гына кышкы юлдан ат чаба. Хәер, монда жәен ат чаптыру мөмкинлегә дә юк – күл дә сазлык. Шушы ат чабышы белән сабан туена охшаган бу бәйрәмне алар, ихтимал, шуңа күрә дә кыш ясый торганнардыр...

Тагын бик күп үзгәлекләре бар бу якларның. Шуларны төплерәк өйрәнәп, киләчәккә ни дә булса язарга дип йөргәндә генә Тукуздан мине алып киттеләр.

Нибары сигез-тугыз ай чамасы эшләп калдым микән, Тобол каласына чакырып, округ комсомол комитетының милли инструкторы итеп куйдылар. Шулай итеп, мин дигән малай «белтеки» генә түрә булып китте хәзер.

Мондый кыен эшкә иртә күтәрүләрен, көче житеп бетмәячәген сизсә дә, каршы килмәде.. Ник каршы килсен, ерак саз арасындагы избачны То-

¹ Чурнай – район үзәге Черняковский.

бол каласына күчерэләр ич! Мәскәүгә күчерү белән бер бит ул! Белемсез дә, тәҗрибәсез дә, сары авызлы чыпчык баласыдай яшь тә икәнлек берни түгел хәзер, дингез тубыктан аңа! Өс-башны да хәтәр бөтәйтөп жибәрде ул: жәйге челлә кара постау френч белән шундый ук постау галифе киеп, шабыр тиргә батып, коп-коры көнне аягына сары күн итек өстеннән резин галош киеп, Тобол урамнарындагы такта тротуардан дык-дык басып кына округкомолга килә. Чеховның «Футлярдагы кеше»сен дә укыганы юк әле аның! Сыек булса да кара бөдрә чәче жылкәсенә төшкән, бусы инде шагыйрьлек галәмәте. Хезмәтенә килеп утыргач, андый-мондый тәжел эш кушмәсәләр, шигырь язарга керешә ул. Дөрәс, әле аны берәү дә шагыйрь дип таныганы юк, ләкин ул аңа карамый, һаман яза бирә. «Азад Себер», «Коммунист», «Эшче», «Крәстиян гәзите», «Яшь эшче», «Шәпи агай», «Кечкенә иптәшләр» журналлары баскалап тора аның язганнарын: кайсы шигырь, кайсы хәбәр, кайсы хикәя сыман нәрсәләр шунда. Хәбәрчеме, шагыйрьме, хикәячеме, бу – аның өчен барыбер. Хәер, юк! Алай дисә, ялганчы була. Шагыйре аның өчен барыннан да артыграк! Ни өчен? Ул моны үзе дә белми, әйтә дә алмый. Тик ниндидер рәхәт пешерә торган ялкын шикелле булып, яшерен бер куаныч кына яши эчендә...

Шулай шигъри хыяллар белән мәмрәп йөргәндә эш сорый башладылар аннан. Әллә ничә губернадан зуррак булган Тобол округындагы авылларда берәм-сәрәм яшәүче татар-бохар комсомоллары белән ниндидер эш алып бару мөмкинлеген күз алдына да китерә алмады ул. Эшлэгән кадәре эшеннән исәп-хисап язып бирә белү дә килмәде аның кулыннан. Шул сәбәпле эштән «азат иттеләр» ул тәти егетне. Егерме алтынчы ел язында килгән беренче пароходта Тобол каласыннан «кәжә билеты» белән китеп барырга туры килде аңа. Февральдә командировкага чыкканда гына кырык сигез сумга алган бөрмә билле жылы туны һәм чалбарлык отрезы бар иде. Шуларның икесенә округком инструкторы Әхмәров иптәш унбиш сум акча бирде. Әйбәт кеше иде ул. Унжиденче елны Сөембикә манарасына революция исеминнән ай куюда¹ күрсәткән зур фидакарьлеген дә бик ышандыргыч итеп сөйләргә ярата иде. Мин дигән егет, аңа чын дусларча баш иеп, ул биргән сәдака белән Төмән, Свердлов шәһәрен гизеп, Урал таулары арасындагы Карабаш комбинатына килеп чыкты...

Алынды: [Шәйхи Маннур. Агымсуларга карап. Казан. Татарстан китап нәширияты. 1974. 299–314 бб.]

¹ Ай кую – хәрби шура, милли шура һәм тагын башкалар арасында «беренче булып ай кую өчен» барган «көрәш».

АБУ БАБА

Себердә күпчелек авыллар елга һәм күл буйларынан үзләренә жайлы урын сайлап алганнар да, шунда мәңгегә төплөнөп, тамырланып калганнар.

Елга буйларынан эз генә эчкәрәк аяк бастыңмы, иксез-чиксез тайга да сазлык хакимлегенә барып керәсең. Көннәр, атналар барырга мөмкин, ләкин тип-тигез сазлык эчендә кеше йөзөндәге сипкелләр шикелле бер-берсенә охшаш игезәк утраулардан башка берни очратмассың. Бары бөтен гомерен тайгада үткәргән кеше генә, игезәк балаларын аера алган ана шикелле, ул утрауларның бер-берсенә охшамаганлыгын таный алачак. Менә шуңа күрә дә бу якларны Себердә «саз яклары» дип атап йөртәләр. Ә галимнәр исә күлләрнең, кечкенә инешләрнең, гомумән, суның күплегенә карап булса кирәк, бу якларны мәшһүр Венеция белән чагыштыралар, «саз ягы Венециясе», дип атыйлар.

Иртыш елгасының тәбәнәк, сул як ярына оялаган Козоклы авылы да зур түгел, бары тик йөзләп хужалык. Өйләре дә рәт-рәт урам булып түгел, бүредән коты алынган сарык көтүе шикелле ничек килде шулай бер жиргә укмашканнар. Бары тик авылның көнчыгыш һәм көнбатыш ягында гына, бүрек колакчыны кебек тырпаеп, берничә өй тезелешеп утырган. Козоклы дигәч тә, Козоклы авылы берәү генә түгел, икәү ул. Иртышның каршы, текә яр башында Урыс Козоклысы да бар.

Колхоз фермасы авылның көнчыгыш колакчынында иң кырыйда урнашкан. Кыш көне Себердә төннәр бик озын, көннәр бик кыска булганлыктан, сәгать өчләрдә караңгы төшкән була инде. Ләкин, караңгы төшүгә дә карамастан, фермада эш тукталып тормый. Кичке унберләргә кадәр дәвам итә. Ике ел рәттән инде Абу баба шушы фермада ат караучы булып эшли. Ә бит сугышка хәтле атаклы аучы исемен күтәреп йөри иде түгелме соң? Аны мактап газета битләрендә телгә алдылар, мәкалә, очерклар яздылар. Бөтен районга, хәтта өлкәгә Абу мәргән исеме таралды. Ә хәзер кем соң ул? – Гап-гади ат караучы. Кайберәүләрнең Абу баба турында шөһрәткә, данга кызыга икән, дип ялгыш уйлаулары бар. Ләкин эш анда түгел. Бөтен гомерен тайгада, ауда йөреп үткәргән Абу баба сәгать саен, минут саен хәзерге язмышын каргый иде. Сөөкле эшеннән, тайгадан аерылуына һич кенә дә күнәгә алмады ул. Тайгага бүтән чыгып йөри алмас микәнни инде. Шушы хәсрәт көн-төн Абу бабаның йөрәк маен суыра иде.

Бәла дигәнең кешене адым саен сагалап йөри дә көтмәгәндә килеп чыга икән ул. Абу бабага да ул нәкъ шулай килеп чыкты. Яше алтмыштан

узганда, ул үзен кешедән ким-хур итеп санамый иде. Тазалыгына гомерендә зарланганы, бер тапкыр да врачларга күренгәнә булмады. 1941 елны, сугышның беренче айларында ук, ике улының берсеннән – Хәсәннән «кара кәгазь» килгәннән соң әллә ни булды Абу бабага. Болай үзе сау-таза кебек булса да, эчтән сыза башлады. Шул елны тайгага күрше авылының Нәби белән чыгып киттеләр. Нәби, Абу бабага караганда бер ун яшы-кә кече булса да, танылган аучы иде инде. Сугышка да алмадылар үзен, бронь биреп калдырдылар.

Бәла дигәнәң Абу бабаны нәкъ энә шунда көтеп торган икән. Баштарак эшләре бик әйбәт, майланган арба шикелле тәгәрәп кенә барды. Капкан, мылтык ярдәмендә шактый гына төрлө жәнлек тиреләре булдырдылар. Болай барса, быел планны шактый арттырып үтәчәкбез, дип шатланып кына йөргәндә, Абу бабаның күзләре начарлана башлады. Мылтыгын корып, жәнлеккә төзи башлавы була, әллә каян керфекләре яшыләнеп, күз аллары томанланып китә. Бу турыда Нәбигә бер сүз әйтмәде. Үтәр, бетәр дип өметләнә. Күзләрен сөртәргә кульяулык та алып йөрәп каралды, ярдәмә булмады. Тирене бозмас өчен яхшы аучы жәнлекнең башына гына атарга тиеш. Ә аның үткән атнада бер тирене бозуы житмәгән, менә бүген тагын берсенәң башына тидерә алмады. Димәк, сезон беткәнчә тагын күпме тирене бозачак ул. «Болай ярамый, моңа чик куярга кирәк», – диде Абу баба үз-үзенә. Урман өенә караңгы төшкәндә генә кайтып керде. Нәби аш пешереп куйган, Абу бабаның кайтуын көтеп утыра иде. Аш ашап, чәй эчеп, тамак туйдырып алгач, каңсаларны¹ кабызып жибәрделәр. Аннан Абу баба Нәбигә болай диде:

– Нәби энем, жылышта райком секретареның нәрсә сөйләгәнән хәтерлисәңме?

Нәби аптырап калды. Нигә шундый сорау бирә әле бу? Ни әйтәргә тели? Начарлык эшләмәдем бугай. Әйе, ул райком секретареның әйткән сүзләрен яхшы хәтерли. Алар баш миенә кадак шикелле кереп утырганнар. «Иптәшләр, быел без сезгә планны икеләтә арттырып бирәбез. Илдә канкойгыч сугыш бара. Ә затлы тиреләр чит илләргә алтын бәһасенә сатыла. Шуңа күрә бирелгән планны сез берсүзсез үтәргә һәм бер тирене дә брак бирмәскә тиешсез. Менә ни өчен без сезне фронтка жибәрми алып калабыз».

– Хәтерлим, Абу баба, бик яхшы хәтерлим.

– Хәтерләсәң, менә шул. – Ул ашыкмыйча гына капчыгыннан бүген атып кайткан тиресен өстерәп чыгарды да тиредәге пуля тишкән урынга бармагы белән төртеп:

– Күрәсәңме менә моны? – диде.

– Күрәм.

¹ Канса – трубка (ред.).

– Күрәсең. Ни дигән сүз бу?

Нәби дәшмәде. Үзеннән олы кешенәң хәтерен калдырасы килмәде.

– Брак, дигән сүз бу, Нәби энем. Димәк, иртәгедән башлап син мылтык белән генә ауга йөрерсең. Ә мин капкыннар белән генә аулармын. Килештекме?

Нәби, ризалыгын белдереп, баш какты.

Абу баба күзенәң начарлана башлавы турында Нәбигә бер сүз әйтмәде, ләкин Нәби эшнәң нәрсәдә икәнән күптән инде сизенеп йөри иде.

Шул сезоннан Абу баба аучылык эшен ташларга мәжбүр булды.

Иртышка атларны сугарырга төшкәндә, буран әле яңа баш күтәрә генә башлаган иде. Чирек сәгать үткәндерме, жил инде, карларны пыр туздырып, күккә чөя, чокыр-чакырларны, юлларны күмә, карны каралты-кура-ларга, өйләргә сылап йөри иде. Кич тагын да караңгыланды. Абу баба атларга тиз генә кичке печәнне салып алды да ферма йортына таба ашыкты. Атлар абзарыннан егерме биш-утыз метрда гына торган ферма йортын ул, күпме текәлеп караса да, тапмады. Тик әллә кайдан, төпсез караңгылык эченнән генә бүре күзә шикелле бер ут күренә иде. Шушы караңгылык эчендә ялгыз ут Абу бабаның уйларын әллә кайларга алып китте. Гүя ул колхоз фермасында түгел, иксез-чиксез тайга уртасында басып тора. Котырып буран дулый, агачлар шаулый. Абу бабаның инендә сәнәк түгел – карабин, билендә бау түгел – патронташлы каеш иде. Ферма йортының ялгыз уты да нәкъ тайгада аучылар ята торган өй утына охшаган. Абу баба, үзе дә сизмәстән, куллары белән төнне ярып, утка каршы атлады.

Ферма йортында каравылчы Ариф бабадан башка беркем дә юк иде. Сыер савучылар, терлек караучылар, эшләрен бетереп, өйләренә кайтып киткән булып чыкты. Абу баба шуны көткән иде дә. Ул хатыннар арасында кара карга булып берялгызы утырырга яратмый. Эш яшь хатыннарның Абу бабага төрле төртке сүзләр әйтеп шаяруларында түгел иде. Канлы сугыш барган вакытта ир башың белән тол хатыннар арасында йөрү авыр иде аңа.

– И-и-и, һаман карт сөягеңне жылытып мич янында ятасыңмы, – диде Абу баба, ишектән үзә белән бер өер кар бураны алып кереп.

– Мин синәң шикелле хатын-кызлардан куркып качып йөрмим бит.

– Кара син аны, үзеннән өлкәннәр белән ничек сөйләшә башлаган. Чебеш.

Ариф баба Абу бабадан нибары бер-ике яшыкә генә кечерәк иде. Яшь-тәшләр, дисәң дә ярый.

– Ялгышасың, Абу, бик нык ялгышасың. Гөһәһ... минем хакта алай дип әйтү. Хатыннар янында мин әле этәч. Ә менә син – чебешнәң дә чебеше. – Ариф баба үз сүзләреннән үзә канәгать булып, яңа йомырка салып чыккан тавык шикелле кеткелдәп алды.

– Ярар, телең күп салынма. Телең телчә чыгар. Лутче самоса-дыңнан¹ бер төтөтөп жиберик, – дип Абу баба Ариф бабаның янына ба-рып утырды.

Ишектән кергәч тә уң кулда дүрт аяклы тимер мич басып тора. Эчендә саргылт ялкын телләрә уйный. Тимер мичнең озын, нечкә торбасы, түшәм аркылы үтеп, туп-туры һавага чыга. Ике ятак арасында калын такталардан эшләнгән өстәл. Аның өстендә пыяласы корымланган фонарь. Бер почмакта буш флягалар өеме. Стенада каравылчы Ариф бабаның бүреләрне куркыта торган мылтыгы һәм колхоз председателенең сбруйлары эленеп тора. Фо-нарьдан керосин исе, эленеп торган сбруйлардан ат тире исе, флягалардан эчкелтем сөт исе һәм Ариф бабаның қаңсасыннан чыккан зәң² исе – барысы бергә кушылып, йорт эчендә әллә нинди үзенә бертөрле ис барлыкка китер-гән иде. Бигрәк тә урамнан кергән кешегә шушы ис аеруча нык тәэсир итә. Абу баба қаңсасын Ариф бабаның самосады белән тутырып, бер-ике тапкыр эчкә суыргач кына, ул исләрне эзрәк тоймый башлаган кебек булды.

Ариф бабаның тәмәкесе һәрвакыттагыча бик куәтле. Абу бабаның кипкән тамак төпләрен куырып алды, башын әйләндерде, гүя кырлы стакан белән шәраб эчтемени. Абу бабаның хәлен сизгән кебек, Ариф баба әйтеп куйды:

– Потлап-потлап төтен йотарга – бу сиңа махорка түгел, тәмен белеп кенә суыр.

– Әйе, бигрәк тәмле шул тәмәкең – кәңфит шикелле, – диде Абу баба көлемсерәп.

Тимер мичнең гүләве белән тыштагы буранның улавын исәпкә алма-ганда, бер мәлгә өй эчендә тирән тынлык урнашты. Қаңсалардан елан теле хәтле генә ике соры төтен, иреkkә чыгарга теләп, түшәмгә үрелә. Абу баба үзен тагын тайгадагы өйдә итеп хис итте. Гүя аның белән бергә Ариф карт түгел, аучы Нәби дустан утыра иде.

– Ишетмәдеңме, суд булды микән Закирның хатынына?

Тынлыкны бозган бу сорауга Абу баба аптырап алды.

– Нәрсә? – диде ул. Ариф картның ни сораганын аңламады.

– Закир хатыны Мөслимәгә суд булды микән, дим. Ишетмәдеңме?

– Биш ел биргәннәр, ди.

– Кем әйтте?

Предколхоз Камил белән фермәч Шакир шаһит булып барганнар. Бү-ген районнан кайттылар. Алар әйтте.

– Менә сиңа грамутный кеше. Гәзитләрне дә күп укыган. Әйт әле син миңа. Кар астыннан казып, биш килограмм башак жыйган өчен биш елга төрмәгә ябып кую дәрәс эшме бу? Бармы андый закон?

¹ Самосад – үзгәч чәчеп үстергән һәм өй шартларында эшкәртелгән тәмәке (ред.).

² Зәң (сәң) – сеңеп калган төтен исе (ред.).

– Белмим.

– Беләсең. Курыкма, мин синең өстеңнән жалу язып бирмәм.

Ариф баба бу сүзләрне әйтергә теләмәгән иде. Ялгыш Абу дустының иң авырткан жиренә кагылды. Уйламыйчарак кызып китеп әйтеп жибәрде.

Абу бабаның йөрәгенә кайнар дулкын килеп бәрелде. Ариф картка тозлап-борычлап бер-ике сүз әйтергә теләгән иде дә, ничектер, салкын акыл сабырлыгы коткарып калды. Хәзер талашып утырудан ни файда. Инде онытыла да башлаган иде кебек. Ләкин Ариф аны нигә кузгатты икән? Тыныч кына йоклый бирсен иде. Эх, бу кешенең теле.

Бәла берялгызы гына йөрми, дип бик дәрәс әйткәннәр икән. Шул кырык беренче елны Абу бабаның үзенә генә дә берсеннән-берсе авыр әллә ничә бәла килде. Башта өлкән улының үлгән хәбәрән китерделәр. Аннан күзләре күрми башлады, сөекле эшеннән аерылды.

– Я, нигә дәшмисең? Телеңне йоттыңмы әллә?

– Эш анда түгел.

– Алай булгач әйт, нәрсәдә? Кемдә гаеп? Ул бит аны урламаган. Ире Закир ил өчен башын сугышта югалтты. Камил шикелле, тәмәке суы эчеп, фронттан качып калмады.

Абу баба түзмәде.

– Син нигә миңа бәйләндең әле, ә? Бар да энә предколхозның үзеннән сорау ал.

– Хет балаларын кызганырлар иде. Ул сабыйларның ни гаебе бар. Кемгә кала инде алар, – дип сөйләнде Ариф, йончыган тавыш белән.

Абу баба да тавышын акрынайтты.

– Ике малаен да детдомга жибәрергә булдылар. Анда аларны ашатарлар, киендерәләр, укыталар. Бар да түләүсез. Хөкүмәт өстеннән.

– И-и Абу, син үзең беләсең бит. Ана-атасыз үсүләрне Алла күрсәтмәсен.

Әйе, Абу баба ятимлекнең нәрсә икәннен үз жылкәсендә татыды. Өч яшендә ул әтисез калды. Әтисе Хәлиулла Эрбет ярминкәсенә ашлык сатарга киткән жиреннән әйләнеп кайтмаган. Акчасын талап, юлда юлбасарлар үтереп киткән дигән хәбәре генә әйләнеп кайткан. Тикшереп, эзләтеп йөрүче дә булмаган. Бер-ике елдан соң әнисе Гөлжамал, биш яшьлек Абуны әбисенә калдырып, каядыр кияүгә чыгып киткән. Абу башта әбисендә тәрбияләнгән, ул үлгәч, жәйләрен көтү көтеп, кышын кешегә сепарат аертып тамагын туйдырган. Сабый күңеле кешенең бер ягымлы сүзенә, елмайган күз карашына зар булып үсте. Исеме дә Аби-тулладан Абу булып кына калды.

– Димәк, Камил белән Шакирның эше бу, – дип сүзен дәвам итте Ариф карт. – Әйтәм, сыер саварга килгән саен Шакир Мөслимәгә гел бәйләнә иде. Просто худ бирми иде. Беркөн ничектер соңгарак калып кил-

дем. Килеп керсәм, ни күрим: Шакир Мөслимәне сәкегә егып салган да талап маташа. Фермадагылар барысы да кайтып киткән, ә Мөслимәне ул ниндидер сәбәп табып алып калган. «Сиңа күптән теге дөньяга вакыт, кешегә мешать итеп йөрисең шунда, үләксә», – дип сүгеп чыгып китте үземне. Ул киткәч, Мөслимә үксеп-үксеп елады.

«Кулсыз, аяксыз булса да, Закирым исән кайткан булса, мондый адәм актыклары бәйләнеп йөрмәсләр иде, ди. Төннәрен исерек килеш ишек шакып, балаларымны куркыталар, ди. Бөтен авыл белә, кешегә күренер әмәлем калмады инде, ди».

– Чибәр, яшь хатын кемгә ошамас. Кайчагында әле мин дә карт башым белән, эх тагын бер егерме яшкә яшүрәк булсам иде, дип уйлап куйгалыйм аңа карап. Ө ул – горур хатын, үзен-үзе белә. Менә шуңа үч иткәннәр инде, кабахәтләр. Ярар, сугыш кына бетсен. Ирләр кайткач, барысы өчен җавап бирерләр әле, – диде Абу баба, инде күптән сүнгән каңсасын авызыннан алып. Аннан соң торып киенә башлады.

Ариф карт башта аны тышка чыгып кына керә торгандыр, дип уйлалды. Аңа да бер чыгып, ферманы әйләнеп карап керергә кирәк. Кураларда¹ бүре керерлек тишек-мазар булмаса да, кем белсен ул ерткычны, бер дә уйламаган-көтмәгән жирдән керергә тишек таба бит.

– Син кая, тышка чыгып керәсеңме әллә? Тукта, бергә чыгарбыз, – диде Ариф карт.

– Өйгә кайтырга кирәк. Болай да озак утырдым.

– Бу буранда рәтле кеше этен дә урамга чыгармый. Монда кун да кал. Өендә берялгызың нишлисең, – дип, Абу бабаны ул ниятеннән айнытырга тырышып карады.

– Мин бит хәзер ялгыз түгел.

Ариф карт, ялгыш ишетмәдем микән, дип авызын ачып, Абу картка сораулы караш ташлады. Абу баба дәшмәде. Ул нәрсәдер уйлый иде. Ариф карт моны үзенчә аңлады. Кара син аны, әллә карт көнендә юләрләнә башлаган инде. Хәер, аның бабасы да, җитмеш яшендә яшь хатынга өйләнеп, оныклары белән яшәтәш ике малай үстергән, диләр. Әгәр бу да бабасына охшаган булса...

Ариф картка бу бик кызык булып тоелды. Ул инде ерылган авызын тыярлык хәлдә түгел иде. Кеткелдәп көлә-көлә Абу бабага:

– Өйләндеңме әллә? Кемнең кызына? Түлке алдан ук килешеп куйыйк. Хәленнән килмәсә, мине ярдәмгә чакырырсың.

Абу баба башта аңлатырга дип, авыз ачып караган иде. Кая инде ул. Ариф карт тыңларлык хәлдә түгел иде. Күзләрен кул сырты белән сөртә-сөртә көлә. Шунда гына Арифның яшыләр түгеп көлүенә серенә тө-

¹ Кура – абзар (ред.).

шенде һәм үзенә дә кызык булып китте. «Вәт юләр. Кара син аны нәрсә турында уйлап утыра икән». Абу баба таудан аккан шарлавык шикелле күкрәктән чыккан тавышы белән шаркылдап көлөп жиберде.

Шушы буранлы төндә ярым караңгы ферма йортында яшен яшәгән, ашын ашаган ике карт бер-берсеннән рәхәтләнеп, язгы ташкын кебек иркенәеп, жәелеп көлешәләр. Гүя илгә килгән афәт тә, ачлык-ялангачлык, кайгы-сагышлар да юк иде бу минутта.

– Юләр, – диде Абу баба, – вәт юләр. Кызлар турында уйлап утыра икән.

– Нигә, карт сыер каймак бирә, диләр бит. – Ариф баба әле һаман сүз-не көлкегә борырга тырыша иде.

– Кызлар өндә түгел, төшкә дә кермиләр хәзер. Беләсең бит теге ятим Усман малаен. Вәлишне.

– Янсуфин Усманнның айтәсеңме, – диде Ариф баба тынычланып.

– Әйе.

– Нигә белмәскә. Әллә берәр нәрсә булганмы аңа?

– Исән-сау, берни булмаган. Тик менә соңгы вакытны жиңгәсе бер дә карамый башлады малайны.

– Үз баласы булмагач, аңа нәрсә. Ирләрне йокларга кертә, бергәләп арагы эчә. Хатын-кыз арагы эчә башладымы, ул инде үз баласы турында да уйлап тормый. Югыйсә, ире дә исән бит әле. Ире кайтса, ничек күзенә күренер ул аның. Әнә Мөслимәне алып карыйк. Көтәсе ире дә юк. Шулай да бозык юлга кереп китмәде.

– Үзе белә торгандыр инде. Тик менә мин Вәлишнең ач-ялангач йөргәннен күрәп, артык түзеп тора алмадым. Бүген иртә белән Корбанбикә киләнгә кереп:

– Я малайны рәтләп кеше кебек карыйсың, я мин аны үземә алып кайтам, – дип кистереп айттем.

– Нәрсә диде соң?

– Синең ни эшең бар! Нигә кеше эшенә тыгылып йөрисең, ди. Ирләр белән арагы эчеп, гулять итәсең икән, ирең кайткач, ни дип җавап бирерсең, дип тә карадым. «Сугыш әле бетмәгән. Әллә кайта, әллә юк. Мин аны көтеп яшьлегемне үткәримме? Картайгач кемгә кирәгем бар минем», – дип җавап бирде. Минем айткан сүзләремә исе дә китмәде. Вәлишне бирде, анысына каршы килмәде.

– Котылганына сөенгәндер әле.

– Ә син, өйләндеңме, әллә дисең.

– Аны башта ук шулай диләр, – диде Ариф баба, гафу үтенгән сыман.

– Ярар, миңа кайтырга кирәк.

Абу баба тагын бер тапкыр сабуулашып чыгып китте.

Урамда Абу бабага бер тере жан иясе дә очрамады. Караңгыда кар күмеп киткән юлны сукур кеше кебек аяк белән капшап атлавы бик кыен. Юлдан читкә дә төшөп киткәли. Бата-чума тагын юлга чыга. Өз генә жил тынып торган арада төпсөз караңгылык дөньясыннан ач бүреләрнең улаган тавышлары ап-ачык булып ишетелеп кала. Алар якында, авыл читендә генә. Ярты авылның диярлек тәрәзэләрендә ут юк. Әллә ятып йоклаганнар, әллә керосиннары юк инде. Калган өйләрдән тонык яктылык урамга сибелә. Бәлки шушы ярым караңгылык эчендә яшә киленнәр, хатыннар күңел жылыларын, күз нурларын кушып, фронтка я йон бияләй, я йон оекбаш бәйлиләрдер, бәлки буй житкән япъ-яшә кызлар я кулъяулыкка, я тәмәке янчыгына үзләренең исемнәре белән бергә өметләрен дә чигә торганнардыр. Бәлки үсмер малай я кыз үзенең этисенә яки абыйсына тырыша-тырыша сагынычлы сәлам хатлары юллайдыр. Аннан Абу бабаның уйлары тагын бүреләргә әйләнеп кайтты. Сугышка хәтле бүреләр бик сирәк очрый торганнар иде. Бу чаклы котырган да түгел иделәр. Ә хәзер ялгызың беркая чыгып булмый, көпә-көндөз авыл тирәсендә сагалап йөриләр. Ялгыш урамда кунып калган этләренә алып китәләр, шуны сугыш афәтеннән качып, әллә бөтен Европаның бүреләре Себергә жыелганнар инде.

Абу бабаның өе авылның икенче як колакчынында иң кырыдан беренче. Нәкъ зират янында, дүртпочмаклы кечерәк кенә бер өй. Барлы-юклы ике тәрәзәсенең берсе ишегалдына караса, икенчесе зиратка текәлгән, тышкы ишекне жил-яңгырдан, кар-бураннан ышыкмый торган кечкенә генә араны да бар. Өй түбәсе, ямала-ямала, корама юрганга охшап калган.

Абу баба аран ишеген көч-хәл белән генә ачып керде. Ишегалдына калын итеп кар өеп куйган иде. Бәхетсезлеккә каршы, кар көри торган агач көрәгә дә аран эчендә калган булып чыкты. Башка көннәрдә көрттә чәнчүле тора торган иде. Нишләп кертеп куйгандыр, үзе дә белми. Аннан тәрәзәдә ут юклыгын күреп, тагын шиккә төште. Ышанмыйча тәрәзәдән өй эченә текәлеп карады, ләкин боз сарган пыяла аша берни күрмәде. Әллә мине көтә-көтә берүзе утырырга куркып, күршеләргә кереп киткән инде. Абу баба ишек төбен аягы белән көри-көри тирләп бетте. Бераз ачылырлык булгач, көчкә кысылып, эчкә үтте. Көрәген алып чыгып ишегалдын көрәп чистартып куйды. Әгәр төне бие болай котырынса, иртәгә хәтле кар бөтенләй күмеп китчәк, өйдән чыга алмый утырырсың, дип уйлады.

Өй ишеге эчтән бикле булып чыкты. Шуннан соң гына Абу бабаның күңеленә жылы йөгерде, иңеннән авыр йөк төшкән кебек булды. Өйдә, димәк, беркая чыгып китмәгән. Бәлки, йоклый торгандыр. Абу баба йодрыгы белән ишекне берничә тапкыр төйде дә тынып калды. Озак та үтмәде, өй эченнән:

– Кем, – дигән нәзек кенә тавыш ишетелде.

– Бу мин, балам, мин. Ач тизрәк, – дип кычкырды Абу баба. Гүя аның артынан куып килүчеләр бар иде. Аннан ишек келәсенең челт итеп ачылганы ишетелде. Абу баба ишектән керү белән:

– Нигә караңгыда утырасың, керәсин беткәнме әллә, балам? – диде.

– Керәсине берәз бар әле.

Абу баба тәрәзә буенда утырган өстәлгә барып төртелде һәм, кулы белән капшап, жиделе сукур лампаны эзләп тапты. Чалбар кесәсеннән сирәңкә¹ алып лампаны кабызды. Абу баба сирәңкәне кадерләп кенә тотта, бик кирәк очракларда гына куллана. Күпчелек вакыт ут кабызырга аның чакма ташы бар.

Өй дә суына башлаган икән энә. Болай туңып утырырга ярамый, балам, салкын тидерүең бар.

– Мин мич башына менеп ятып кына торган идем, йоклап киткәнмен. Хәзер ут ягып жибәрәм, әле күмере сүнмәгән.

– Үзем ягармын, балам. Кара, яланаяк, күлмәкчән генә торасың бит. Бар, тизрәк мич башына менеп ят. Өй жылынгач, төшәрсен.

Биш минуттан ян-яклары тишелеп челтәрләнеп беткән тимер мич паровоз топкасы шикелле гүләп яна иде инде. Энә мич калаенда яңа күтәрелеп килгән таң кебек алсулык та хасил булды. Абу баба, тимер чәйнеккә чәй куеп, идән астындагы чокырдан бәрәңгә алып чыгып, кабыгы белән бәрәңгә пешерергә утыртты. Өй бик тиз жылына башлады. Өйгә жылы таралгач, беренче булып мичкә каршы тәрәзәнең бозлары эреп, тулган ай кебек түгәрәкләр барлыкка килде. Тәрәзә төбәннән идәнгә тамчылар акты. Чәй кайнап, бәрәңгә пешеп чыкканчы эзрәк ятып торса да ярар иде. Абу баба каңсасын тәмәке тутырып кабызды да ишек төбөндәге агач караватка менеп ятты.

Ята торгач Абу бабаның күзләре ярым караңгылыкка да ияләшеп бетте. Ул хәзер өй эчендәге бөтен эйберне аермачык күрә иде. Энә, сәкенә бер башында тимер кыршаулы зур агач сандык тора. Аның өстенә каз йоны тутырылган түшәк, корама юрган, ястыклар өелгән. Кеше эшсез һәм ялгыз калса, аның күңелен үткәннәр биләп ала, Абу баба да шушы сандык өстендәге түшәк, юрган, ястыкларга карап ята торгач, гомеренә иң бәхетле елларында ятып калган үткәннәре белән күзгә-күз очрашкандай булды.

Яшьтәшләре өйләнешеп үз семьяларын корган чакта, Абу баба өйләнә алмый йөрде. Абуга кызлар карамады түгел, карады. Аның өчен янып йөрүчеләр дә шактый иде. Ул зифа буйлы, дулкынланып торган чем-кара чәчле, коңгырт-зәңгәрсү күзле, борынгы грекларныкы сыман туры, нечкә борынлы егет иде. Нинди генә эшкә тотынмасын, бар да кулыннан килә. Өстәвенә авылда, юк авылда гына түгел, бөтен якын-тирәдә иң оста бию-

¹ Сирәңкә – шыры (ред.).

че. Дөрөсөн генә айткәндә, килешмәгән жире юк иде. Бары бер генә ким-челеге бар иде аның. Ул да булса, атасыз-анасыз ятим, ярлы егет иде ул. Яшьтәшләре өйләнешкән чакта Абуның сөйгән кызына өйләнә алмавына шул сәбәпче булды да инде. Ул үзенә өзелеп яраткан кызы (ул да Абуны ярата иде) Зәйнәбенә кулын сорап, атасы Кәлимуллага әллә ничә тапкыр яучылар жибәреп карады. Абуның йөзөнә ярып айтмәсәләр дә, төрлө сәбәп табып, сузып килделәр. Калымын да юри Абуның хәленнән килмәслек итеп сорадылар. Югыйсә, үзләре дә бай яшәмиләр иде. Атасы Кәлимулла айткан имеш, алма кебек кызымны Абу шикелле бер ыштансызга бирергә, мин әле үз акылымда, дигән, имеш. Абуны яратып йөргән барлык кызлар яратмаган егетләренә кияүгә чыгып беттеләр. Абуның Зәйнәбен дә, кызы каршы килгәч, атасы көчлөп кияү чанасына төяп жибәрде.

Беренче Бөтендөнья сугышына Зәйнәбнең ире дә, Абу да эләкте. Шушы үлем кырыннан Абуны революция коткарды, ә Зәйнәбнең ире мәңгегә Пруссия жирендә ятып калды. Бу, әллә ничек, Абу теләгәнчә килеп чыкты кебек. Юк. Абу Зәйнәбнең иренә үлем теләмәде, ләкин Зәйнәбнең ялгыз калуын тели иде. Бары Октябрь революциясеннән соң гына Абу яраткан Зәйнәбе белән кушылды. Ләкин озак та үтмәде, Гражданнар сугышы башланып китте. Революциядән соң, коммунист буларак, Абуны комбед председателе итеп сайлаганнар иде. Акгвардиячеләр килгәч, Абу үзенә иптәшләре белән тайгага китеп өлгерде. Соңга калганнарны Иртышка алып төшөп, тереләй бәкегә батырып үтерделәр. Абу Колчак отрядын Себердән куганчы, тайгада партизан отрядында булды. Авыл халкы теленә Абу энә шуның өчен «Кызыл Абу» булып кереп калды, энә шушы сандык өстендә өелеп торган түшәк, юрган-ястыкларның барысын да Зәйнәб үз кулы белән текте. Ләкин, кызганычка каршы, гомере кыска булды. Абуга ике бала үстөрөп бирде дә кисәк кенә үлеп китте.

Көтмәгәндә кемдер тәрәзә шакыган кебек тоелды. Абу баба, татлы уйларыннан бүленеп, тавыш ишетелгән ян тәрәзәгә колак салды. Ялгыш ишетмәдеме? Бәлки жил кага торгандыр? Мондый буранлы төндә бүреләрдән курыкмыйча кем йөрер икән, дип уйларга өлгермәде, яңадан бу юлы инде аермачык итеп, тәрәзә шакыган тавыш ишетелде, әллә фермада берәр нәрсә булды микән? Атлар абзарына бүреләрнең керүләре дә бик мөмкин. Нигә дисәң, абзар түбәсе салам белән генә ябылган. Элек тә бүреләрнең, салам түбәне тишөп, абзарга кергәннәре булгалаган иде. Абу баба тиз генә караватыннан төшөп, тәрәзәнең коймак хәтле генә эрегән жиреннән урамга текәлүе булды, таныш булмаган бер адәм белән йөзгә-йөз очрашты. Ул да тәрәзәдән өй эченә ябырылып карап тора иде. Абу баба бер мизгелгә ни эшләргә белмичә аптырап калды. Алай йөзгә-йөз очрашырмын, дип уйламаган иде ул. Ләкин теге кеше бер дә каушап кал-

мады. Абу бабаны күрү белән үк тагын тәрәзәгә чиртеп, кунарга кертүен үтенде.

Себер татарлары борын-борыннан киң күнелле, кунакчыл халык. Әгәр дә төнлә берәр юлаучы яки узгынчы килеп, ишек шакый икән, аның кем булуына карамастан өенә кертер, ашатыр, эчтертер һәм түрдә йокларга урын жәеп бирер. Бу – борынгыдан килгән гадәт. Абу бабаның ишек ачарга чыгып киткәнән Вәлиш карап калды.

Алар берәү генә түгел, икәү булып чыктылар. Чаңгыларын, мылтыкларын һәм азык-төлекләрен аранга¹ кертеп куйдылар да өйгә керделәр. Алар икесе дә уртачадан калкурак, таза ирләр иде. Берсе илле яшьләр тирәсендә булып, битен төк баскан, икенчесе егерме яшьләр тирәсендәге кара күзле чибәр егет иде.

– Ох, жиле эче, каһәр суккыры. Прямо битне ялап ала, – дип сөйләнде сакалбай.

– Нишләп басып торасыз. Чишенегез. Үз өегездәге кебек булыгыз, тартынып тормагыз. Өй жылы. Кирәк булса, тагын мичкә өстәрмен, – диде Абу баба.

Алар икесе дә өс киёмнәрен салып, ишек төбөндәге кадак чөйләргә элөп куйгач, эскәмиягә утырдылар.

Абу баба мичкә тагын бер-ике каен ярка өстәп жибәрде. Аннан кунаклардан:

– Сөзгә бүреләр очрамадымы? – дип сорады.

– Очрады, – диде сакалбай, ләкин бу караңгыда ничә бүре икәннен белөп булмады. Куркытыр өчен мылтыктан берне аттым. Шуннан соң гына күздән югалган кебек булдылар.

Аннан, урыныннан торып, Абу бабага килде.

– Әз-мәз эчкә жылы керде, инде танышырга да була, – дип кулын сузды. – Мин һарун Баймурзин булам, ә бу, – ул яшь егеткә кулы белән күрсәтте, – минем улым Зөфәр була.

– Абу. Миңа шулай дип эндәшөрсөз.

Абу бабаның үзен Абу дип таныштыруы булды, һарун Баймурзин шатлыгыннан кычкырып жибәрде.

– Абу, атаклы аучы Абумы?

– Әйе, аучы Абу мин үзем булам.

– Ә без сөзнә эзләп килгән идек. Түп-туруы үзөгөзгә керөрбез дип кем уйлаган. Менә бит, ә.

– Ә сөз кемнәр буласыз соң?

– Без күршө Яулы Тора районыннан. Аучылар. Бәлки сөз безнә белми дө торгансыздыр, Абу баба. Минем аучылык белән шөгыйльләнгәнәмә күп түгел, биш-алты ел гына әле.

¹ Аран – чолан (ред.).

Абу баба күпме генә хәтерен актарып караса да, Баймурзин фамилияле аучыны исенә төшерә алмады. Югыйсә, күрше-тирәдәге барлык аучыларны яхшы белә. Алар бармак белән генә санарлык иде. Үзе әйтмешли, күптән түгел генә аучылык эше белән шөгыльләнгәнә шулайдыр, дип уйлады Абу баба.

– Ә мин сезне өйдә туры китерә алмам, тайгага чыгып киткәнсездер дип курыккан идем. Аллага шөкер, безнең бәхеткә, өйдә икәнсез әле.

– Юк, киткән юк минем, – дип кенә җавап бирде Абу баба. Нигә тайгага чыгып китмәгәнлеген аңлатып торасы килмәде. Юлдан килгән кеше һәрвакыт ач була. Башта кунакларны ашатырга кирәк иде. Ә сөйләшергә әле өлгерәчәкләр, төн озын, тик керосин гына җитсә ярар иде.

Ул арада бәрәңге дә пешеп чыкты. Ә чәй инде күптән кайнап утыра иде. Абу баба чуенны мич өстеннән алып бәрәңгенә суын саркытты. Аннан чуены-ние белән өстәлгә китереп утыртты.

– Әйдәгез, өстәлгә якынарак утырышыгыз. Юлда ачыккан булырсыз, – дип, кунакларны табынга утырырга кыстай башлады Абу баба.

Кунакларның карыннары чынлап та ач иде. Сусауны басар өчен капкан карны исәпкә алмаганда, көне буге аларның авызларына бернинди ризык кергәнә юк. Югыйсә, капчыкларында бер икмәк кенә түгел, башка төрле ризыклар да бар. Ләкин таш кебек туңган ипине ничек итеп ашарга кирәк. Козыклыга килеп җиткәнчә түзәргә туры килде.

– Әйдә, улым, төш, бәрәңге ашарга.

Вәлиш өлкәннәр арасында, бигрәк тә ят кешеләр янында утырырга уңайсызланды. Корбанбикә җиңгәсә кеше килгәндә бервакытта да Вәлишне табынга бергә утыртмады, онытылып, ялгыш утырса, өстәл артыннан куып җибәрә иде. Ничә тапкыр ул шулай ач йокларга мәҗбүр булды.

– Баба, миңа монда гына салып бирсәң икән. Анда төшөп торасым килми, – диде ул куркып кына.

Ул әле Абу бабага ияләшөп өлгөрмәгән, бабасы ничек кенә яхшы булмасын, Вәлиш шушы өйдә әле беренче көнә генә яши иде.

Абу баба табакка берничә бәрәңге, бер телем ипи салып Вәлишкә бирде. Аннан соң бер кружка чәй китерде. Кайнар бәрәңгенә исә борын яфракларын кытыклап, сулышы белән эченә үтте Вәлишнең. Шунда аның хәтеренә әнисенә исән чагы килеп керде. Әнисе бервакытта да бәрәңгенә үзен генә ашатмады. Ул аны гел катык белән бирә торган иде. Катык белән кайнар бәрәңге. Аннан да тәмле ризык юк кебек иде бу дөньяда. Ул чаклар кая китте икән? Тагын күрөп булырмы, әнисе кире кайтмаган кебек, ул чаклар да кире кайтмас инде ахры.

Ашарга утырып алдынан Баймурзин малаена нәрсәдер әйтеп ым какты. Зөфәр аранга чыгып китте һәм аннан бер төргәк алып кереп

өстәлгә салды. Ул чучка¹ мае булып чыкты. Аннан кунак Абу бабадан:

– Сез сало ашыйсызмы? – дип сорады.

– Кеше ашаган ризыкны мин дә ашыйм. Тормыш барсына да өйрәтә ул.

– Аракы эчкәндә салодан да әйбәт закуска юк. Кара нинди закуска бит, әй, – диде телен шартлатып.

Шунда Абу бабаның идән астындагы бер шешә аракысы исенә төште. Улларын фронтка озатканнан калган ие. Абу баба үзе аракыны ул хәтле яратмаганлыктан, инде онытылган да булган икән.

– Мин хәзер киләм. Әйдәгез, бәрәңге суынганчы ашый торыгыз, – дип урыныннан торды. Аннан идән астына төшеп, караңгыда кармалана торгач (ул шешәне кая куйганын оныткан иде инде), бер әржә эченнән тапты. Сургыч башлы аракыны өстәлгә китереп утырткач, Баймурзин гажәпләнүле тавыш белән:

– Абу баба, сез нәрсә?! Әллә мине аракы сорый дип уйладыгызмы? – Аннан жәлеп елмайды. – Чыннан да аракы сораган кебек килеп чыкты бу. Гафу итегез.

– Улларымны фронтка озатканда алган идем. Сезнең бәхеткә утырган икән, – дип, Абу баба ашыкмыйча гына шешәнең авызына суккалады, сургычын ватып, бөкесен ачты. Аннан йөзәр грамм сыешлы өч стаканга аракы бүлеп чыкты. Борыннан килгән гадәт буенча исәнлек-саулык, эшендә уңышлыктар теләп тост күтәрде. Аракы Абу бабаның бөтен кан тамырлары буйлап йөгәрде, хәтта аяк бармакларының очына хәтле барып житте. Бит алмалары эсселәнеп, алсуланып китте. Гүя Абу бабаның иңнәреннән картлык йөген алып ташладылар. Кунакның да күзләре ялтырап, күңеле күтәрелеп китте. Әйтерсең, ару-талулар бер дә булмаган. Бары Зөфәрнең генә ашаганнан соң үтереп йокысы килә башлады. Күз кабакларын күтәрәп утырырлык та хәле калмаган иде.

Зөфәрне йокларга яткырганнан соң, Абу баба белән Баймурзин икесе генә утырып калдылар.

– Мин балачактан ук аучы булырга хыяллана идем. Ләкин, кызганычка каршы, районда сезнең яклардагы кебек иксез-чиксез кара урманнар юк. Калын урманнары булмагач, билгеле инде, бер Николай Фомичны исәпкә алмаганда, чын аучы исемен йөртерлек кешеләр дә юк. Үрдәк, куян аулаучылар муеннан. Башта мин дә үрдәк, куян аулап йөрдем. Әгәр Николай Фомич очрамаса, бала чактагы хыялымны әле дә тормышка ашыра алмас идем.

Абу баба, Николай Фомич исемен ишеткәч, Баймурзинның сөйләп бетерүен көтеп тора алмады.

¹ Чучка – дунгыз (ред.).

– Сез Николай Фомич Кутафин турында әйтәсезме? – дип аның сүзен бүлдерде.

– Әйе. Ул минем остазым иде.

– Үлгән, дип ишеткән идем мин аны.

– Үлде шул. Бик кызганыч үлде. Үләр алдыннан миңа: «Син, һарун, аучылык һөнәреңне ташлама. Мин сине Туртаз якларына, зур тайгага алып чыкмакчы булган идем. Туры килмәс ахры инде. Ләкин мин сиңа иң якын дуслымның, Абу мәргәннең адресын бирәм. Ул сине аучылыкның бөтен серләренә өйрәтер. Ничек булса да эзләп тап син аны», – диде.

Абу бабаның күңеле йомшарып китте. Николай Фомич белән очрашмаганның биш-алты еллар бардыр инде. Ләкин шактый вакыт үтүгә карамастан, Николай Фомич үзенә шаян, шук холкы белән Абу бабаның күз алдына килеп басты.

– Ул минем иң якын дусларымның берсе иде. Үз гомеремдә нинди генә кешеләрне очратмадым. Төрлесе булды. Ләкин Николай Фомич таң йолдызы шикелле нур сибеп калдырды минем күңлемдә. Киң күңелле, бик тә кешелекле кеше иде. Шатлыгың булса, ул сиңең белән бергә шатланыр, үзенеке кебек чын йөрәктән кабул итәр. Нәкъ сабый бала шикелле. Кайгың булса, ул аны уртаклашып кына калмас, ничек булса да сиңең кайгыңны жинеләйтергә тырышыр иде. Мин үз гомеремдә дуслыкның кадерен аның шикелле белүченә хәтерләмим. Аның белән хет дөнья чигенә чыгып китсәң дә, куркының түгел иде. Ул ничә тапкыр мине тайгада бәладән коткарып калды. Ә менә үзән бәладән коткаручы булмаган.

Баймурзин, олы кешенең сүзен бүлдермичә, ихтирам белән, әдәп саклап тыңлап утырды. Югыйсә, кәефе кырылуы бар. Аннан тайгага чыгарга ярдәм итәр, дип уйлама да. Бүген аның һәм улының язмышы хәл ителәчәк, ә ул язмыш – Абу баба кулында.

– Һарун, әйдәгез Николай Фомич истәлегенә күтәрик әле. Авыр туфрагы жиңел булсын, мәрхүмнең, – дип, Абу баба стаканнарга шешәдә калган аракыны бүлде.

– Нигә соң яхшы кешеләр тиз китә икән бу дөньядан?

– Әйе, әйе, – дип кенә куйды Баймурзин. Әллә аракыдан, әллә башка сәбәптән ул уйланып утыра иде.

Алар стаканнарны чәкештереп, сүзсез генә эчтеләр. Аннан икмәк һәм дуңгыз маеннан бутерброд ясап капкалап алдылар.

– Шулай, аю тырнагынан үлде Николай Фомич, – дип башлады Баймурзин. – Быел көзен безнең якта әллә каян шатун¹ барлыкка килде. Игеннәр урылып беткән, жиргә кар яумаган иде әле. Көннәрдән бер көнне, көпә-көндөз, бер сыерны алды бу. Көтүче күрәп торган, ләкин

¹ Шатун – кышкы йокысына ятмаган аю.

берни эшлэтә алмаган. Чыбыркы белән генә аюга каршы барып булмый шул. Үзенә коты ярылып, көтүен ташлап качкан. Башта аның сүзенә ышанмаганнар, юкны сөйләсәң, дигәннәр. Хәзер нишләп йөрсен ди аю. Барып карагач кына ышанганнар. Менә шуны атып бирүен үтенеп, Николай Фомичны чакырганнар. Үзегез беләсез, ул кешегә ярдәм итмичә калмый инде. Мин Николай Фомичка килгәндә, ул инде ике этен ияртеп, берүзе генә шатунны атарга чыгып киткән. Аны шатун өзгәләп ташлаган булыр иде, ярый әле этләр ирек бирмәгәннәр. Мин килеп атып алдым шатунны.

– Ә нишләп Николай Фомич атмаган соң?

– Нигә атмасын, аткан. Соңыннан ул үзе миңа болай дип әйтте. Шатун этләргә игътибар итмичә, арт аякларына басып, Фомичка каршы килә башлаган. Фомич, гадәтә буенча, аюны якын ук китереп күкрәгенә терәп диярлек атарга ярата иде. Бу юлы да аюның якын килүен көтеп торган, һәм күкрәгенә терәп атым, дигәндә генә мылтыгы отказ биргән. Икенчегә корырга өлгерми кала, шатун басып китә Фомичны. Өйгә алып кайткач, ике-өч сәгать кенә яшәде.

– Бары бер генә осечка һәм гомерең юк дигән сүз, – Абу баба авыр сулап, уйга талды. Аннан мич өстендә утырган чәйнекне алып килеп, икесенә дә чәй ясады. Ул бүген чәйне элекке көннәргә караганда куерак ясады. Бар да кунаклар хөрмәтенә иде. «Чай кирпичный, вода иртышный», – дип мактап та алды.

Һәр сүзнең жаен туры китереп әйтсәң генә ул сүз кешегә тәэсир итә. Менә хәзер шундый момент килеп житте, дип уйлады Баймурзин. Абу баба минем кем икәнлекне хәзер инде белде. Хәтта үзенә ошадым да бугай әле. Якын дусларың соңгы әманәтен кире какмас инде. Аучыларда андый гадәт юк. Димәк, ярдәм итәргә тиеш, тәвәккәлләргә кирәк. Әнә шуларның барысын да күңеленнән кичергәннән соң гына ни йомыш белән килеп чыгуын әйтергә булды.

– Абу баба, – дип сүзен башлады ул, йомшак, ягымлы тавыш белән. Аннан пауза ясап алды. Ул ничек тә Абу бабаның күңеленә тәэсир итәргә тырыша иде.

– Мин сезгә бер бик зур үтенеч белән килгән ием. – Сүзен әйтеп бетермичә тагын пауза ясады.

– Я, я, тыңлыйм. Әйт, улым, йомышыңны.

Абу баба «улым» дип әйтеп жибәрүен үзе дә сизми калды. Авылда һәркемгә «улым» дип эндәшү гадәткә кергән иде.

Абу бабаның үзенә «улым» дип әйтүен үзенчә аңлады кунак. Димәк, болай булса, эш уңачак. Ләкин шатланырга әле иртәрәк иде. Ул йомшак, ягымлы тавыш белән ашыкмыйча сүзен дәвам итте:

– Абу баба, үзегез беләсез, безнең якларда иксез-чиксез тайга урманнары юк. Шуна күрә затлы жәнлекләр дә юк диярлек. Аучы кеше ауга йөрмичә яши алмый. Фомич мине сезнең якларга яки сезнең кышлауга¹ алып чыкмакчы иде. Хәзер ул да юк. Һәм аның соңгы әманәтен үтәү теләге белән мин менә, улымны алып, сезгә килдем. Инде бар өмет сездә генә, Абу баба.

Абу баба аның нәрсә турында сүз алып барачагын күптән сизеп алган иде инде, Фомичның укучысына ул һәрвакыт ярдәм итәчәк. Ләкин ул Баймурзинга алай дип әйтергә ашыкмады.

– Мин ауга йөрүне күптән ташладым бит инде, Һарун улым. Хәзер мин колхозда ат караучы булып эшлим.

– Ничек алай? Берни аңламыйм.

– Хәзер аңлатып бирәм үзеңә.

Һәм Абу баба нигә ауга йөрмәгәнән түкми-чәчми сөйләп бирде. Азактан:

– Хәзер мин ауга чыксам, авыл тирәсендә куян атарга гына чыгам. Менә шулай минем эшләр, улым.

– Бәлки сез безне озатып кына куярсыз үзегезнең кышлауга хәтле?

– Атларны кем карар минем өчен?

Баймурзин чынлап торып куркуга төште. Болай булса, барлык өметләрә, корган планнары челпәрәмә киләчәк.

– Сездән башка тагын берәр кеше бармы сезнең кышлауны белүче?

– Безнең кышлауны бары өч кенә кеше белә иде. Аларның берсе – мин, икенчесе – Нәби, өченчесе – Кутафин иде. Кутафин юк. Нәби фронтта. Бүтән безнең кышлауга юлны белүче кеше юк.

– Безгә нишләргә соң инде алай булгач? – диде Баймурзин. Аның борчылуы йөзенә чыккан иде.

– Ярар, иртәгә предколхоздан бер-ике кичкә ял бирүен сорап карармын. Сазга хәтле озатып куйсам, калганын минем сызымнан үзегез дә табарсыз.

– Рәхмәт, Абу баба.

– Рәхмәт әйтергә ашыкмагыз әле. Иртәгә предколхоз ни дияр бит. Әле үземнең урынга калып торырга кеше дә табасы бар. Ярар, вакыт соң, йокларга кирәк. Иртәгә күз күрер, – диде Абу баба. – Әнә, малаң янына ятарсың. Хәерле йокы.

Аннан Абу баба, каңсасын кабызып, ишек янындагы агач караватка, үзенә яраткан урынына барып ятты. Яткач та әле тиз генә йоклап китә алмады. Николай Фомич турында уйланды. Югыйсә, Абу бабага караганда шактый яшь иде бит әле, әнә ничек ул гомер дигәнәң. Кайчан, ничек үлсәңне белмисең. Бер осечка башына житкән бит. Күпме тапкыр аюга берьялгызы йөрөп, күпме аю атып, нинди генә кыен хәлләрдән исән-сау котылып, уйламаганда

¹ Кышлау – аучылар кышын ауга йөргәндә яши торган жирлек (ред.).

гомерең өзелә дә куя. Нарун да болай әйбәт кешегә охшый. Николай Фомич начар кешене тәкъдим итмәс. Тик менә Абу бабаны шикләндергән бер әйбер бар. Сорарга уңайсыз. Кем соң әтсез тайгага ауга чыга инде.

Иртыш елгасы

Кичен озак утырсалар да Абу баба гадәте буенча иртән уянды. Стенадагы сәгать нәкъ алтыны күрсәтеп тора иде. Ул, кунакларны уятмаска тырышып, сукур утны кабызды, мичкә ягарга тотынды. Өй әче төнлә суынган иде. Аннан тәрәзәгә ябырылып урамга текәлде, ләкин берни күрмәде. Кичен эрегән тәрәзәләр янадан боз белән капланганнар. Шулай да урамда буран басылганга охшый иде, жил улаган тавыш та ишетелми. Ничек кенә уятмаска тырышып караса да, барып чыкмады. Баймурзин торып утырды. Абу баба гафу үтенгән сыман әйтеп салды:

- Сезгә йокы бирмәдем ахры.
- Юк, мин үзем уяндым.
- Йоклагыз, әле бик иртә бит.
- Бер уянгач, кабат йоклый алмыйм мин.

Аннан бергәләп тәмәке кабыздылар.

– Мин озак тормам, берәр сәгатьтән кайтырмын, – дип, киенеп урамга чыкты Абу баба.

Абу бабаның өе иң кырыйда булганлыктан, бу якка үтүче кеше эзләре юк иде. Буран тынган, тып-тын. Кайбер өйләрнең тәрәзәләреннән яктылык сибелә. Авылга кергәнче Абу бабага тез тиңеннән кар ерып барырга туры килде. Авыл эченә кергәч кенә үткән эзләр күренгәли башлады. Монда кар да юкарак иде. Эзләрнең барысы да ферма ягына таба киткән.

Димэк, бүген Абу бабадан алданрак торучылар да бар икэн. Абу бабаның башында бары бер генэ уй иде. Ариф карт өенэ кайтып китмэгэн булса гына ярар иде. Абу баба ферма йортына килеп кергэндэ, каравылчы өенэ кайтырга жыенып ята иде. Ул, исэнләшөп-нитөп тормастан, сүзгэ күчте:

– Өз генэ сабыр итөп тор элө, Ариф, сөйләшәсө сүзем бар иде.

– Нәрсә булды соң?

– Берни булмады. Минем урынга бер-икө көнгө калып тора алмассың микән. Атларны Вәлиш улым сугарыр. Син печән салырга гына ярдәм итәрсөң.

– Ә син кая китәсөң?

– Күршө районнан аучылар килгән иде. Тайгага юлны белмиләр. Аларны сазга хәтлө озатып куярга кирәк иде. Я, карап торырга ризамы син? Риза булсаң, мин предколхозга әйтермен.

– Ярар. Түлкө озак йөрмә, ямө. Тизрәк кайтырга тырыш. Икө көнгө генә риза булам, – дидө.

Абу бабага артык кирәк тә түгел иде. Беренчө көннө үк алар сазга барып житәчөкләр, һәм Абу баба ул көннө Үзәнлеккә¹ кайтып куначак. Икенчө көннө фермага кичкө печәннө салырга өлгөрәчөк.

Абу баба чыгып китү белән үк Баймурзин малаө Зөфәрнө уятты. Бер үк вакытны мич түбәсөндә йоклап яткан Вәлиш тә уянды. Ул мич түбәсөнән, йоклаган булып, тегеләрнө күзәтөп кенә ятты. Өз-мәз курка да иде.

Баймурзин белән малаө Зөфәр торып ашыга-ашыга киенделәр дә, әлө берсө, әлө икенчөсө тышка чыгып кергәләделәр – тынычсызланалар иде. Атасы малаөна гел нәрсәдөр пышылдый. Әллә ачулана, белмәссөң.

Байтак вакыт үткәннән соң гына Абу баба кайтып кердө. Кунаклар, бигрәк тә Баймурзин, тынгысыз карашларын аңа текәделәр. Ни әйтер. Абу баба кунакларны тынычландырырга ашыкты.

– Булды. Икө көнгө рөхсәт иттеләр. Борчылмагыз, бар да әйбәт булып. Хәзер чәй эчөп алабыз да юлга кузгалабыз, – дип, чәй ясый башлады. Аннан Вәлишнө уятырга дип, мич түбәсөнә үрелгән иде, аның уяу икәнөн күргәч:

– Уяңдындамыни, балам. Әйдә, ашарга төш. Аннан без китәбез. Мин менә бу кунакларны сазга хәтлө озатып киләм. Берсекөнгә генә кайтачакмын. Ә син, үзең өйдә кунарга курыксаң, Ариф бабаң янында кунарысың, ямө. Атларны сугарырга булышырысың.

– Ярар, бабай. Тик атларны сугарырга төшкөндә кара айгырга менәргә ярыймы?

– Курыкмасаң, менәрсөң.

– Курыкмыйм!

Вәлишнөң шатлыгы эченә сыймады. Кара айгырга менү – үзе бер бәхет. Авылда малайлардан кемнө кара айгырга атланып йөргәнө бар.

¹ Үзәнлек – авыл исемө.

Предколхоздан башка, беркемнең дә юк. Эх, кара айгырда, авыл малайларын көнләштереп, урам буйлап бер чаптырып үтәсе иде!..

Чэй эчеп алганнан соң юлга жыена башладылар. Абу баба бер бит кәгазь алып, сазга төшкәннән соң кая, ничек барасын күрсәтеп, сызым сызарга утырды. Юл дип, кышлауга барасы бернинди юл юк иде. Барытик кайсы утраудан кайсы утрауга һәм анда нинди тамгалар булуын гына күрсәтеп бирергә кирәк. Ансыз, тайгада йөрөп, нинди генә шомарган булсаң да, таба алмаячаксың. Юл планын сызып бетергәннән соң, Баймурзинга аңлатып тормады Абу баба. Сызым сазга төшкәч кенә кирәк булачак, һәм шунда житкәч аңлатыр ул аны.

Баймурзин малае белән күптән киенеп алганнар һәм түземсезлек белән Абу бабаны көтеп торалар иде.

Абу баба аягына бүре тиресеннән тегелгән унтысын, өстенә куй тиресеннән тегелгән тунын, башына бүре тиресеннән тегелгән бүреген киде. Биленә патронташлы каешын бәйләде һәм, стенадан уналтынчы калибрлы мылтыгын алып, урамга чыкты.

Мондый юлга мылтыксыз чыгу үлем белән бер. Бүреләргә юлыгуың бар. Барганда ярар, алар өчәү, ә кайтканда Абу баба берялгызы булачак бит. Дөресен генә әйткәндә, Абу баба мылтыксыз беркая да чыкмый иде.

Вәлиш тә, өс-башын киенеп, аларны озатырга урамга чыкты. Урамда исә караңгы тынлык иде. Бары ак кар гына аз-маз агарып күренә. Ишегалдына биек көрт өелеп куйган.

Абу баба табаны болан тиресе белән капланган жиңел, ауга йөри торган киң чаңгысын киде, планын Баймурзинга аңлатып бирде:

– Сазга хәтле моннан унөч чакрым, – диде. – Урыс Козоклысына хәтле өч чакрым, аннан Үзәнлектә биш чакрым. Үзәнлектән сазга хәтле биш чакрым. Әгәр сәгатенә уртача өч чакрым барсак, примерно сәгать уникеләрдә сазда булабыз, һәм мин сезне озатам да кире Үзәнлектә кайтып кунам. Иртәгә авылга кайтып керәм.

Абу баба бу сүзләргә ачулыларга түгел, үз-үзенә сөйли иде кебек.

– Әйдәгез, Аллага тапшырып, кузгалыйк. Юл кешесенең юлда булуы хәерле, – дип, Абу баба кунакларны кар сырып, күмеп киткән юл белән түгел, туп-туры авыл читеннән үк Иртышка алып төшөп китте. Иртыш белән Урыс Козоклысы күренеп тора, туп-туры. Аннан Иртышта кар да юка, барырга да жиңел иде.

Юлда сүзсез, тавыш-тынсыз гына бардылар. Урыс Козоклысын үтеп, Үзәнлектә килеп житкәндә генә көнчыгышта офык яктыра башлады. Соңгы елларда Абу бабаның ерак юлга чыгып йөргәне булмаганга Үзәнлектә килеп житкәнче шактый арыды, тамак төпләре кипте. Үзәнлектә берәз ял итеп, берәр стакан кайнар чэй эчеп үтмичә, хәл кермәячәк иде.

– Нарун, монда минем Нәби энемнең хатыны яши. Хәтерегездәме, аучы Нәби турында сөйләгән идем. Хәзер ул фронтта. Үзе теләп, добровольно китте. Бронь биреп калдырганнар иде, югыйсә.

Әйе, хәтерлим, Абу баба.

– Хатыны өйдә булса, эзрәк ял итеп, чәй эчеп алсак начар булмас иде, дим. Картлык житте ахры миңа да. Арыдым.

– Ярар, Абу баба. Тик озак утырмасак ярар иде, – дип кенә әйтә алды Баймурзин. Аның туктап һич кенә дә вакыт үткәрәсе килми иде. Ләкин Абу бабаның сүзенә буйсынмыйча чарасы да юк иде.

Үзәнлек авылы Козоклыга караганда кечкенәрәк булып чыкты. Күп булса егерме биш, утыз хужалык бардыр.

Нәби аучының ишегалдына килеп кергәндә, хатыны Гөлмәрьям курадан сыер савып чыгып килә иде. Абу бабаны күрү белән үк танып алды. Ят кешеләр бар дип, тартынып-нитеп тормайды. «Абу баба, исәнме, нинди жилләр ташлады безнең якларга?» – дип кочаклашып күреште, калганнары белән болай гына исәнләште дә өйгә керергә кыстый башлады.

– Әйдәгез, хуш килдегез. Хәзер мин чәй куеп жибәрәм. Ачыккансыздыр, – дип чиләкле сөтен күтәрәп, өенә кереп китте.

Абу баба юлдашлары белән өйгә кергәндә, тимер мич өстендә чәйнәктә чәй кайнап утыра иде инде, өй эче пөхтә, жылы. Гөлмәрьям чәчәкле ситсы күлмәктән, башында шулай ук чәчәкле яулык, өстәлгә табын хәзерләп йөри. Иң кечкенә малае (Абу баба аның исемен дә белми иде) урындыкта ашыклар¹ белән уйнап утыра. Ят кешеләр килеп кергәч, ашыкларын күлмәк итәгенә жыеп, тып-тын гына карап утыра башлады.

– Бу өченчегез буламы? – дип сорады Абу баба, малайга күрсәтеп.

– Әйе. Сугыш алдыннан туган улым.

– Өлкәннәр кая соң, күренмиләр?

– Мәктәптә. Кызым Алсу – өченче класста, улым Алим быел беренчегә керде.

Аннан барысы бергә чәй эчәргә утырдылар. Өстәл өстенә куелган ашамлыklar сугыш вакытына карата бик сирәк кешедә була торган үзе бер байлык иде. Яңа савып кергән сөт дисеңме, сары атлан май дисеңме, катык, бәрәңге, тагын әллә ниләр бар иде өстәл өстендә.

– Ярыйсы гына яшисез икән, килен, – диде Абу баба, өстәл өстендәге ризыкларны күрсәтеп.

– Әлегә ярыйсы гына. Нәбинең калдырып киткән запасы булмаса, авырга туры килер иде. Икмәк ул хәтле мул булмаса да, сөт белән бәрәңгедән өзелгәнебез юк.

¹ Ашык – сарыкның арткы аягының тез сөяге; ашык уены Себердә киң таралган уеннарның берсе булган (ред.).

– Хат киләме соң үзеннән? Ниләр яза?

– Исән-сау, дип яза, снайпер икән. Үзең ауга йөрисеңме соң?

И-и килен, кая инде миңа тайгага йөрү. Монда хәтле дә көч-хәл белән килеп життем әле. Менә болар булмаса, – ул юлдашларына ымлады, – эшемне ташлап, беркая кузгалмый идем.

Баймурзин белән малае, чәй эчеп беткәнче, бер сүз эндәшмәделәр.

Чәй эчеп алгач, Гөлмәрьямгә рәхмәтләр әйтеп, киенә башладылар.

Абу бабаның әле тагын да бик күп сөйләшәсе сүзләре бар иде, юлдашлары киенә башлагач, ул да өстәл артыннан торырга мәжбүр булды.

– Утырыгыз тагын эзрәк кенә, кая болай ашыгасыз, Абу баба, – диде Гөлмәрьям аптырап.

– Мин, килен, бүген сезгә кунарга килермен. Бу иптәшләр – күрше Яула Тора районыннан. Аучылар. Безнең дус Кутафинның танышлары икән. Миңа ярдәм сорап килгәннәр. Мин аларны үзебезнең кышлауга озатырга булдым. Барыбер хәзер анда беркем юк. Сазга хәтле озатып куям да кире борылам. Караңгы төшкәнче кайтып житәрмен.

Гөлмәрьям бакча башында басып торган килеш карап калды. Сугышка хәтле Гөлмәрьям елның елында Абу баба белән ире Нәбинең, нартага этләр жигеп, тайгага чыгып китүләрен шулай карап кала торган иде.

Көн аяз, салкын. Кояш офыктан аз гына югары күтәрелгән, ике-өч сәгәттән кире тәгәрәп китәчәк. Ял итеп, чәй эчеп алгач, Абу бабага хәл кереп, күнеле күтәрелеп китте. Ләкин сазга хәтле әле биш чакрым барырга, тагын биш чакрым кире кайтырга кирәк. Барлыгы ун чакрым. Бу, әлбәттә, Абу баба өчен аз ара түгел.

Үзәнлектән чыгу белән, Абу баба Зөфәрне алга куйды.

– Әйдә, Зөфәр улым, син безгә караганда яшъ тә, көчең дә күбрәк, чык алга. Юл ярып барырысың безгә.

– Мин юлны белмим бит, Абу баба, – дип әйтеп салды Зөфәр үзенң беркатлылыгы белән.

– Уңгамы, сулгамы, кая икәннен мин сиңа әйтеп барырман.

Алар, бер-бер артлы тезелешеп, урман эченә кереп киттеләр. Иң алдан Зөфәр, аннан атасы, арттан Абу баба бара. Өзер юлдан барып, Абу баба Егаер елга башына барып житкәннәрен сизми дә калды. Үзе әллә ни арымады да кебек. Егаер елгасы саздан агып чыга, саздан башланып китә иде. Сазга төшкәч, урман бетеп, вак агачлар башланды. Тагын ике йөз метрлап барганнан соң вак агачлар да бетте. Кая карама, тип-тигез кар болыны жәйрәп ята. Арырак күгәрәп утраулар күренә. Ерактан карганда, алар барысы бергә тоташ бер урман кебек күренәләр иде.

– Менә килеп тә життек. Хәзер инде юлны минем сызым буенча үзегез дә таба аласыз. Сез, һарун, тайгада беренче көнегез түгел, адашмас-

сыз, дип уйлыйм. Иң беренче, энә, теге утрауга туп-туры барыгыз. Анда ундарак егылган коры нарат агачы булырга тиеш. Ул тим алгыч¹ дип ата-ла. Аннан ары сызымда күрсәткән буенча, уң кулдарак зур бер утрау бу-лыр. Аңа бер дүрт чакрымлап бар. Анда кечкенә генә бер избушка тора. Шунда кунарсыз. Ә иртәгә кышлауга барып житәрсез.

– Ярар, Абу баба, бик зур рәхмәт сезгә, – дип, Баймурзин аңа кулын бирде. Аннан улы Зөфәр килеп сабуулашты.

Хәерле юл сезгә, Нарун улым. Уңышлар телим. Язын кайтышлыи миңа керми үтмәгез, яме. Ату үпкәләрмен, – диде Абу баба елмаеп.

Инде сабуулашса да, Абу баба кайтып китәргә ашыкмады. Бер сүз дәшми генә офык буйлап сузылган кара-күксел тайгага карап торды. Менә аның каршысында гына жәйрәп ята бит ул! Кире өйгә кайтмыйча, туп-ту-ры кер дә кит. Яшылектә сөйгән ярың кебек үзенә чакырып тора. Гомерең-нең иң бәхетле минутлары миндә үтте, дия кебек. Әллә оныттыңмы? Кил-гәнсең икән, кире борылма, кер минем кочагыма, дип чакыра шикелле.

Абу бабаның күнеле томанланды, күзләре яшыләнде, бөтен гәүдәсе буй-лап хәлсезлек йөгереп үтте. Гүя ул гомер юлдашы белән мәңгегә сабуулаша. Әйе, тайга гомер бие Абу бабаның юлдашы булды. Әгәр дә арттан Баймур-зинның тамак кырганы ишетелмәсә, энә шулай, балбалга табынган кебек, ул әле тайгага карап тагын күпме басып торган булыр иде, кем белсен.

Туган иленнән, сөйгән ярыннан аерылу кешегә ничек кыен булса, Абу бабага да тайгадан аерылу кыен иде. Бүтән килмәячәгенне, бу күрүең инде иң соңгысы булуын белеп аерылу авыр иде. Аннан Абу баба кайтыр юлга борылды. Хәзер инде тапталган юлдан Үзәнлеккә бик тиз кайтып житәчәк. Гөлмәрьям килән дә көтә торгандыр, дип уйлады.

Абу баба, кайтыр юлга борылып, ун метрлап киттеме, юкмы, арттан гөрселдәп мылтык шартлады. Абу бабаның сул як кулбашыннан аскарак нәкъ йөрәгенә кургаш кисәге үтеп керде. Бу аюга дип корылган кургаш иде. Абу баба шундук егылмады, артына борылып карарга көче житте.

Баймурзин мылтыгын кулына тоткан килеш Абу бабага карап тора иде. Абу баба нәрсәдер әйтергә теләгән иде дә, тавышы чыкмады һәм ул, аңын югалтып, кәфен сыман жәелеп яткан ап-ак карга ауды.

Абу баба аларның сугыштан качып йөрүче дезертирлар икәннен белми үлде.

Алынды: [Булат Сөләйманов. Мин себер татарымын. Екатеринбург: Изд-во «СВ-96», 1998. 121–149 бб.]

¹ Тим алгыч – тайгада ял итү урыны (ред.).

**Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар.
Хатлар һәм кайтавазлар**

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

ХРОНИКА

14 ноября 2020 г. по инициативе Союза художников РТ и ООО «Татар атлары» при участии Исполкома ВКТ в Лениногорске РТ на базе Краеведческого музея была открыта выставка картин художников Татарстана, ряда регионов РФ и Казахстана. Инициаторы выставки – братья Фарит и Фанис Набиуллины – решили расширить географию выставки.

24 декабря выставка открылась в Бавлах РТ на базе краеведческого музея. В ней были представлены более 75 картин, посвященных сюжетам, связанным с породой татарских лошадей. На открытии выставки участвовали бизнесмены-конеководы, краеведы, музейные работники, художники, учителя и жители Бавлинского района и соседних регионов РТ и РБ.

* * *

10–12 ноября 2020 г. в Санкт-Петербурге на базе Государственного Эрмитажа и Института истории материальной культуры в очном и онлайн-режиме прошла Международная научная конференция «Древние и средневековые культуры Центральной Азии (становление, развитие и взаимодействие урбанизированных и скотоводческих обществ), посвященные к юбилеям известных востоковедов и археологов – 100-летию со дня рождения доктора исторических наук А.М. Мандельштама и 90-летию со дня рождения доктора исторических наук И.Н. Хлопина. 20 декабря 2020 г. в печати вышел одноименный сборник статей и тезисов названного форума.

Данный сборник структурно построен в полном соответствии с тематикой ее заседаний. В работе столь авторитетной конференции приняли участие и татарстанские ученые. В частности, в четвертом разделе опубликованы две статьи археолога А.А. Бурханова «Взаимодействие оседло-земледельческих оазисов и урбанизированных центров бассейна Средней Амударьи с кочевыми культурами Средней Азии и Евразии в древности и средневековье (в пределах Лебапского вилайета Восточного Туркменистана)» и «Восточное Закамье в системе культур и цивилизаций Волго-Уральского региона и Евразии (к вопросу о взаимодействии кочевых и оседлых культур Евразии в древности и средневековье)» (в соавторстве с Л.Ш. Ахметовой).

* * *

Летом 2021 г. в райцентре с. Муслумово РТ планируется первый в Татарстане Всероссийский сельский и IV Межрегиональный Сабантуй на реке Ик-2021 (с участием представителей приикских районов Татарстана, Башкортостана и Оренбургской обл.).

В рамках проведения этих грандиозных национальных праздников и Года родных языков и народного единства в РТ планируется проведение традиционной Всероссийской научно-практической, историко-краеведческой конференции «Человек и природа в бассейне реки Ик: история и современность. Муслумовский район и Восточный Татарстан: проблемы истории и культуры» (под девизом: «В единстве – сила и процветание!»).

В связи с этим 28–29 декабря А.А. Бурханов принял участие в совещании руководителей и ответственных работников Муслумовского района РТ по итогам 2020 г. Затем состоялось заседание Оргкомитета по подготовке конференции, где были обсуждены все организационные, научно-практические и другие вопросы. Принято решение об издании сборника материалов конференции и монографии по историко-культурному наследию бассейна реки Ик. Также, был поднят вопрос о начале работы над многотомной «Энциклопедией Муслумовского района РТ».

Затем состоялись встречи с краеведами, работниками библиотеки и краеведческого музея. В фонды библиотеки и музея были переданы книги и журналы по краеведению, истории татар, татарскому языку и литературе, а также материалы по Стратегии татарского народа. Состоялись также поездки А.А. Бурханова по ряду сел Муслумовского района и встречи с учителями и краеведами, где были обсуждены вопросы изучения истории сел и памятников историко-культурного наследия.

* * *

2021-нче елның 15 гыйнварында Актаныш районының төзелүенә 90 ел, Актанышка нигез салынуга 310 ел тулуга багышланган «Көнчыгыш Кама аръягының тарихи-мәдәни мирасы һәм бүгенгесе» төбәкара фәнни-гамәли конференциясе узды. Конференция эшендә Татарстан Республикасының «Татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр жәмгыяте» рәисе А.Ә. Борханов катнашты.

* * *

6 февраля 2021 г. главный редактор журнала «Туган жир. Родной край» Д.М. Исаков выступил на презентации книги «Тени Касимовского ханства» (М., 2021) в Национальной библиотеке РТ.

* * *

9 февраля 2021 г. на базе Казанского городского Дворца детского творчества им. А. Алиша состоялся финал Общегородского конкурса юных краеведов «Казань многонациональная», который проводился в рамках Года родных языков и народного единства РТ. Организаторы конкурса – Казанский ГДДТ им. А. Алиша, Управление образования Казани, Комитет по работе с краеведами Исполкома ВКТ и Министерство образования и науки РТ.

В финальной части участвовали представители краеведческих групп из 9 школ Казани. Для участников конкурса оргкомитетом были подготовлены домашние задания и вопросы по истории Казани и историческим объектам столицы Татарстана. Были рассмотрены вопросы, связанные с историей дореволюционного, советского и современного периодов города, а также подняты вопросы о национальном и конфессиональном составе, о выдающихся деятелях XVIII–XX вв. – почетных граждан столицы Татарстана.

По итогам конкурса юных краеведов I место заняла команда МБОУ «Лицей № 145» Авиастроительного района Казани; II место – МБОУ «Гимназия № 37» Авиастроительного района Казани; III место было присуждено двум командам: МБОУ «Средняя общеобразовательная школа № 170 с углублённым изучением отдельных предметов» Ново-Савиновского района Казани и ГБОУ «Казанская кадетская школа-интернат им. Героя Советского Союза Б.К. Кузнецова». Победителям и участникам были вручены сертификаты, дипломы и книги по истории и культуре Казани и Татарстана.

* * *

11 февраля 2021 г. в с. Большие Кайбицы состоялось расширенное заседание Оргкомитета по подготовке к 30-летию образования Кайбицкого района Республики Татарстан. В работе заседания приняли участие руководители всех структур района, а также представители Исполкома Всемирного конгресса татар, Государственного архива и ТРК «ТНВ». Были рассмотрены вопросы о проведении юбилейных торжеств и Всероссийской конференции по истории региона.

В ходе заседания отмечалось, что создание района началось с нуля («с одной ручки и карандаша»), а сейчас район достиг больших успехов не только в сельском хозяйстве, но и в других направлениях. Район имеет свою специфику как многонациональный и здесь нет межнациональных трений.

На заседании Оргкомитета также был обсужден комплекс вопросов по подготовке конференции по истории региона.

Начальник Комитета по работе с краеведами Исполкома ВКТ, председатель РОО «Общество татарских краеведов» РТ А.А.Бурханов рассказал об основных моментах подготовки научного форума: ознакомил присутствующих с материалами информационного характера, проектами плана подготовки и проведения, составом Оргкомитета и рабочей группы, вопросами финансирования, информационного обеспечения и организации основных этапов подготовительной работы.

После обсуждения этих вопросов было принято решение одобрить и принять проекты документации по подготовке и проведению форума. Ориентировочная дата проведения 3–4 июня 2021 г. в с. Большие Кайбицы. Планируется участие более 150 человек: ученых и специалистов, краеведов, учителей, музейных работников и общественных деятелей из Татарстана и сопредельных регионов Поволжья и Урала.

Было особое внимание уделено к участию краеведов и учителей из сопредельных регионов Татарстана, Чувашии, Марий-Эл и Ульяновской области. Отмечалось, целесообразность участия в работе конференции учащихся и студентов. В рамках подготовки форума планируется издание сборника статей и материалов конференции и тематической монографии по памятникам историко-культурного наследия и истории сел и деревень бассейна реки Свияга и Горной стороны (Предволжья).

* * *

В ходе поездки в Кайбицкий район А.А.Бурханов и краевед-исследователь из Казани Р.Р.Файзрахманов посетили МБОУ «Большекайбицкая средняя общеобразовательная школа», где встретились с руководством и коллективом учебного заведения. Были обсуждены основные направления музейно-поисковой и краеведческой работы в сельских школах. В заключении А.А.Бурханов от имени руководства ВКТ и Общества татарских краеведов РТ вручил книги по истории Татарстана и почетную грамоту коллективу Большекайбицкой СОШ. Затем казанские гости посетили и познакомились с экспозицией и фондами Музея Кайбицкого края.

В ходе встречи А.А.Бурханов напомнил, что в 2002–2003 гг. Золотоордынская комплексная историко-археологическая экспедиция АН РТ и ТГГИ (руководитель – А.А.Бурханов) проводила раскопки на болгаро-золотоордынском городище Япанчино (Луковское) на побережье реки Кубня (*Гәбнә*). В ходе полевых исследований раскопана оборонительно-фортификационная система городища и выявлен комплекс находок XI–XIV вв. Результаты раскопок опубликованы в книге А.А.Бурханова «Древности Предволжья» (Казань, 2003). Автор исследований передал в 2003 г. значительную часть находок в краеведческие музеи районов Предволжья и обе-

щал передать часть находок в фонды Музея Кайбицкого края, который был открыт недавно – в апреле 2019 г. и находился на стадии развития.

В конце встречи А.А. Бурханов передал экземпляры журнала «Туган жир. Родной край» и вручил грамоту от имени Общества татарских краеведов РТ коллективу музея. Во всех встречах принял участие заместитель главы Кайбицкого района РТ, известный краевед Р.Р. Хаялиев.

* * *

18 февраля 2021 г. в Пермском Доме народного творчества «Губерния» Татарская НКА Перми совместно с Администрацией Перми и Департаментом внутренней политики губернатора Пермского края провели презентацию историко-публицистической и научной книги «Пермские татары в боях за родину», подготовленной и изданной в Москве в конце 2020 г. в рамках 75-летия Победы над фашистской Германией. Книга издана при содействии Фонда поддержки исламской культуры, науки и образования в ИД «Медина» (Москва) большим тиражом – 5 тыс. экземпляров.

В ней представлены сведения о подвиге и вкладе в Победу в Великой Отечественной войне более 120 достойных представителей татарского народа, в том числе около 70 представителей Пермского края, из них 6-ти Героев Советского Союза, 4-х воинов, награжденных тремя Орденами Славы, Загира Шакирова, повторившего подвиг Александра Матросова и др. В работе представлены материалы о 40 активных участников войны, неизвестных до сих пор широкой общественности. Имеется в книге раздел о пермских татарах – тружеников трудового фронта в тылу, работавших в промышленности и сельском хозяйстве. Одна из глав рассказывает о наследниках героев Великой Отечественной войны, детях погибших воинов; о знатных и заслуженных деятелях Пермского края. Последний раздел посвящен сохранению памяти, защите правды о Великой Отечественной войне, народной памяти, памятникам воинам той священной войны 1941–1945 гг.

Автор-составитель книги – уроженец Апастовского района РТ, ныне – Председатель Совета Татарской национально-культурной автономии Перми, заслуженный шахтер РФ, заслуженный работник культуры РТ, доктор технических наук, краевед-исследователь, профессор Д.Г. Закиров.

* * *

В рамках поездки в Пермский край начальник Комитета по работе с краеведами Исполкома ВКТ, председатель РОО «Общество татарских краеведов» РТ А.А. Бурханов 19 февраля 2021 г. совместно с руководством ТНКА Перми провел совещание, в котором приняли участие более 30 человек: ученые, учителя истории, музеееды, краеведы, общественные деятели и учащиеся Перми и Пермского края.

Работу совещания открыл Председатель Совета Татарской национально-культурной автономии Перми доктор технических наук, профессор Д.Г.Закиров, познакомивший с деятельностью пермских краеведов. Он представил изданные краеведами и им самим книги по истории Пермского края и роли татар в жизни региона. Новые книги были переданы для библиотек Казани. Затем А.А.Бурханов выступил перед собравшимися с лекцией по теме: «Татарское краеведение: история, современное состояние, основные направления, задачи и перспективы развития».

Гость ответил на многочисленные вопросы и дал ряд рекомендаций по поднятым вопросам. В заключение, краеведы Перми и Пермского края были приглашены в качестве делегатов на предстоящие форумы и конференции татарских краеведов, которые состоятся в 2021 г. в Омске, Пензе, Уфе, Кайбицах, Муслюмово, Вятских Полянах и в других регионах и городах.

* * *

24 февраля 2021 г. в Исполкоме Всемирного конгресса татар состоялась презентация книги «Халыкка кайтарылган исем» (Давыдова Г.Г., Батырбаева Н.М. Халыкка кайтарылган исем/Тарихи-биографик басма. Яр Чаллы: «Ислам нуры» Дини-эшмәкәрлек Үзәге, 2020. – 412 б.; отв. редактор – Петров З.С.).

Книга издана в рамках проведения 100-летия образования Татарской АССР. Издание посвящено жизни и деятельности Первого Председателя ЦИК Мамадышского кантона (1920–1921 гг.), Председателя ТатЦИК (1921–1924 гг.) Сабирова Рауфа Ахметовича (Сабиров Рәүф Әхмәтсабир улы; родился в 1894 г. в с. Айдарово Тюлячинского района Республики Татарстан – в 1937 г. репрессирован и расстрелян. Реабилитирован в 1957 г.).

* * *

«Туган жир. Родной край» журналының баш мөхәррире, тарих фәннәре докторы Д.М.Исхаков «Татар кызы–2021» бәйгесендә катнашучылар алдына 2021-нче елның 26 февралендә «1920–2020-нче елларда Республика казанышлары» исемендәге лекция белән чыгыш ясады.

* * *

В декабре 2020–марте 2021 гг. группа экспертов, организованных вокруг журнала «Туган жир. Родной край» провела большую работу в связи с подготовкой и предстоящей Всероссийской переписи населения: были сняты и поставлены на ютубе 40 видеороликов, а также проведены ряд аналитических выступлений на «ТНВ» и других средствах массовой информации.

Информации подготовлены Комитетом по работе с татарскими краеведами Исполкома ВКТ

**Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат.
Рецензияләр**

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

Фәүзия Бәйрамова

КҮМЕРЛЕ-ТИМЕРЛЕ СЕБЕР ТӨБӘГЕ...

Безгә Кемерово якларыннан хәбәрләр бик сирәк килә, ул якның төбәк тарихы, татарлар тормышы, дин торышы турында китаплар да юк дәрәжәсендә. Узган ел Томскига, татар төбәк тарихчылары жыенына баргач, минем яныма ике имам килде һәм үзләренең китапларын бүләк иттеләр. Болар – Кемерово өлкәсенең Прокопьевски шәһәрненнән Салават хәзрәт Кучумов һәм Новокузнецки каласыннан Әнвәр хәзрәт Аширов булып чыктылар. Салават Кучумов «Ислам в Кемеровский области» китабын язып бастырган (Прокопьевск, 2017), Әнвәр Аширов – «Ислам в жизни мурз Мангушевых и их потомков» (Казан, 2016) китабы авторы. Алар икесе дә заманында читтән торып Казанда «Мөхәммәдия» мәдрәсәсен, Ислам университетын һәм аның магистратурасын тәмамлаганнар, бу хезмәтләре дә шуның фәнни нәтижәсе булып тора.

Себердә татар һәм ислам тарихы белән кызыксынганга, мин иң башта Салават Кучумовның китабы белән танышып чыктым һәм бу язмамда сүз шуның турында булачак. Бу китап мине төбәкнең борынгы тарихын, бигрәк тә, төрки халыклар тормышын жентекләп тасвирлавы, ислам диненең Себергә үтеп керүе, гасырлар барышында, аның нинди авырлыкларга очравы һәм бүгенге торышын баян итүе белән дә үзенә жәлеп итте. Халык телендә Кузбасс дип аталган бу күмерле-тимерле, урманлы-таулы, аюлы-боланлы, эрбетле-карагайлы Себер-Алтай төбәге гомер-бакый татарларның Ана Ватаны булган. Бер яктан аны зәмһәрир суыклары белән Себернең төп өлкәләре – Красноярски-Турухан крае, Новосибирски, Томски биләмәләре чорнап алса, икенче яктан – Таулы Алтай республикасы, Алтай крае, Хакасия терәлеп тора... Барысы да – борынгы төрки-татар жирләре, бабайларның ил-дәүләтләр тоткан урыннары. Алтай-Саян тауларының ар ягында – инде Кытай, Монголия, Казакъстан, анда да безнең тарих...

Кемерово өлкәсе турында китап белән кызыксынуымның тагы бер сәбәбе бар – 1993 елда мин үзем дә анда булган идем. Мәскәүдә Ак Йорт-

ны – Парламент бинасын утка тоткан көннәр иде бу. Шул көннәрдә Тыва Республикасында Орхон-Енисей ташъязмаларының укылуына 100 ел тулу унаеннан Халыкара фәнни конференция уздырылды, анда мин дә катнашып чыгыш ясаган идем. Аннан соң Алатау-Саян таулары аша самолет белән Кемерово өлкәсенә очтык, Междуреченски шәһәрәндә шор халкының корылтаенда катнаштык. Аларның милли лидерларын мин элек тә чит илләрдә узган төрки жыеннарда күрә идем, бу юлы алар яшәгән жиргә үзем килеп чыктым. Шорлар – бу төбәкнең төп халкы, төрки кавем, Себердәге татар дәүләтләре составында яшәгәннәр. Элек-электән тимер эше остасы булганга, заманында аларны «кузнецкие татары» – «тимерче татарлар» дип атап йөрткәннәр. Борынгы диннәре мәжүси шаманлык булган, Себерне урыслар басып алгач, аларны көчләп чукуындырганнар, шулай итеп алар ике арада кысылып калганнар.

1926–1939 елларда шор халкының Таулы Шория, дип аталган үз милли районы була, ул, Бельгия территориясә зурлыгында булып, шорлар өчен автономия-дәүләтчелек ролен дә үти. Әмма бу төбәктә күмер һәм тимер табылу, бирегә күпләп урысларның һәм башка милләтләрнең килеп утыруы болай да аз санлы шорларны бөтенләй сыгайта, милли районның да кирәге бетә. Әкрәнләп шор телендә мәктәпләр, милли матбугат юкка чыга, ана теле укытучылары әзерли торган педтехникумның да кирәге калмый. Без корылтай уздырганда Кемерово өлкәсендә һәм күрше төбәкләрдә нибары унбиш меңләп шор калган иде, 2010 елда аларның саны инде ун меңгә калган, хәзер биш меңләп тирәсә, диләр. Без ул вакытта ук Таулы Шория милли автономиясен булдырырга, дип карар чыгарган идек. «Төрки халыкларның хокукларын яклау» комитеты төзедек, мин шәхсән үзем шорларны һәм телеутларны Россиянең аз санлы халыклары исемлегенә кертүне сорап, Борис Ельцинга хат та язган идем. Берсе дә ярдәм итмәде – милләт үзенә бетүенә бара...

Китап авторы Салават Кучумов та моңа игътибар иткән. Бу төбәктә яшәүче себер татарлары – чатлар, әвештәләр, калмаклар үз теләкләре белән ислам динен кабул иткәндә, аларның төрки карындашлары шорлар һәм телеутларның бер өлеше чигтә – кара урман-тайгаларда һәм тау араларында яшәп калганнар. Ә менә миссионер-поплар аларны тиз эзләп табып, үз диннәренә керткәннәр, әмма бу шор-телеутларны юкка чыгудан саклап кала алмаган. Тел беткән, дин юк, эчкечелек бу халыкны кырып салган, житмәсә, алар яшәгән жирләрдә ачык ысул белән, шартлаулар оештырып, күмер чыгарыла, эчәргә чиста сулары, ашарга ризыклары юк. Мин боларның шулай икәннен ул чакта шор авылларына барып күрәп кайттым.

Шул ук шартларда, шул ук жирләрдә яшәгән себер татарлары, ислам динендә булу сәбәпле, милләт буларак исән калганнар. Соң булса да, шор-

лар моны үзләре дә аңлаган. Автор үзенең китабында югары белемле бер шор кешесенең, тарихчы, жирле газета редакторының хатын мисалга китерә, ул 1997 елда Прокопьевски мәчетенә килгән була: «Знакомьсь и изучая разные религии, известные мне, я, в конце концов, пришел к тому, что Ислам именно та вера, которая отвечает моей душе, моему народу и спасет нас от полного саморазрушения. Законы, относящиеся к семье, браку, обязанностям супругов, мне кажется, как-то косвенно соответствуют шорскому народу (ведь до XVI в. мы были зависимы (Сибирское ханство) от тюрок мусульман-татар и киргизов). Для нас приобщение к мусульманской культуре очень важно. Это понимают многие. Ибо это, несомненно, приобщает нас к языку и духовной культуре других тюркских народов. Хорошо, что мы это поняли. И уже не может быть речи о возможности выживания в одиночку, да еще вслепую» [Кучумов: 2017. С. 24–25].

Әйе, Себердә татарларны ислам дине саклап калган, ә ислам динен – татарлары үзләре күз карасыдай саклап, бүгенге көнгә хәтле китереп житкерегәннәр. Салават Кучумов та хезмәтендә төп игътибарны шуңа юнәлткән. Себергә, бигрәк тә, ул яшәгән Көнъяк Себер территориясенә, ислам дине кайчан үтеп кергән, биредә нинди каршылыкларга очраган, бүгенге көнгә хәтле нинди дәрәжәдә килеп житә алган – автор бу сорауларның барысына да жавап бирергә тырышкан. Кайбер галимнәр фикеренчә, ислам дине Себергә моннан мең еллар элек, Идел Болгарстаны белән бер чорда килгән. Икенче версия – Себердә ислам динен 1394–1395 елларда Бохара дөгъватчылары тараткан, моңа дәлил – 366 шәех турында Катанов бастырып чыгарган шәжәрә. Әмма Салават Кучумов, Төмән галиме Ришат Рәхимов тапкан Юрым шәжәрәсенә таянып, ислам диненең Себергә XII гасырда ук килгәнлеген яза. Ә Тайбуга һәм Күчем хан заманында биредә ислам диненең тагы да ныгып, Иртыш, Тубыл, Тара елгасы буйларында яшәүче жирле халыкларның үз теләкләре белән мөселманлыкны кабул итүләрен әйтә.

Ислам дине Үзбәк хан заманында ук Алтын Урдада дәүләт дине, дип игълан ителсә дә, Себернең кара урманнарында ул, чын мәгънәсендә, татар иле белән Күчем хан идарә иткән вакытка туры килә. Шуңа күрә китап авторы Салават Кучумов та бу чорга аеруча игътибар иткән. Ул Күчем ханның, Себердә ислам динен тарату өчен, Бохарадан һәм Казаннан дөгъватчылар (ислам миссионерлары) китертүен, аларның жирле халыклар арасында гыйлем таратуларын, ислам динен кабул итү аерата себер татарларына уңай тәәсир итүен яза: «Именно при хане Кучуме ислам более интенсивно распространялся среди языческих племен, заселяющие сибирские просторы. Ислам все дальше и дальше проникал во владения последнего Сибирского хана, как разбегающиеся круги от брошенного камешка в воду. Центром же и началом этой религии в Сибири считается

территория современной Тюменской области, где издревле находились ставки сибирских ханов. Именно при хане Кучуме ислам становится государственной религией, т.е. во второй половине XVI в. Это оказывает положительное влияние на нравственность сибирских татар, на их культуру, внедряется арабская письменность» [Кучумов: 2017. С. 31].

Автор фикеренчә, ул яшәгән төбәктә ислам динен беренчеләрдән булып төрки халыклар, аларның бер төркеме булган калмаклар кабул иткән. Алар өлкәнең төньягында яшиләр һәм телеутларның бер тармагы булып торалар икән. Өлбәттә, бу фикер белән бәхәсләшәргә дә мөмкин, чөнки себер татарларыннан булган чат һәм әвештә төркемнәренен хан заманында ук исламда булулары, хәзер дә мөселманлыкны дәвам итүләре билгеле. Гомумән, телеут-теленгет-калмак тәңгәллеген дә әле махсус өйрәнәргә кирәк, чөнки монда буталчык нәрсәләр күп. Өлбәттә, чыганаклар аз булу сәбәпле, Салават Кучумов та бу темага тирән керә алмаган, ул шулай ук урыслар басып алганчы төбәктә ислам диненен торышы турында да гомум мәгълүмат бирү белән чикләнган. Әйткәнбезчә, моның төп сәбәбе – яңа чыганаклар юк, ул чорлардан төбәктә (Кемерово өлкәсендә) шәжәрәләр сакланмаган, борынгы кабер ташлары юк, халык авыз ижаты өйрәнелмәгән диярлек. Дөрөсөн әйткәндә, ул чорда, кара урманнарда, караңгы авылларда, тау-таш араларында ислам дине алай тирән тамыр да жибәреп өлгәре алмагандыр, чөнки аның өчен гыйлем үзәкләре, мәчет-мәдрәсәләр, галимнәр, аларны туплап тотат торган ыстан-калалар кирәк. Бу төбәктә хәзергә әле алар табылмаган.

Хәзерге Кемерово өлкәсе жирләренә урыс идарәсе XVII гасыр башларында гына килеп житә. 1618 елда, хәзерге Новокузнецк шәһәре урынында, Кузнецк хәрби ныгытмасы (острог), 1664 елда – Томск кәлгәсе төзелә. Алар белән бергә хәрбиләр, поплар, хакимият хезмәткәрләре, гади урыс крестьяннары жиргә-суга, ризыкка бай Себер тарафына агыла башлый. Соңрак бу жирләр төрмәләр белән тула, каторжаннар, сөргенгә сөрелгәннәр арасында мөселман-татарлар да шактый була. Бу яңа мөселманнар жирле татарлар тормышына зур тәэсир ясыйлар, яңа сулыш өрәләр, биредә ислам диненен ышанычлы нигезен тәшкил итәләр. Революциягә кадәр патша хөкүмәте бу якларга шактый гына жирсез крестьяннары күчәрәп утырта, шулай итеп, Себер урманнарында тагы яңа катлам татарлар барлыкка килә, алар да биредә милли-дини тормышка кушылып китәләр һәм тарихта үз эзләрен калдыралар. Салават Кучумовның китабында болар барысы да мисаллар китереп, бәйнә-бәйнә язылган.

Бу чорлардан архивларда һәм фәнни әдәбиятта шактый чыганаклар сакланган һәм Салават Кучумов аларны яхшы файдаланган. Әйттик, ислам динен кабул иткән 150 телеут-калмак 1662 елда Томски тарафынарак кү-

ченәләр һәм 1673 елда хәзерге Кемерово өлкәсеннән мәңгегә файдаланырга көтүлек жирләре алалар. Биредә хәзер дә аларның Кышлау (Зимник) дип аталган авыллары бар, бу телеут-калмаклар анда кышларын яшәгәннәр, ә жәйләрен Улус, Сарсаз, Шалай, Усть-Искитим дип аталган жәйге ыстаннарына туктаганнар. 1734 елда бу якларда булган Герхард Миллер Том буенда яшәүче бохаралы һәм чат татарларының жирле әвештә һәм телеутларны ислам диненә китерүләрен яза, соңгылары 300 гаилә булган.

Россия мөселманнары өчен иң фажигале хәлләрне – XVIII–XIX гасырлардагы көчләп чукындыруларны автор артык куертып тормаган кебек. Киресенчә, патша хакимиятенә Себер мөселманнарына карата хәерхәһ һәм толерант булуын, аларны үзәктәге мөселманнарны жәберләгән кебек жәберләмәвен яза. Имеш, Себердә мөселманнар болай да аз булган, алар эшләр һәм ясак түләр өчен кирәк булган, басып алучыларга карата үзләрен тыныч тотканнар, шуңа күрә тегеләре дә боларга тимәгән икән... Әмма бу дәрәслеккә туры килеп бетми, Себердә дә жирле халыкларны, шул исәптән, татарларны да көчләп чукындырулар булган, халыкның моңа каршы торуы да булган, каршы тора алмаганны, бигрәк тә шорлар һәм телеутларның бер өлеше христиан диненә күчәргә мәжбүр булган. Моңың ачы нәтижәләрен үзегез дә күрә торасыз.

Тубыл дәүләт архивында «Фонд №156» дип аталган уникаль документлар саклана, ул «Тобольская духовная консистория» – чиркәү судының 1722 елдан башлап 1760 елга кадәр православ дине кагыйдәләрен бозган меңләгән татарны хөкем итү эшләре. Ягъни, көчләп чукындырылган бу себер татарларын, остяк-вогулларны, кыргыз-кайсаklarны, башкортларны, шор-телеутларны христиан динен тотмый яки дәрәс тотмый, дип хөкем иткәннәр һәм жәза биргәннәр. Салават Кучумов, нигездә, Кемерово һәм Томски архивларында эшләгән, Новосибирски галимнәре хезмәтләренә мөрәжәгать иткән, ә менә бу четерекле теманы өйрәнгәндә Тубыл-Төмәннәргә үк барып житмәгәнгә охшый. Хәер, хәзерге Кемерово өлкәсе заманында территорияль яктан шактый төбәкләрдә булып өлгәрә, шуңа күрә, аның тарихын өйрәнүчеләргә бу өстәмә кыенлыklar тудыра. Әйттик, XVIII гасырда Кузнецки өязе Тубылга буйсына, XIX гасырда – Томскига, совет заманында Новосибирски өлкәсенә керә, барытик 1943 елда гына Кемерово өлкәсе булып аерылып чыга, моңа төбәктә промышленностьның зур күтәрелеш алуы сәбәпче була.

Китапның «Старинные поселения мусульман на территории Кемеровской области» дип аталган бүлегендә укучы өчен күп яңа мәгълүмат бар. Өлкәдә татар авыллары әллә ни күп түгел, булганнары да төньяк тарафта, Томски юнәлешендә урнашкан. Шундый авылларның берсе – Юрты-Константиновы, автор фикеренчә, аңа кимендә 400 ел, һәм аңа нигезне ислам

дине кабул иткән телеут татарлары – калмаклар салган. Г.Ф.Миллер бу авылда татар-телеутлар яши, дип язып калдырса, сәяхәтче С.П.Крашенинков анда чат татарлары яшәгәннен теркәп калдырган. Авыл Себер тракты янәшәсендә булганлыктан, бик тиз тернәкләнәп китә, анда ике катлы йортлар, мәчет-мәдрәсә барлыкка килә. Узган гасыр башында бу авылда инде ике йөздән артык кеше яши, мулла булып Вәлиш Әбдрәшитов тора. Совет хөкүмәте мулланы сөргенгә сөрә, аның ике катлы өендә мәктәп ача, мәчетне клуб итә, ике катлы мәдрәсәдә башта мәктәп була, хәзер кешеләр яши икән. Авылда бүген мәчет юк, әмма рәсми рәвештә теркәлгән мөселман оешмасы бар. Халык динне беләп бетермәсә дә, мөселман бәйрәмнәрен зурлап уздыра. Йөз кеше яшәгән авылда «Дуслык» дип аталган милли-мәдәни үзәк, китапханә, музей бар икән. «Калмаки» дип аталган экомузей да ачарга теләгәннәр, әмма хәзергә анысы барып чыкмаган. Автор язучыча, бу калмак-татарлар ат үрчетеп, умарта тотып, урман кисеп, кырда эшләп көн күрәләр икән.

Югарыда телгә алган Кышлау авылында хәзер сигез йөздән артык кеше яши икән, ислам динендәге калмаклар һәм патша заманында ук үзәк Россиядән күчкән татар-мишәрләр. Шунысын да әйтергә кирәк, бу Кышлау авылында 1908 елның октябрендә Габдрәшит Ибраһимов та була, ул авылда бик яхшы мәдрәсә барлыгын, анда житмеш-сиксән бала белем алганлыгын язып калдыра. Авылның мәчете дә, мулласы да бар, Юрга шәһәрәннән ерак түгел икән. Ижмор районындагы Теплая Речка авылына нигезне 1736 елны Казан ягыннан күчеп килгән татарлар салган, кыш көне дә катмый торган чишмәләре булганга аны шулай дип атаганнар. Документлардан күренгәнчә, авылда XIX гасырда меңнән артык кеше яши, ике мәчетләре була. 1845 елда салган мәчетләре 1884 елда янгач, татарлар, мәчетне торгызырга рөхсәт сорап, патшаның үзенә хат язалар. Шунысы кызык, бу архив документлары хәзер Алтынбаевлар нәселендә саклана, ә ул заманда мәчетне торгызу артыннан аларның бабалары Сафиулла Алтынбаев башлап йөргән булган. Әлбәттә, совет заманында бу мәчетләр ябыла, хәзер исә Алтынбаевлар нәселе авылда яңа мәчет салдыра.

Күршәдәге Нижегородка авылына нигезне XVIII гасырда Түбән Новгород губернасыннан күчкән татар-мишәрләр сала. Авылда башта агач мәчет була, аннан 1899 елда Жәмигъ мәчет төзелә, имам булып башта Хәбибулла Ямаранов, аннан соң Сингатулла Курмашев тора. 1930 елда мәчет ябыла һәм аны ашлык амбары итеп тоталар, соңыннан ул урында клуб төзиләр. Бары тик мәчетнең ае гына исән кала, ул хәзер авыл зиратында тора...

Тисул районындагы Серебряково авылының тарихы да гыйбрәтле. Автор, хаклы рәвештә, аны Пенза төбәге татарлары белән бәйли, авылга нигез салган Серебряковны да татар булган, ди. Бу хакта «Безнең мирас» журналының 2019 елгы 11-нче санында төбәк тарихын өйрәнүче Ирек

Биккининның мәкаләсе дөнья күрдә. Ул архивларда эшләп һәм Серебряково авылында үзе дә булып, бу авылга нигезне 1853 елны Пенза губернасының Решетино авылыннан килгән мишәр-татарлар салганлыгын яза. Алар 305 кеше була, авыл халкын Себергә Мөхәммәдәмин Хәмитов жыеп алып чыгып китә. Ул – киләчәктә Томскиның иң данлыклы татарлары – Хәмзә хәзрәт һәм Кәрим бай Хәмитовның аталары була. Ә авыл ни өчен Серебряково исемең йөртә – чөнки бу авылга ул вакытларда Пенза губернасының Качкару авылыннан күчкән аталы-уллы Ибраһим һәм Габделмәлик Серебряковлар да килеп урнаша, мөгаен, жир өчен документлар артыннан шушы кешеләр йөргәндер һәм авыл да алар исеме белән теркәлеп калган. Ирек Биккининның язуынча, Серебряково авылына Пенза төбәгеннән сөргенгә сөрелгән татарлар да килеп урнаша. Салават Кучумовның язуынча, 1894 елда авылда Жәмигъ мәчет ачалар, анда имам булып Мөхәммәтфаткул Курмашев тора.

Сарсаз авылына нигезне Әлки төбәгеннән чыккан татар-мишәрләр сала, алар Себердәге яңа авылларына туган якта калганының исемең бирәләр. Авылда агач мәчет була, анда имам булып озак еллар Шаһабиев-Бикчәнтәевләр нәселе тора. Бу авылда совет чорында да динне ташламыйлар, заманалар үзгәрү белән, яңа мәчет салырга керешәләр һәм ул 1996 елда ачыла. Шунысын да әйтергә кирәк, бүгенге көндә Кемерово өлкәсенең мөфтие – шушы Сарсаз авылында туып-үскән, 13 яшеннән Төмән-Новосибирски мәдрәсәләрендә дини белем ала башлаган, аннан укуын Казан-Мысырларда дәвам иткән, Әлки якларыннан күчкән Бикчәнтәевләр нәселенең дәвамчысы – Таһир хәзрәт Бикчәнтәев.

Столыпин чорында күчкән авыллардан Тундинка сакланып калган, анда хәзер 118 кеше яши икән. 1911–1912 елларда Идел-Уралдан күчкән татарлар бу төбәктә Катерино, Лебедино, Охотский, Суразов, Ямантау, Скалин, Казиюл, В. Каргазовка, Н. Каргазовка, Александровка авылларына нигез салалар. Әмма ул тирәләрдә тоташ урман булып, сөрү жирләре аз булганга, ул татарларның күпчелеге сонрак башка урынга күчәләр һәм ул яңа авылларына Туйла дип исем бирәләр. Бу күчү 1920 елда була, меңгә якын кеше, гаиләләрен арбаларга төяп, сыерларын житәкләп, Туйла елгасы буена күчәләр, ә 1925 елда инде авылда мәчет салып чыгалар. Әлбәттә, тиздән ул мәчетне алардан тартып алалар, Аллаһ йортында башта клуб ясыйлар, хәзер анда кибет урнашкан. Авылда хәзер йөздән артык кеше яши, мәчет бар, китапханә эшләп тора икән. Туйлада хәтта заманында үз аэропортлары да булган, аны авыл халкы үз куллары белән салган. Хәзер болар барысы да тарих инде...

Алга таба бу төбәктә мөселманнарның һәм мәчетләренең артуы Себер тимер юлы (Транссиб) һәм станцияләр төзелү, күмер шахталары ачылу,

яңа бистә һәм шәһәрләр барлыкка килү белән бәйләнгән. Себер тимер юлын, нигездә, сөргенгә сөрелгән тоткыннар сала, алар арасында татарлар да күп була. Соңыннан алар үзләре төзөгән Тайга һәм Юрга тимер юл станцияләрендә төплөнөп калалар, шунда ук мәчет салырга рөхсәт сорап гаризалар язалар һәм аны житкереп тә чыгалар. Күмер шахталарына эшләргә үзәк Россиядән күп татарлар үз теләкләре белән дә күчеп киләләр, бу хәлләр Столыпин чорында бигрәк тә көчәя. Шулай итеп, шахтер татарлар белән бергә, Анжера һәм Судженская бистәләрендә дә мәчетләр пәйда була. Башка шәһәрләрдә дә шахтерлар исәбенә татарлар саны нык арта.

Совет чоры Себер мөселманның тормышына үзенчә үзгәрешләр кертә – утызынчы елларда бөтен мәчетләр дә ябылып бетә, шәхес култы заманында бирегә бик күп татарлар ишле гаиләләре белән сөргенгә сөрелә. Бу тоткын татарлар иң авыр эштә – шахталарда һәм тимер базларында эшлиләр, жир асты куышларында, шалашларда яшиләр. Соңыннан алар Башпоселок дип аталган бистә төзөп чыгалар, алга таба инде бу татарларның бер өлеше Прокопьевски шәһәренә күчә. Бистәдә татар мәктәбе төзелә, ә Прокопьевски шәһәрендә исә 1941 елга кадәр татарча ике башлангыч, бер урта мәктәп була. Хәзер аларның берсе дә юк, әлбәттә.

«В трагические годы репрессий в Кузбасс было сослано огромное количество татар и башкир с семьями, – дип яза автор. – Особенно много было направлено спецпереселенцев в Прокопьевске, для работы на рудниках и строительство новых шахт. По некоторым сведениям, около 3000 семей, а это 20–23 тысячи населения» [Кучумов: 2017. С. 67).

Авторның язынча, Прокопьевски иң нык «татар шәһәре» булып санала, ул, нигездә, шул сөргенгә сөрелгәннәр хисабына шәһәргә әйләнә, утызынчы елларда аның халкы ун тапкыр арта! Бирегә татарлар сөргенгә сөрелеп тә, туган якларындагы авыр тормышка түзә алмыйча да килә. Һәм, иң гажәбе, шунда – бу сөргенгә сөрелгән татарларның кайберләре биредә дә икенче тапкыр репрессиягә элгә, бу юлы инде котып тарафындагы Васюган сазлыкларына сөрелә. Китапта болар хакында да материал бар. Әйтик, менә Әхмәрова (Усманова) Галия Һидәят кызының хатирәләре, аны тетрәнмичә укып булмый. Аның бабасы Усманов Гыйниятулланы, кулак, дип, 1931 елны гаиләсе белән Стәрлетамак районынан Себергә сөрәләр. Галия ханымның булачак атасы Һидәяткә ул чакта 16 яшь була. Аларны мал вагоннарында Прокопьевски шахталарына китереп ташлыйлар. Һидәят көндөз шахтада эшли, кичләрен сөргенгә сөрелгәннәрнең балаларын укуга. Тырыш егет өй салып чыга, өйләнә, беренче балаларын көткәндә, аны 1937 елда кулга алалар һәм 8 елга хөкем итәләр. Сәбәбе, имеш, халык арасында контрреволюцион агитация алып барган. Аннан – төрмәләр – Прокопьевски, Новокузнецки, Мариински, Тайшет...

Кеше түзә алмаслык шартларда урман кисү, ачлы-туклы тормыш. Аннан соң Караганда өлкәсә төрмәләре, бу тоткынлык 1946 елга кадәр дәвам итә. Ул иреккә инде чирле хәлдә чыга – сөяк һәм үпкә туберкулезы. Шул сәбәпле, шахтага төшә алмый, утыз елдан артык райпотребсоюзда эшләп, пенсиягә чыга. Намазын калдырмый, иман һәм хезмәткә мәхәббәтне балаларына да васыять итеп калдыра.

Галия ханымның әтисе генә түгел, бала чагында әнисе дә сөргенгә сөрелә. Әнисе – Усманова Фатыйма Хәйрулла кызы 1920 елда шушы төбәкнең Нижегородка авылында туа. Хәйрулла абзыйның гаиләсә үз хезмәтләре белән, ныклы тормышта яши, шул сәбәпле, кулаклар, дип, 1931 елда аларны, бөтен туган-тумачалары, балалары белән авылдан сөрәләр. Ул чагында Фатыймага 11 яшь була. Аларны Томскида баржага төяп, Васюган елгасы буйлап Нарымга озаталар. Нарым – дөньяда иң куркыныч сөрген урыны, гадәттә, монда кешене катып йә ачтан үләр өчен жиберәләр. Хәйрулла абзый гаиләсен дә шул көтә – жәен – сөяккә кадәр ашап бетерүче вак черки, сазлык, ачлык, кышларын – кошлар катып үләрлек зәмһәрир суыклар. Торырга урын юк, ашарга юк, күпләр шул сәбәпле үлә, кеше ашау очраклары барлыкка килә. Жир асты куышы казып кереп, шунда бер кыш чыкканнан соң, Аллаһ рәхмәте белән, Хәйрулла абзыйның гаиләсен һәм Нижегородкадан сөрелгәннәрен кайберләрен Прокопьевскига күчерәләр, чөнки монда яңа шахталар ачкан булалар. Алар монда да тоткын хәлендә яшиләр, шәһәрдән чыга алмыйлар, баракларда яшиләр һәм шахтада эшли башлыйлар.

15 яше тулгач, Фатыйма да шахтага эшкә керә, ә 18 яше тулгач, инде жир астына төшә. 1937 елда алар һидәят белән өйләнешәләр, октябрь аенда исә аның ирен кулга алалар һәм хөкем итәләр, Фатыйма авырлы булып кала, 1938 елны уллары туа. Фатыйманың әтисе Хәйрулла абзый 1942 елда үлә, хатыны Гөлжафарны 1950 елда гына күзәтүдән төшерәләр. Фатыйма сугыш буге шахтада эшли, ире һидәят төрмәдән кайткач, тагы өч балалары туа. Алар шәһәр читендәге Черная Гора бистәсендә яшиләр, башта этиләре салган иске йортта, аннан 1962 елда олы абыйлары салган яңа йортта татарлар жомга намазларын, гаетләрен аларда укый торган булган. һидәят Усманов бистәнең соңгы мулласы була.

Китап авторының язуынча, Черная Гора бистәсендә, нигездә, сөргенгә сөрелгән мөселман-татарлар яшәгән, 1949 елда мәчет ябылгач, жомга намазларын, чиратлап, үз өйләрендә жыелып укый башлаганнар. Билгеле булганча, сугыш вакытында дингә караш берәз йомшара, гыйбадәтханәләр ачарга рөхсәт ителә. Шушыннан файдаланып, Черная Гора бистәсендә яшәүче мөселман-татарлар да мәчет ачарга рөхсәт сорыйлар (бу бистә хәзер Прокопьевски шәһәре территориясенә керә). Рөхсәт 1943 елда бирелә,

татарлар 40 мең сумга мәчет өчен агач йорт сатып алалар, манарасын куялар һәм намаз укый башлыйлар. Сугыштан соң бу якларга язылып (вербовка) килүче эшчеләр арта, алар арасында татарлар да күп була. Шулай итеп, мәчеткә йөрүчеләр дә арта, гает бәйрәмнәрендә 600 кешегә хәтле житә. Әмма хакимияткә мөселман-татарларның бу активлыгы ошамый, шуныж өстенә, муллалары Сабитов Сәгыйть һәм Зыятдинов Мөхәммәт тә заманында сөргенгә сөрелгән кешеләр икән, әле Сабитов совет власте һәм аның житәкчеләре өчен дога да кылдырмый, ди! Димәк, ышанычсызлар! Һәм болар өстеннән күзәтү оештыралар. Һәм «тоталар». 9 кешелек мөселман төркеме, якын тирә-бистәләргә таралып, татарларны ислам диненә өндәп йөри икән! Шунда ук имамнарны шәһәр башкарма комитетына чакырталар, аларның урыннары бары тик мәчеттә генә икәнлеген аңлаталар, халык арасына чыгып, дингә өндәүне туктатмасалар, совет законнарын бозучы явыз жинаятьчеләр дип исәпләнәчәкләрен кисәтәләр.

Болар барысы да Кемерово өлкәсендә бердәнбер булган мәчетне ябу өчен бер сәбәп кенә була. Һәм ябалар да. 1949 елның ахырына, хөкүмәткә 25 мең сум налог бурычлары бар, дип, мәчетне ябалар, бинаны исә шушы бурычны каплау өчен, райисполком сатып жибәрә. Әмма диннең ләззәтен, кадерен белеп өлгергән мөселманнарны бу гына туктата алмый, алар аерым өйләргә жыелып, намаз укуларын дәвам итәләр. Ул арада Туйла авылында да мәчет сорап йөри башлыйлар, Кемерово шәһәрендә намаз укучы төркемнәр барлыгы белән. Хакимият боларның барысын да исәпкә ала һәм туктата. Бары тик 1952 елның июнендә генә, инвалид шахтерларның гаризасын искә алып, аларга аерым өйдә Ураза гаетен укырга рөхсәт итәләр. Бары тик ярты гасырдан соң гына күмерле-тимерле бу төбәктә яңадан мәчетләр салырга, дин тотарга рөхсәт итәләр. Хәзер өлкәнең татарлар яшәгән барлык шәһәрләрендә диярлек һәм берничә авылда мәчетләр эшләп килә, бу да – милләтсезнең дин-ислам өчен озак елларга сузылган көрәш нәтижәсе.

Бүгенге көндә Кемерово өлкәсендә кырык меңнән артык татар яши, ике меңнән артык башкорт. Татарлар өлкәдә сан ягыннан икенче урында, алардан соң немецлар, украиннар һәм шорлар килә. Моннан тыш, Урта Азия һәм Кавказ мөселманнары үзләре генә дә егерме меңгә якын. Татарлар, нигездә, Прокопьевски, Кемерово, Новокузнецки, Анжеро-Судженски, Юрга, Междуреченски, Киселевски кебек шәһәрләрдә һәм электән калган авылларда яшиләр. Тирә-күрше Себер төбәкләре белән чагыштырганда, (Төмән өлкәсеннән кала) биредә татарлар ике тапкыр күбрәк. Бу төрле елларда үзәк Россиядән, бигрәк тә Идел-Уралдан күчеп килгән татарлар, шахтерлар хисабына шулай арткан сан. Салават Кучумовның китабыннан күренгәнчә, бу ихтыяри-мәжбүри күчү узган гасырның илленче елларына кадәр дәвам иткән. Нигездә, вербовщиклар саф татар

авылларыннан япъ-яшь үсмер егетләрне чүпләгән, аларны ФЗОда берничә ай укыткан булып, аннан ата-аналарыннан елатып аерып, вагоннар-га төяп, Себергә озатканнар, шахтага ыргытканнар. Һәм бу Кузбасс шахталары меңләгән татар ир-атының гомерлек язмышына әйләнгән.

Үзе дә шушындый мәжбүри күчерү юлы узган, 15 яшендә Татарстанның Этнә районы, Күлле-Киме авылыннан Кузбасска озатылган, гомер буге шахтер булып эшләгән, кырык үлемнән калган, Прокопьевски шәһәрәндә мәчет салдыру өчен күп көч куйган, инде бакыйлыкка күчкән милләттәшебез Фәил Әхмәтшин менә нәрсәләр язып калдырган:

«Только в 1947–53 гг. более 19 тыс. 15–16 летних татарских мальчишек под видом оргнабора в ФЗО товарными вагонами, эшелонами отправляли в Прокопьевск. Оборванные деревенские ребята боялись, прятались за матерей, их ловили. Если кто убегал, судили по всем строгостям закона. После ФЗО – куда их? В шахту (в забой и проходку), где самая тяжелая и опасная работа. Поэтому неграмотные, бывшие фэзэушники, так и остались неграмотными. В городе только три человека окончили горный институт и семь горный техникум. В 1955 г. из Татарстана уехало 4,5 тыс. человек в районы Сибири» [Кучумов: 2017. С. 80].

Әйе, милләтебез төрле сәбәпләр белән, бер таралган, бер жыелган, кара урманнарда да татар булып, мөселман булып калу өчен күп корбаннар биргән, Салават Кучумовның бу китабында да ул ачык күренә. Әйткәнөбезчә, автор Себердә ислам тарихын гына язмыйча, жирле халыкларның үткәнөнә һәм бүгенгә хәлләренә, Идел-Урал татарларының, мишәрләрнең бирегә күчү сәбәпләренә, аерым язмышларга, татарларның һәм ислам диненең бүгенгә хәленә дә хезмәтендә зур урын биргән. Китап махсус кушымтада аерым кешеләрнең истәлекләре һәм тарихи документлар белән баеылган. Без биредә татар шахтерлары тормышыннан да күп мәгълүмат алабыз. Дөрес, аклы-каралы фотолар шактый сыйфатсыз чыккан, ул материалны кабул итүне кыенлаштыра. Китапны яңадан бастырганда автор моны истә тотар, дип уйлыйбыз.

Зур документаль хезмәтенә нәтижә ясап, автор болай дип яза:

«Сибирский ислам способствовал трансформации разрозненных этнических культурных групп – тюркских, угорских, самодийских племен – в одну большую этническую культурную группу, которая называется «сибирские татары» (XIV–XV вв.). Именно сибирские татары стали культурным «ядром» для создания большой мусульманской уммы в Сибири. К ним в разные исторические времена присоединились среднеазиатские мусульмане, поволжские татары, башкиры и народы Кавказа. Каждая этническая группа принесла в сибирский ислам свое уникальное культурное разнообразие» [Кучумов: 2017. С. 116].

Китапка кереш сүзнө тарих фәннәре докторы Фәйзелхак Ислаев (Казан) һәм Мәскәүдән «Собрание» мәдәни-мәгърифәт берләшмәсе рәисе Мөхәммәт Сәләхетдинов язган. Алар икесе дә Себердә ислам тарихына багышланган хезмәтләрнең бик аз булуын, авторның шушы жирлек кешесе булуын һәм төбәк тарихын белеп язуын ассызыклаганнар. Әйе, Салават Кучумов – шушы як кешесе, ул 1964 елда Прокопьевски шәһәрәндә туган, Новосибирскида төзүче-инженерлар институтын тәмамлаган һәм үз һөнәре буенча, Кемерово өлкәсе төзелешләрендә эшләгән. 1990-нчы еллардан милли һәм дини хәрәкәттә, Прокопьевски шәһәрәндә һәм өлкәдә ислам динен күтәрү өчен күп эшләр башкарган кеше, хәзер исә янәшәдәге Киселевски каласы мәчетендә имам булып тора. Гаиләсе, ике баласы бар. Фамилиясе Кучумов булгач һәм биредә туып-үскәч, мин Салават хәзрәтне себер татары, дип уйлаган идем, алай булып чыкмады. Аның эти-әниләре сугыштан соң Башкортостанның Илеш һәм Бакалы районнарыннан Себергә күчкән кешеләр булып чыкты. Ә Кучумов фамилиясе – XVIII гасыр башында Уралда милли азатлык көрәше юлбашчысы Теләкәй батырга, аның улы Күчемгә, Күчем улы Акайга, Акай улы Габдуллага барып тоташа. Салават хәзрәт хәзер үзенң нәсел шәжәрәсе өстендә эшли, аның яңа хезмәтләрен дә күрергә насыйп итсен!

Инде язмабызны түгәрәкләп, Салават Кучумовның бу хезмәтен Себердә ислам һәм татар тарихын өйрәнүдә зур өлеш икәннән билгеләп үтәргә кирәк. Бигрәк тә биредә Идел-Урал татарларыннан, Пенза төбәге мишәрләреннән барлыкка килгән авыллар тарихы, дин-ислам өчен гасырларга сузылган көрәш, репрессия корбаннары, гомерләрен тирән шахта төпләрендә уздырган, эмма барыбер кешелек сыйфатларын жуймаган, яктылыкка, нурга омтылган, мәчет булмаган заманнарда да ак карларга тезләнеп намаз укыган, гомер мәчет булмаган жирләрдә мәчетләр салган МИЛЛӘТЭМ турында бу китап! Һәм халкыбыз яшәгәндә, аның Салаватлары да булып, Күчем-Кучумовлар булып, Себергә – Ана Ватанына да әйләнеп кайтыр, кара урманнарны ислам нуры белән яктыртыр, иншаАллаһ!

Әдәбият

1. Салават Кучумов. Ислам в Кемеровской области. Прокопьевск, 2017.

СЕБЕР ТАТАРЛАРЫ ТАРИХЫНА КАРАГАН ӘДӘБИ ӘСӘРЛӘР

*Фәүзия Бәйрәмова соңгы елларда себер татарлары тарихын өйрә-
нәп, күп кенә фәнни хезмәтләр һәм әдәби әсәрләр язды. Аның «Күчем
хан» (Күчем хан. Тарихи роман, Казан: «Аяз» нәширияты, 2007. – 216 б.)
әсәре Себердәге урта гасырлар тарихын һәм милләтебез тормышын як-
тыртса, «Җиһәрәт» (Җиһәрәт. Тарихи роман, Казан: «Аяз» нәширияты,
2017, – 480 б.) романы узган гасыр башларында дин-ислам хақына Төрки-
яга күчеп китәргә мәҗбүр булган милләттәшләребез турында.*

Күчем хан нәселенә васыять һәм әмәнәт

«Күчем хан» романы себер татарлары тарихына караган беренче әдә-
би әсәр булып тора. Анда төп вакыйгалар XVI гасырның икенче яртысын-
да Русиянең Себер ханлыгына каршы башлаган яулап алу сугышлары,
жирле халыкларның батырларча көрәше һәм ачы язмышы тасвирлана.
Роман тарихи нигездә, себер татарларының тормыш-көн күрешен өйрә-
нәп язылган, анда илен дошманга бирмәс өчен 20 ел буе кулына кылыч
тотып сугышкан Күчем хан образы, шулай ук Казан ханәкәсе Сүзгебикә,
хыянәткә барган Карача бәк (вәзир), башкисәр Ермак образлары да тулы
итеп сурәтләнә.

«Бу әсәрәм Себер иленең чын хужаларына, үзләрендә әле дә изге пәй-
гамбәрләр канын йөрткән, бабалары Чыңгыз һәм Күчем ханнарның көчле
рухын саклаган, табигатьнең эчкерсез һәм гайрәтле балалары булып кала
алган себер татарларына багышлана. Бу әсәрәм Себернең соңгы татар
патшасы – Күчем хан турында, аның урыс басып алучыларына каршы
дистә елларга сузылган азатлык көрәше турында... Бу әсәрәм – бүген дә
Себер җирләрендә яшәүче пәйгамбәрләр һәм сәедләр токымына, Чыңгыз
хан һәм Күчем хан нәселенә – Себер татарларына милли азатлыкка васы-
ятәм, югалган дәүләтне торгызырга әмәнәтем булсын», – дип яза автор
үзенең кереш сүзндә.

«Чын татар тарихын да, Себер дәүләтен дә янадан алар торгызыр,
милләткә җир астында калган борынгы мирасын да шушы татарлар кай-
тарып бирер, иншаллаһ!

Чөнки моны алардан халык көтә, ил өчен изге көрәштә шәһит киткән
Күчем хан һәм Сүзге-бикәләрнең рухы көтә, киләчәк көтә!

Һәм Себер илендә чын тәртипне, бәхетле, иманлы тормышны аның
чын хужалары – себер татарлары урнаштырыр, иншаллаһ!

Чөнки бу бит аларның иле, Аллаһ биргән туган җире, татарның алтын
тәхетә торган Себер-йорт!» – диелгән бу әсәрдә.

Кайда минем өем... Кайда минем илем...

Ырыслы күл буйлары, Яланкүл, Үләнкүл, Аубаткан, Кумыслы... Себер татарлары тарихында онытылмаслык эз калдырган, күнелләргә ачы сагыш салган, эмма бик газиз булган атамалар. 1907 елда Омск өлкәсенең Тара төбәгеннән берьюлы биш йөзгә якин себер татары, Аллахка тәвәккәллек кылып, Габдрәшит хәзрәтнең фатихасы белән җаваплы сәфәргә кузгала. 110 елдан соң бу вакыйгага багышланган танылган язучы, тарих фәннәре кандидаты Фәүзия Бәйрәмованың «Һижрәт» исемле романы дөнья күрә. Әлеге роман – дәүләтсез калган милләтнең, үзен саклап калу өчен, дөнья буйлап таралган һәм кылган мәңгелек һижрәте турында.

Автор шушы эсәр өстендә ун еллап эшли. Меңләгән чакрымнар гизеп, Себер, Төркия, Германия архивларында эзләнә. Омск өлкәсенең татар авылларында булып, Төркиядәге себер татарлары урнашкан Бөгере-делек авылына һәм Кония шәһәренә кадәр барып җитеп, себер татарлары көнкүрешен, яшәү рәвешләрен, холык үзенчәлекләрен өйрәнә, сөйләм нечкәлекләренә төшенә, ата-бабалардан калган борынгы риваятьләренә һәм халык җырларын барлап, барысын да шушы эсәрдә чагылдыруга ирешә.

Бары тик иман хакына, үз теләкләре белән, кендек каны тамган жирләрен, туып үскән авылларын, Туба, Мәртен, Чумарт атауларында киерелеп печән чапкан болыннарын, Ям куагы, Куртайлы, Койгалы урманнарын, Яланкүлне чорнаган зәңгәр күлләренә – Рәҗәп, Каук, Мәүлет һәм Каргакүл, һәр елны аккошлар кайта торган Ырыскүлне мәңгелеккә калдырып, бер күрмәгән, бер белмәгән чит-ят жирләргә, билгесезлек дөньясына китеп баралар. Аларның юлда күргән авырлыклары һәм югалтулары, Төркиядәге кичереш-хәлләре, бер-берсенә үрелеп, тарихи эзлеклеклектә яктыртылып бара.

Себер татарлары өстеннән давыл булып үткән көчлөп чукындыру газаплары, нәселләрен шушы фажигаләрдән саклап калу өчен, туган яклардан мәңгелеккә аерылу фажигәсе тетрәндергеч эсәрдә тарихи вакыйгалар һәм милли образлар аша тасвирлана. *«Без бит Аллах ризалыгы өчен динебезне саклап калу өчен шундый авыр юлга кузгалдык, менә шушы иман хакына барысына да түзәргә тиешбез. Сөекле пәйгамбәребез Мөхәммәт саллаллаһу галәйһиссәләмне искә төшеребез, һижрәт бит аннан башланган!»* – дип җавап бирә юлбашчы Юанбаш Мөхәммәди *«Һижрәткә дип юлга чыккач, кире кайтырга ярыймы»*, дигән сорауга.

Әсәрнең башыннан ахырына кадәр геройларны аккошлар озата бара. Себер татарларында борынгыдан сакланып килгән риваятьне дә язучы бик урынлы куллана белгән. Аккош – себер татарлары өчен илаһи зат һәм бәхет кошы. Алар теләсә кайсы күлгә төшәп оя кормый, бала чыгармый.

Ул тирә-юньгә бәхет нурларын сибеп торучы изге кош санала. Шуңа күрә аларны рәнҗетергә дә, атып үтерергә дә ярамый, чөнки аккош каргышы мәңгелеккә кала, нәселдән-нәселгә күчеп, бәхетсезлеккә дучар итә. Туган жирнең бер истәлеге буларак шушы изге кошлар әсәрнең мөһим вакыйгаларына тиң урыннарда чагылыш таба. «Аккошлар... Алар да китә... Хиҗрәтчеләр кебек, кыйбла тарафка китә. Әмма алар кайту өчен китә, язларын шушы күлләрне тутырып, оя ясау, нәсел калдыру өчен барыбер Себергә әйләнеп кайта алар [...] Ә бу мөһажирләр кайтмас өчен киттеләр, жәннәттәй туган жирләрен калдырып, мәңгелек хиҗрәткә күчтеләр».

Гомере буге туган жирләрен сагынып, ичмасам, бер генә тапкыр булса да туган нигезгә күз салырга зарыгып, урман күлләренең боздай салкын, әмма жанга дәва булырдай суларын бер тамчы гына булса да авыз итү теләге белән өзгәленеп яшиләр мөһажирләр, ләкин өметләрен өзмиләр. Үзләренең балаларына кечкенәдән үк жаннарны телгәләп йөрәкләрдән бәреп чыккан моң аша туган туфракның жылылыгын, аның гүзәллеген, туган якның иң кадерле жир икәнлеген сөндереп, Себер тайгасындагы татар авылларына олы мәхәббәт тәрбиялиләр. Инде гомерләренең соңгы минутлары сукканда да, туган туфракны искә алып, «кайда...минем өем... кайда... минем илем», дип жан бирәләр алар.

«Ә зәңгәр күлне тутырып, аккошлар оча...»

Әйтерсең лә мөһажирләрнең җаннары кошлар булып очып туган якларына кайтканнар...

Зөлбану һәм Гали хажиниң җаннары, Хәснәбиһә һәм Салихның, Габдрәшит хәзрәтнең һәм Гыйзәтулланың, хиҗрәт юлында үлеп калучыларның, ваба чиреннән вафат булучыларның, сугышларда шәһит китүчеләрнең изге җаннары, аккошларга әйләнеп, авыл өстен тутырып очалар иде...

Әнә алар, каңгылдашып-каңгырып, зират буйларыннан очып үтәләр...

Елап-сыктап, буш нигезләре өстенә ак каурийларын коялар...

Мәчет урыннарына төшеп, дога кылалар...

Аннан тагы күккә күтәрелеп, елый-елый, кыйбла тарафына таба очып китәләр...

Язларын тагын Сак-Сок булып кайтыр өчен...

Тагы ап-ак җаннар булып, авыл өстеннән очар өчен...

Алар мәңгелек хиҗрәттә».

«Туган җир. Родной край» журналы редакциясе

Милли ашлар, сәламәтлекне саклау юллары

Национальная кухня, пути сохранения здоровья

СЕБЕР ТАТАРЛАРЫНЫҢ МИЛЛИ РИЗЫКЛАРЫ

Һәр милләтнең үзенең туклану культурасы, әзерләү ысуллары, үзенә хас милли ризыклары бар. Себер татарлары туклануын балыктан, урман жәнлекләреннән һәм камыр ризыкларыннан башка күз алдына ките-реп булмый. Әлеге ризыкларны бары тик шушы төбәктә яшәүче жырле татарлар гына әзерли. Әйтик, балыктан – шеш балык, как балык, кәцел, ысланган балык; хайван әгъзаларыннан – курма, әсип; камыр ризыкларыннан – эртник, мушник, пәлиң, пәтер, тугаң, сумса (капишымра), ура-ма, паурсак, цигелтәк (кәпкер, тирәс), уйма.

Исемнәре үзенчәлекле яңгыраган берничәсе турында аңлатма: мушник – көндәлек кулланыла торган эчлеге яшелчәдән булган әче камырдан әзерләнган ризык; пәлиң – йорт кошлары итеннән пешерелгән пирог; эртник – табан балыгы пирогы; цигелтәк (кәпкер, тирәс) – кактан (төче камырдан) әзерләнган, майда кыздырылган ризык, кыяфәте белән чигелгән полотноны хәтерләтә, исеме дә шуннан алынгандыр, мөгаен.

Укучыларыбыз хозурына Төмән өлкәсенең Вагай районында яшәүче себер татарлары ризыкларының рецептларын тәкъдим итәбез.

КУРМА

Курма – олы хайванның (сарык, сыер, ат) эчке әгъзаларыннан (эчәкләр, йөрәк, бавыр, үпкә) әзерләнган ризык. Майда суган белән кыздырылган курма төрле гарнирга кулланыла, күпчелек очракта – сумса пешергәндә эчлек буларак.

Әзерләү ысулы:

Хайванның эчке әгъзаларын чистартып тоз салып пешерәләр. Пешеп чыккач суытасың һәм барысын да иттарткычтан чыгарасың. Чыккан мас-саны, порцияләргә бүлеп, суыткычта саклайсың. Кирәк чагында алып кулланысың.

КӘЦЕЛ

Кәцел – ул кипкән табан балыгы. Балык тиз бозыла, суда озак тотсаң, тәңкәләре карала, тәме бетә, чистартканда үте сытылып, балыкка әче тәм керә. Элегрәк суыткычлар булмаган, шуңа күрә жәйге айларда тукланыр өчен кәцел ясау киң кулланылган. Хәзерге вакытта кәцел ясау гамәле

онытыла бара. Чөнки, техника булганлыктан, теләсә кайсы вакыт күлгә барып, балык тотып була.

Әзерләү ысулы: Табан балыгын үтлисез (чистартасың), ике яклап сыртларын кискәләп чыгасың, эчке органнарын бөтенләй алып ташлыйсың. Эчен-тышын жентекләп юасың, чиста тозлы суда чайкатып алсаң да ярый. Аннан нәзек озын чыбыкларга тезеп кояш астында киптерәсең. Киптерү берничә көнгә, атнага сузылырга мөмкин. Кипкән кәцелләре махсус жепкә тезәләр һәм биегрәк урынга элөп, итлектә (амбар) яки кәсәңкәдә (чолан) саклыйлар. Чебен-черки кунмасын өчен марля яки ситцы тукумасы белән өстен каплайлар.

Пешеру ысулы: Кәцелне салкын су белән чайкатып 1–2 сәгать чиста суда тотасың, ягъни жебетәсең. Аннан кәстрүлгә салып, су өстөп, кайнатырга куясың. Кайнап чыгуга суган, бәрәңге турап өстисез һәм эзер булганчы пешерәсең.

УРАМА

Урама – төче камырдан (Себердә «как» диләр) әзерләнган камыр ризыгы. Себердә йола бәйрәмнәре (катым ашлары, туйлар, балага исем кушулар һ.б.) урамасыз узмый. Табынның иң түрөндә һәрчак урама тора.

Камыр:

Йомырка – 2; он – 2 стакан; тоз, сода – 1 чәметем; шикәр пудрасы.

Йомыркага он, бер чәметем тоз, сода салып каты итеп камыр басалар. Ярты сәгатькә целлофан пакетка төреп «ял иттерәләр».

Камырны бик юка итеп жәяләр. Юкарак булган саен урама нәзберек, уалучан була, авызда эреп китә. Жәелгән камырны фигуралы ролик яки махсус пычак белән киңлегә 3 см итеп кисәләр. Тасмалар тиз кибә, шуңа күрә юешрәк салфетка белән (ситцыдан махсус әзерләнган салфеткалар яхшырак) каплап торырга кирәк.

Пешеру: Май кайнап чыгуга, казанның әзерлеген белер өчен башта бер телем камыр салып пешерәсең, бу «казанбаш» дип атала. Аның пешүенә карап, ураманы пешерә башлайсың.

Уң кул белән тасманы алып сул кулның имән бармагына куясың һәм тасманы урыйсың. Уралган тасманы казанда кайнап торган майга салып пешерәсең. Озак пешерәсе түгел, чөнки артык пешсә тәме үзгәрә. Ураманы казаннан алып маен сөндөрер өчен салфетка жәелгән савытка куя барасың.

Табынга чыгарып алдыннан урама өстенә шикәр пудрасы сибәләр.

М. Сәгыйдуллина

ПАУРСАК

Паурсак (бавырсак) – себер татарларының үзенчәлекле формалы (эшләпәгә ошаган) камыр ризыгы. Аны тирән казанда кайнаган майда пешерәләр.

Үзенчәлеге шунда – камырны төрле яклап әкреләп тартып, нәзекләтеп, кайнап торган казанга салып май белән коендыра-коендыра пешерәсез. Пешеп чыккач, ул эшләпә формасын ала. Себердә, гадәттә, камыр ризыклары аралаштырылган сыек белән туң майда кыздырыла. Ризык тәмле һәм хуш исле булып пешә.

Камыр:

Сөт – 0,5 л.; атланмай – 100 гр.; шикәр комы – 1 чәй кашыгы; тоз – 0,75 аш кашыгы; сода – пычак очында; он – 1 кг.

Камыр әзерләү: Жылы сөткә эретелгән атланмай, тоз, сода, шикәр комы салып, он салып камыр изәләр. Камыр йомшак булырга тиеш. Камырны тигез зур булмаган кисәкләргә бүлеп, түгәрәкләп әвәлиләр һәм 10–15 минут «йейештерергә», ягъни житлектерергә куялар.

Камыр житлеккән арада тирән казанга май салып кайнарлатырга куялар. Май кайнап чыгуга, түгәрәкләрне алып, ашыкмыйча, уртадан башлап тигез тартып – кырыйлары шул ук кала – әкрел генә кайнап торган казанга саласың. Өстенә тигезләп май сибә-сибә пешерәсез. Пешкән паурсакны казаннан алып, зур тәлинкәгә куеп барасың.

Айдар Ниязов

Юбилярлар турында сүз

Слово о юбилярах

**ТАТАРСКИЕ КРАЕВЕДЫ ПОЗДРАВЛЯЮТ С ЮБИЛЕЕМ
Е.А. НАЛЬГИЕВУ**

5 декабря 2020 г. руководитель Объединения национальных культур «Дом дружбы», заместитель директора Тарского культурно-досугового центра «Север» (г. Тара Омской обл.) Е.А. Нальгиева отметила свой юбилей.

Уроженка г. Тары Омской обл., родившаяся и выросшая в интернациональной эстонско-русской семье, выбравшая прекрасного супруга из ингушской семьи, воспитывает своих детей в национальных традициях, всю свою жизнь посвятила укреплению взаимопонимания и дружбы между многими народами, проживающими в Сибири (русские, татары, украинцы, белорусы, немцы, выходцы из Средней Азии, Кавказа и др.), исповедующими христианство, ислам, буддизм и другие религии.

Е.А. Нальгиева работает руководителем объединения национальных культур «Дом дружбы» с 2012 г. За годы работы в отрасли она зарекомендовала себя современным, инициативным и ответственным специа-

ТАТАРСКИЕ КРАЕВЕДЫ ПОЗДРАВЛЯЮТ С ЮБИЛЕЕМ Е.А. НАЛЬГИЕВУ

листом, постоянно повышающий свой профессиональный уровень. Она проходит курсы повышения квалификации, регулярно посещает областные совещания и семинары, участвует в мероприятиях межрегионального и областного уровней, в 2013 г. прошла курсы профессиональной переподготовки по программе «Менеджмент в этнокультурных центрах».

Е.А.Нальгиева является автором масштабных социально-значимых проектов, реализуемых на территории Тарского муниципального района – творческая лаборатория для детей и юношества «Воспитание традицией» (2019 г.), культурно-просветительский проект «Живая старина», фестиваль народной культуры «Дары Тайги» (2019 г.), детский этнофорум «Сибирское разноцветье» (2018 г.) (Фонд Президентских грантов) и др.

По ее инициативе и при непосредственном участии специалистов Дома дружбы г.Тары на протяжении многих лет в районе проводятся ставшие уже традиционными: праздник русской культуры «Истоки», фольклорный фестиваль им. А. Оленичевой, праздник татарской культуры «Сабантуй», праздник латышской культуры «Лиго», праздник «Масленица», праздник белорусской культуры «Гукание весны», фестиваль народной сказки «Сказки старинного города» и др.

Основой плодотворной деятельности коллектива, который возглавляет Е.А.Нальгиева является грамотно выстроенное социальное партнёрство с национально-культурными автономиями, общественными организациями, образовательными учреждениями, организациями социальной защиты населения, предприятиями и ведомствами Тарского района и Омской области.

Большую помощь Е.А. Нальгиева оказывает развитию и деятельности татарских общественных организаций и самодеятельных коллективов, в том числе детскому вокальному ансамблю «Йолдызчыктар», народному вокальному ансамблю «Нур» и Центру татарской культуры «Нур» г. Тары (руководитель – Г.М. Сатышева).

При ее поддержке коллективы г.Тары участвуют во многих всероссийских и региональных мероприятиях – Сабантуях, фестивалях и конференциях, проводимых в Омской обл., Татарстане и других регионах Сибири, Урала и Поволжья.

Представители татарских краеведов и сотрудники Дома дружбы г.Тары Омской обл. принимали активное участие и выступали с докладами в ходе Всероссийских форумов и конференциях, проведенных в Омске, Томске, Тюмени, Казани, Уфе и Сафакулевском районе Курганской области. Их статьи опубликованы в ряде краеведческих сборниках и номерах журналов «Туган жир» и «Безнең мирас».

В 2018–2019 гг. в г. Таре на базе Дома дружбы по инициативе Общества татарских краеведов РТ и руководства Дома Дружбы, были проведены «круглые столы», посвященные истории и перспективам развития татарских сел Прииртышья, изучению татарского языка, истории, культуре татар Сибирского региона. В этих мероприятиях приняли участие представители администрации и национальных организаций г. Тары и Омской области, краеведы из Омска и Казани. В настоящее время на базе Дома дружбы г. Тары работает воскресная школа по изучению татарского языка и культуры.

От имени всех татарских краеведов и общественных деятелей Республики Татарстан, Омской области и других регионов Российской Федерации, коллег по Всемирному конгрессу татар поздравляем нашу коллегу, высокопрофессионального специалиста и руководителя, истинного патриота и интернационалиста, нашего единомышленника с днем рождения и юбилеем!

Благодарим Е.А. Нальгиеву за поддержку инициатив татарских общественных организаций региона.

Дорогая Елена Александровна, дальнейших вам успехов и счастья в жизни, крепкого здоровья, долгих лет жизни!

*По поручению коллег по ВКТ, татарских краеведов и ученых,
начальник Комитета по работе с краеведами Исполкома ВКТ
А.А. Бурханов*

Хушлашу

Некрологи

ПАМЯТИ РАМЗИИ ХАНУМ МУХАМЕДОВОЙ

17 ноября 2020 г. на 97-м году жизни скончалась известный ученый-этнограф Рамзия Гиниатовна Мухамедова, одна из основателей татарской ветви отечественной этнологии.

Р.Г. Мухамедова родилась 23 декабря 1923 г. в поселке Иркеево Багдашкинского района Ульяновской области. В семилетнем возрасте она с родителями переехала в Зеленодольске Татарской АССР, где в 1941 г. окончила среднюю школу. В годы войны с 1941 по 1944 гг. она работала на заводе, а в 1944 г. поступила на географический факультет Казанского государственного университета. С 1949 по 1953 гг. Рамзия Гиниатовна училась в аспирантуре при Институте языка, литературы и истории им. Г. Ибрагимова Казанского филиала АН СССР (ИЯЛИ КФАН СССР) по специальности «этнография» под руководством Н.И. Воробьева. В

1966 г. ею успешно была защищена кандидатская диссертация на тему «Татары Мордовской АССР: историко-этнографическое исследование», на основе которой, с учетом вновь собранного материала, была подготовлена и в 1972 г. в Москве в издательстве «Наука» была издана монография «Татары-мишари (историко-этнографическое исследование)» (переиздана в Казани в 2008 г.).

В монографии освещены важнейшие факты истории, дана характеристика всех сторон жизни – хозяйства, материальной и духовной культуры, общественных и семейных отношений татар-мишарей. В ней на большом фактическом материале показаны своеобразие и одновременно этнокультурное единство этой этнической группы и казанских татар – двух основных нациеобразующих субэтносов волго-уральских татар

После ухода профессора Н.И. Воробьева она возглавила коллектив этнографов, входивших отдельным подразделением в Сектор археологии и этнографии ИЯЛИ КФАН СССР, и научную подготовку профессиональных кадров по различным направлениям этнографии татар. В 1971 г. Рамзия Гиниятовна была назначена руководителем фундаментального исследования – «Историко-этнографический атлас татарского народа». Ею была разработана научная проблематика атласа, принципы и методы его составления. Важнейшим проявлением ее деятельности в рамках этого проекта была работа, связанная со сбором материала, организацией и проведением ежегодных этнографических экспедиций. За 1971–1986 гг. группой этнографов под ее руководством совершено 28 экспедиций, охвативших около 450 татарских населенных пунктов во всех районах проживания татар в Волго-Уральском регионе, были изучены материалы более 20 архивов, фондов более 30 музеев России и стран СНГ. Этот этап работы этнографов ИЯЛИ КФАН СССР (позднее вновь образованного Института истории АН РТ) завершился публикацией серии томов атласа, в которую вошли авторские монографии по различным направлениям татарской народной культуры, в том числе и монография «Народный костюм татар Среднего Поволжья и Урала (середина XIX – начало XX вв.)». Историко-этнографический атлас татарского народа», подготовленная Р.Г. Мухамедовой в соавторстве с С.В. Сусловой.

Р.Г. Мухамедова являлась известным специалистом в области татарской этнографии в сферах как материальной, так и духовной культуры народа.

Она – автор и соавтор ряда изданий, которые уже сейчас считаются классикой отечественной этнографической литературы. Помимо авторских монографий, это и коллективный труд «Татары Среднего Поволжья и Приуралья» (М., «Наука», 1967 г.), и фундаментальная монография

«Татары» (М., «Наука», 2001 г., переиздана с дополнениями в 2017 г.), за которую Р.Г. Мухамедова в числе других авторов была удостоена звания «Лауреат Государственной премии Республики Татарстан в области науки и техники» за 2003 г. Она является также соавтором ряда крупных академических трудов Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР, в которых ею написаны разделы, посвященные этнической истории и народной культуре волго-уральских татар.

С 1991 по 2013 гг. Рамзия Гиниатовна работала в качестве ведущего научного сотрудника и научного консультанта Республиканского центра развития традиционной культуры при Министерстве культуры РТ, одним из главных инициаторов создания которой она была. Она принимала непосредственное участие в разработке планов научных исследований Центра, в создании банка информации по этнографии народа. Многие годы Рамзия Гиниатовна являлась главным консультантом и руководителем конференций и «круглых столов», посвященных проблемам сохранения и возрождения традиционной культуры татар, инициированных Центром.

Она с готовностью передавала свой исследовательский опыт изучения народной культуры молодому поколению ученых, делилась своими познаниями с исследователями, модельерами, художниками-прикладниками. Ею были подготовлены красочные научно-популярные книги-альбомы «Татарская народная одежда» и «Народный костюм татар-кряшен». Р.Г. Мухамедова участвовала в создании ряда историко-этнографических экспозиций в музеях Татарстана (Казань, Зеленодольск, с. Б. Атня). На протяжении десятилетий она являлась научным консультантом и экспертом Национального музея Республики Татарстан.

Рамзия Гиниатовна Мухамедова останется в нашей памяти как яркий пример преданного служения науке. Светлая, добрая, долгая память!

Р.Н. Мусина, С.В. Суслова

ПАМЯТИ ДРУГА

1 января 2021 г. от тяжелой болезни скончался известный татарский ученый-этнограф, лауреат Государственной премии Республики Татарстан в области науки и техники Наиль Альфредович Халиков. Он является автором крупных академических монографий, в том числе, «Историко-этнографического атласа татарского народа».

Наиль Альфредович родился 29 октября 1951 г. в Казани в семье знаменитого археолога А.Х. Халикова, имя которого в настоящее время носит Институт археологии Академии наук РТ. С детских лет, благодаря участию в археологических экспедициях Казанского университета, возглавляемых его отцом, он познал культуру предков татарского народа – болгарское и золотоордынское наследие Поволжья. Это явилось своего рода фундаментом его будущей научной работы.

В 1974 г. он закончил историко-филологический факультет Казанского государственного университета, в 1977 г. – аспирантуру по специальности «этнография» в Институте языка, литературы и истории КФАН СССР, в 1980 г. в Московском государственном университете им. М.В. Ломоносова защитил кандидатскую диссертацию по теме «Земледелие татар Среднего Поволжья и Приуралья. Середина XIX – начало XX вв.». Его научным руководителем был корифей советской этнографической науки, крупный специалист в области традиционной культуры, этнической истории и этногенеза народов Среднего Поволжья и Урала, член-корреспондент РАН Раиль Гумерович Кузеев, труды которого явились концептуальной осно-

вой для молодого ученого. Неслучайно в 1983 г. за монографию «Земледелие татар Среднего Поволжья и Приуралья: историко-этнографическое исследование», изданную в Москве в издательстве «Наука», Наиль Альфредович был удостоен звания Лауреата Всесоюзного конкурса ВЛКСМ среди молодых научных работников.

Вся профессиональная деятельность ученого с 1974 г. связана с Отделом этнологии Института языка, литературы и истории им. Г. Ибрагимова КФАН СССР, затем, с 1997 г. – Института истории им. Ш. Марджани АН РТ. Основные научные исследования Отдела этнологии в 1970–1990-е гг. были связаны со сбором этнографических материалов (экспедиционных, музейных, архивных, изобразительных) и подготовкой к изданию шеститомного «Историко-этнографического атласа татарского народа». Наиль Альфредович готовил источниковую базу вначале по народной агрокультуре, затем в целом по традиционному хозяйству татар Поволжья и Урала. С этой целью в составе группы этнографов по специальной, разработанной им программе, были обследованы сельские поселения волго-уральских татар (Татарстан, Удмуртия, Чувашия, Башкирия, Марий Эл, Кировская, Пензенская, Нижегородская, Ульяновская, Пермская, Оренбургская, Челябинская, Саратовская области), затем астраханских (Астраханская область) и сибирских татар (Тюменская, Омская, Томская области). Результаты этих работ были опубликованы в многочисленных научных сборниках: «Пермские татары» (1983), «Приуральские татары» (1990), «Этнокультурное районирование татар Среднего Поволжья» (1991), «Астраханские татары» (1992), «Молькеевские крышены» (1993), «Нагайбаки» (1995), «Сибирские татары» (2002) и др. В настоящее время его личные экспедиционные материалы по традиционной культуре татарского народа (полевые дневники, фотографии, зарисовки и чертежи) частично оцифрованы и хранятся в архиве ИИ АН РТ.

Научную работу он периодически совмещал с преподавательской деятельностью в Казанском художественном училище; в 2000-е гг. читал курс лекций «Этнография народов Поволжья» и спец. курс «Татарское народное декоративно-прикладное искусство».

Наиль Альфредович был не только талантливым ученым, в сердцах коллег он навсегда останется духовно близким человеком, надежным другом, проверенным десятилетиями совместной работы в довольно сложных экспедиционных условиях особенно Урала и Западной Сибири.

С.В. Суслова

ВӘЛИМӘ

2020-нче елның 19 декабрь көнендә күренекле мәдәният белгече, Төмән дәүләт мәдәният институты доценты, Россия Журналистлар берлеге әгъзасы, Төмән өлкәсе татар Конгрессының мәдәният һәм жәмәгәтчелек белән элемтэләр департаменты житәкчесе, өлкә «Түгәрәк уен» фольклор фестивален булдыруда күп көч түгеп, башлап йөрүче Вәлимә Сәгыйть кызы Ташкалованың йөрәге тибүдән туктады.

Ул Төмәндә туган һәм үскән, анда 39-нчы урта мәктәпне тәмамлаган. Мәктәп елларында Пионерлар сарае студияләренә һәм түгәрәкләренә йөргән. Бала вакытыннан ук сәнгать белән бәйлә тормышы аны гомер буе шул сукмактан алып бара. Театрга уянган мәхәббәте аркылы мәктәптән соң Ташкентка укырга китеп бара. Театр серләрен өйрәнгән яшь кыз, туган ягына кайтып, театр коллективын житәкли, «Себер моңнары» жыр һәм бию ансамблен оештырып жибәрә, сәләтле шәхесләр турында өлкә газеталарына язмалар, радио-телевидениедә тапшырулар әзерли.

Ижәт белән кайнап Вәлимә Ленинградта Профсоюзларның югары мәдәният мәктәбендә белем алырга өлгерә. Өч ел дәвамында профсоюзларның Спорт сараенда бүлек житәкчесе булып эшли, 15 ел буена хоккей ярышларын алып бара ул.

Аннары Төмәндә яңа эшли башлаган Чиләбе мәдәният институты филиалына (соңыннан – Төмән мәдәният институты) укыту эшенә күчә, 17 ел студентларга югары белем бирә. «Иң зур факультетның декан урынбасары булып та эшләдем. Аннан “Социаль мәдәният эшчәнлегә” белгечлеге буенча доцент вазифасын башкардым. Берничә авторлык курслары, татар мәдәнияте, имиджология предметларын булдырдым.

Социаль-мәдәни сфера өчен менеджерларны укыттым. Ун ел дәвамында татар мәдәнияте дәрәсләрен алып бардым. Жәмәгатьчелек белән элемтә курсларын керттем. Бу предметлар буенча методик эсбаплар да эзерләдем. Жиде ел Нефть-газ университетында жәмәгатьчелек белән элемтә курслары буенча методик совет әгъзасы булып тордым», – дип искә ала иде ул елларны Вәлимә Сәгыйть кызы. Эшлэгән еллар дәвамында аның 2 дәрәслеге, 3 методик эсбабы, 60 фәнни мәкаләсе, «Төмән өлкәсе халыкларының бәйрәм-йола мәдәнияте» дигән өчтомлыгы һәм «Себер татарлары мәдәнияте» исемле китабы дөнья күрә.

Ул арада жәмәгать эшләрендә дә катнашып, балалар йортларындагы сабыйларга да булышырга өлгерде. Тик утырырга яратмаган Вәлимә Сәгыйть кызын өлкә татар Конгрессына чакырып алдык – анда ул себер татарлары фольклорын үстерү белән ныклап шөгыльләнә башлады. 2009-нчы елда Төмәндә узган Бөтенроссия «Түгәрәк уен» татар фольклоры фестивалендә ул жюри әгъзасы булды һәм Төмән өлкәсенен үз фольклор фестивален оештырып жибәрүдә башлап йөрде. Елның-елында Россиянен төрле төбәкләрендә үткәрелеп килүче «Түгәрәк уен» Бөтенроссия татар фольклоры фестивалләрендә Себер төбәгеннән килгән коллективлар үзләренен жирле материаллары нигезендә эшлängән кабатланмас чыгышлары белән күпчелек номинацияләрдә жинү яулап килделәр. Өлкәнен ерак районнарына чыгып китә, анда фольклор коллективлары булдырып, аларга киңәшләрен биреп тора иде ул. Ел саен федераль, россиякүләм авыл Сабан туйларына барганда да өлкәбез делегациясенен житәкчесе булды Вәлимә. Анда баручы мәдәният осталары, спортчылар өчен борчылып, кайгыртып торды, ә алар мактанырлык нәтижәләр алып кайта килделәр. Һәр сәяхәтеннән соң өлкәдәге «Яңарыш» татар газетасында мәкалә, «Яңа сулыш» телетапшыруында тапшыру эзерләнмичә калмады – якташларын да матур чаралар, тырыш кешеләр белән таныштырып торды.

Вәлимә Ташкалова Россиянен Дәүләт Думасы каршында оешкан жирле авторлар язмаларыннан төзеләчәк антологияне редакцияләү комиссиясе составына да кертелде. Аның тырышлыгы белән өлкәбез язучылары, шагыйрьләренен эсәрләре Россия күләмендә әһәмияткә ия жыентыкларда урын алды.

Аяусыз язмыш Вәлимә Сәгыйть кызын арабыздан мәңгегә алып ките, тик ул башкарган эшләр һич онытылмас, халык күңелендә мәңге яшәр. Рухы Аллаһның рәхмәтендә булсын!

Якыннарының, дусларының, укучыларының авыр кайгыларын уртаклашып, барлык татар ижтимагый оешмалары, татар хәрәкәте активистлары, мәдәният осталары исеменнән

*Бөтендөнья татар конгрессының Төмән өлкәсендәге вәкиллеге
житәкчесе Ринат Хәмзи улы Насыров*

Авторлар буенча белешмә

Бакиева Рәшидә Корман кызы, РФнең атказанган укытучысы.

Борханов Альберт Әхмәтжан улы, тарих фәннәре кандидаты, ТР «Татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр жәмгыяте» рәисе, Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр жәмгыяте Советы рәисенең беренче урынбасары.

Бәйрәмова Фәүзия Әүхади кызы, тарих фәннәре кандидаты, язучы, жәмәгать эшлеклесе.

Вәлиева Гөлнур Искәндәр кызы, Төмән өлкәсенең «“Яңарыш” мәгълүмат нәшрият үзеге» Автоном коммерцияле булмаган оешмасы җаваплы сәркатибе, ТРның атказанган матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр хезмәткәре.

Закирова Илсәяр Гамил кызы, филология фәннәре докторы, ТФА-нең Г.Ибраһимов исемендәге ТӘСИның Халык иҗаты бүлегә баш фәнни хезмәткәре, гыйльми совет әгъзасы.

Зиннәтуллина Гөлүсә Илфат кызы, тарих фәннәре кандидаты, инженерлык гаскәрләренең маршалы А.И.Пошляков ис. Төмән югары хәрби-инженер команда училищесының өлкән укытучысы.

Исхаков Дамир Мәүләви улы, тарих фәннәре докторы, РТФА академигы, БТК Милли Шура әгъзасы, журналның баш мөхәррире.

Кадыйров Илгиз Шәфикъ улы, татар фольклоры тикшеренүчесе, ТРның атказанган мәдәният хезмәткәре.

Кутумова Равилә Сибгатулла кызы, Тубыл шәһәренең урта гомум белем бирүче 15 нче номерлы мәктәбе каршындагы Төмән өлкәсенең милли мәктәпләре музейе мөдире, Татарстан Республикасы Журналистлар берлегенә әгъзасы, хезмәт ветераны.

Мусина Розалинда Нури кызы, тарих фәннәре кандидаты, ТФнең Ш.Мәрҗани ис. Тарих институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре.

Насыйбуллин Рифкатъ Мирхатам улы, жәмәгать эшлеклесе.

Насыров Ринат Хәмзә улы, Бөтендөнья татар конгрессының Төмән өлкәсендәге вәкилләге җитәкчесе.

Ниязов Айдар Динар улы, И.В.Әүһадиев ис. Казан музыка көллияте укучысы, халыкара конкурслар лауреаты.

Сабирова Бибинур Нигъмәтжан кызы, журналист, жәмәгать эшлеклесе.

Садыков Клим Солтан улы, педагогика фәннәре кандидаты, доцент.

Суслова Светлана Владимировна, тарих фәннәре кандидаты, ТФ-нең Ш.Мәрҗани ис. Тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре.

Сәгыйдуллина Мөнирә Хәлим кызы, «Туган жир. Родной край» журналының җаваплы сәркатибе.

Сәйдулина Зөлхәйда Султанбай кызы, Вагай районы Тугыз авылы мәдәният йорты хезмәткәре, себер татарлары фольклорын жьючы.

Сәйфетдинов Азат Галимжан улы, «Фейсбук» социаль челтәрендәге «История и родословные татар Сибири. Sibiriä tatarları tarixi» төркеме администраторы, төбәк тарихын өйрәнүче.

Сәйфуллина Асия Хәмит кызы, РФнең атказанган мәдәният хезмәткәре.

Сәйфуллина Флера Сәгыйть кызы, филология фәннәре докторы, профессор, КФУның Г. Тукай ис. Милли мәдәният һәм мәгариф югары мәктәбе татар әдәбияты кафедрасы мөдире, ТР атказанган укытучысы.

Сөләйманов Булат Вәликә (Вәлиулла) улы (1938–1991), шагыйрь, публицист, СССРның Язучылар берлеге әгъзасы, жәмәгать эшлеклесе.

Тажиев Дамир Нәзир улы, РФ Журналистлар берлеге әгъзасы, Р. Төхфәтуллин исемендәге бүләк иясе, Әлмәт төбәгенең жәмәгать эшлеклесе, төбәк тарихын өйрәнүче.

Тычинских Зәйтүнә Әптрәшит кызы, тарих фәннәре кандидаты, РФА УрБның Тубыл комплекслы фәнни станциясе өлкән фәнни хезмәткәре.

Шәйхи Маннур (Шәйхелислам Фәрхулла улы Маннуров) (1905–1980), совет татар шагыйре, язучы, тәржемәче.

Шәмсетдинова Луиза Алимчан кызы, Төмән өлкәсенең «Мирас» Төбәкара татар ижтимагый оешмасы Советы рәисе, ТР атказанган мәдәният хезмәткәре.

Сведения об авторах

Байрамова Фаузия Аухадиевна, кандидат исторических наук, писательница, общественный деятель.

Бакиева Рашида Курмановна, заслуженный работник РФ.

Бурханов Альберт Ахметжанович, кандидат исторических наук, заслуженный деятель науки РТ, первый заместитель председателя Совета ВОК, председатель РОО «Общество татарских краеведов» РТ.

Валиева Гульнур Искандаровна, ответственный секретарь АНО «ИИЦ «Яңарыш», заслуженный работник печати и массовых коммуникаций РТ.

Закирова Илсеяр Гамиловна, доктор филологических наук, главный научный сотрудник отдела народного творчества ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, член ученого совета.

Зиннатуллина Гулюса Ильфатовна, кандидат исторических наук, старший преподаватель Тюменского высшего военно-инженерного командного училища им. маршала инженерных войск А.И. Прошлякова.

Исхаков Дамир Мавляевевич, доктор исторических наук, академик РАЕН, член Национального Совета Всемирного конгресса татар, главный редактор журнала.

Кадыров Ильгиз Шафикович, исследователь татарского фольклора, заслуженный работник культуры РТ.

Кутумова Равиля Сибгатулловна, заведующая музеем национальной школы Тюменской области при СОШ № 15 Тобольска, член Союза журналистов Республики Татарстан, ветеран труда.

Мусина Розалинда Нуриевна, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Насибуллин Рифкат Мирхатамович, общественный деятель.

Насыров Ринат Хамзиевич, руководитель представительства Всемирного конгресса татар в Тюменской области.

Ниязов Айдар Динарович, учащийся Казанского музыкального колледжа им. И.В. Аухадиева, лауреат международных конкурсов.

Сабирова Бибинур Нигаматзяновна, журналист, общественный деятель.

Сагидуллина Мунира Халимовна, ответственный секретарь журнала «Туган жир. Родной край».

Садыков Клим Султанович, кандидат педагогических наук, доцент.

Сайдуллина Зульхайда Султанбаевна, собиратель фольклора сибирических татар, специалист Тукузского Дома культуры Вагайского района.

Сайфуллина Асия Хамитовна, заслуженный работник культуры РФ.

Сайфуллина Флера Сагитовна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой татарского языка Высшей школы национальной культуры и образования им. Г. Тукая КФУ, заслуженный учитель РТ.

Сайфутдинов Азат Галимзянович, администратор группы «История и родословные татар Сибири. Sibiria tatarları tarixı» в социальной сети «Фейсбук».

Сулейманов Булат Валикович (Валиуллович) (1938–1991), поэт, публицист, член Союза писателей СССР, общественный деятель.

Суслова Светлана Владимировна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Тазиев Дамир Назирович, краевед, член Союза журналистов РФ, лауреат премии имени Рафаила Тухватуллина, общественный деятель Альметьевска, сотрудник ООО «ТаграС-ХимСервис».

Тычинских Зайтуна Аптрашитовна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Тобольской комплексной научной станции УрО РАН.

Шайхи Маннур (Маннуров Шайхелислам Фархуллович) (1905–1980), советский татарский поэт, писатель, переводчик.

Шамсутдинова Луиза Алимчановна, председатель Совета Региональной татарской общественной организации «Наследие» по Тюменской области, заслуженный работник культуры Республики Татарстан.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Редакционный совет журнала «Туган жир/Родной край» сообщает что к публикации принимаются статьи и материалы как на татарском, так и на русском языках. В этой связи обращаемся ко всем заинтересованным в развитии указанного журнала авторам с предложением принимать участие в его издании. Для этого необходимо подготовить и направить соответствующие статьи в наш адрес.

Рекомендуемая тематика публикаций:

- *методика и методология историко-краеведческих исследований;*
- *история краеведения и историко-краеведческое наследие;*
- *проблемы региональной истории;*
- *новые археологические, нумизматические, фольклорные и эпиграфические находки;*
- *публикация источников;*
- *история конкретных сел и деревень;*
- *история музеев и публикация музейных коллекций;*
- *жизнь и деятельность выдающихся краеведов и земляков;*
- *использование краеведческих материалов и музейных коллекций в школе;*
- *популярные статьи по краеведению;*
- *краеведческая хроника (конференции, встречи и т.д.);*
- *рецензии, обзоры книг на краеведческую тематику.*

Статьи оформляются согласно указываемым ниже требованиям:

Технические требования к оформлению статей

1. *Внутри публикаций ссылки оформляются следующим образом* [Аминов: 2017. С.82.]; [Денисов: 2012. С.25; Черкас: 2005. С.16.]; [ГАОО. Ф.476. Оп.3. Ед.хр.609. Л.6.]

2. Список использованной литературы оформляются согласно ГО-СТу и приводятся в алфавитном порядке в конце статьи в виде нумерованного списка:

Источники и литература

1. Аминов Р.Р. Татары-казаки в составе Оренбургского казачьего войска (1748–1917 гг.). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017.–348 с.

2. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф.98. Оп.2. Ед.25.

3. ГАОО. Ф.98. Оп.2. Ед.26.

4. Денисов Д.Н. Очерки по истории мусульманских общин Оренбургского края (XVIII–начало XX в.). М. – Н.Новгород: Издательский дом «Медина», 2012. – 410 с.

5. Черкас Т.Г. Хронограф города. Орск: [Б.и.], 2005. – 67 с.

Редакционные требования к оформлению:

Инициалы и фамилия автора указываются справа, далее по центру публикации идет название статьи.

1. Текстовый редактор – Microsoft Word, в формате doc или docx;
2. А 4;
3. Поля: слева – 3 см., справа – 1,5 см. сверху и снизу – 2 см. Нумерация страниц снизу справа;
4. Шрифт – Times New Roman;
5. Размер шрифта – 14;
6. Межстрочный интервал – 1,5;
7. Абзацный отступ – 1,0.

Требования к иллюстративным материалам:

Фотоматериалы и рисунки (сканкопии) принимаются только качественные (в формате JPEG, объемом не менее 3,50 МБ).

Объем публикаций в пределах от 0,5 до 1,0 п. л. (20 000–40 000 знаков с пробелами). К публикациям прилагаются аннотации из 5–6 предложений, а также выделяются ключевые слова (4–5).

Сведения об авторе:

1. Фамилия, имя, отчество _____
2. Ученая степень _____
3. Ученое звание _____
4. Занимаемая должность _____
6. Почтовый адрес с индексом _____
7. Адрес электронной почты (e-mail) _____
8. Контактный телефон _____

Редакция отмечает, что после получения статьи от автора и детального его изучения членами редколлегии она в случае соответствия всем требованиям передается в печать. Если материалы не соответствуют техническим и научным требованиям, статья возвращается автору с замечаниями для устранения недостатков. В связи с большим объемом поступающих материалов редколлегия может ограничиться пересылкой автору, в случае необходимости, соответствующих правил оформления для приведения ее в соответствие с требованиями.

Редколлегия оставляет за собой право размещения публикаций в журнале согласно рубрикаций и наличия мест в выпускаемых номерах. После выхода журнала авторы статей могут получить по одному экземпляру издания.

Авторам выплачивается гонорар. Для этого необходимо вместе с материалом прислать сканкопии паспорта, ИНН, СНИЛС, счет со всеми банковскими реквизитами.

Электронная версия журнала размещается на сайтах Всемирного конгресса татар и «Всетатарского общества краеведов».

Материалы следует присылать по эл.адресу: monitoring_vkt@mail.ru с указанием темы: «Для журнала «Туган жир/Родной край». Допускается и прямая передача публикаций в редакцию, но лишь в электронных версиях. Для этого указываем адрес нашего журнала: Казань, ул. А. Пушкина, 52, офис 303, редакция журнала «Туган жир/Родной край».

Туган жир

Төбәк тарихы буенча журнал

Родной край

Краеведческий журнал

1'2021

Подписано в печать 25.03.2021 г. Формат 70×100 1/16

Усл. печ. л. 19,5 Тираж 1000 экз.

Отпечатано с готового оригинал-макета.

в типографии ООО «Грумант»

В данном номере журнала использованы фотографии из личных архивов
авторов

Бохаралыларның зиннәтле бизәге «айчек». ТИАМЗ фондыннан алынды

Бохаралыларның аяк киеме. ТИАМЗ фондыннан алынды

Тугыз авылының жэйдге станындагы эшчелэр (якынча 1933 нче еллар)

Искер жырлегендэ

«Әдәби Төмән» берләшмәсе

Комарау авылында якташлар очрашуы, Тубыл районы

Лайтамак егетләре, Тубыл районы

Идел бие татарлары нигез салган Аккүл авылы, Яркәү районы

*Мин топ себер татарымын чыгышым белән,
Гомер соргән монда минем бабаларым.
Чал Иртышның үзе кебек, борынгыдан
Яшәп килә монда татар балалары.*

*Мин килмешәк түгел монда, туган эңирем,
Гомерлеккә сине ташлап китә алмам.
Жирнең тарту көчен эңиңдем, и Себерем,
Ләкин синең тарту көңең эңиңә алмам.*

Булат Сөләйманов

